CONÈIXER BENIMANTELL

Jaume Mascarós
Sergio Ramírez
i Laura F. Marmolejo (coord.)

© **dels textos:** els autors
© **d'aquesta edició:** Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, 2012
C/ Sant Ferran, núm. 44. 03001 Alacant. Tel. 965 121 214

Coordinadors:
Josep Martines Peres, Vicent Martines Peres i Juan P. Martínez Solbes
Correcció i assessorament lingüístic:
Jordi M. Antolí Martínez i Josep Martines Peres

Comissió Editorial: José Luis V. Ferris (director, UMH), Ramon Baldaquí (UA), Rosa Ballester (UMH), Joan Borja (UA), Ramón Castejón (UMH), José Luis González (UMH), Rosa María Monzó (Biblioteca Gabriel Miró), Ángel Luis Prieto (UA) i Emili Soler (UA)

Primera edició, desembre de 2012

Maquetació: David Soler
Impressió: Gràfiques Alcoi, SAU

ISBN: 978-84-7784-638-3
Depòsit legal: A 806-2012

CONÉIXER BENIMANTELL

Coordinació a càrrec de:
Josep Martines
Vicent Martines
Juan P. Martínez Solbes

Correcció i assessorament lingüístic a càrrec de:
Jordi Antolí
Josep Martines

ÍNDEX

CONÉIXER BENIMANTELL: UNA PRESENTACIÓ 5
PRESENT I PASSAT DE BENIMANTELL 13
01. LLENGUA I LITERATURA
01.1. EL PARLAR DE BENIMANTELL 21
01.2. UNA ROSA DE PAPER: DOCUMENTS ETNOPOÈTICS DE BENIMANTELL 35
01.3. BENIMANTELL: PASSAT ÀRAB I TOPONÍMIA 69
01.4. PARAULES QUE ENCARA NO SE N'HAN ANAT DE BENIMANTELL 79
01.5. LA VALL DE GUADALEST I LA TRADICIÓ DELS CLÀSSICS LITERARIS DE LA CORONA D'ARAGÓ 93
02. HISTÒRIA
02.1. BERNAT DE SARRIÀ, SENYOR DE LA MARINA 101
02.2. BENIMANTELL I LA VALL DE GUADALEST EN EL PERÍODE ANDALUSÍ, SEGLES VIII-XV 111
02.3. CONSERVAR LA HISTÒRIA. L'ARXIU MUNICIPAL DE BENIMANTELL 135
03. PATRIMONI CULTURAL
03.1. UN DIBUIX DE D.EMILIO VARELA SOLER 149
03.2. SANT JERONI PENITENT 155
03.3. EL MAS A BENIMANTELL 161
03.4. AFINAR LA PICOTERIA 177
03.5. JUGANT, JUGANT... JOCS POPULARS A LA VALL DE GUADALEST 183
03.6. NOTES SOBRE LA CUINA DE BENIMANTELL. UNA VISIÓ PRÒPIA 207
04. PATRIMONI NATURAL
04.1. PAISATGE I SENDERISME A BENIMANTELL 213
04.2. LES ORQUÍDIES 221
04.3. VISUALITAT DEL PAISATGE DE BENIMANTELL. TERRITORI I PERCEPCIÓ DE L'ESPAI GEOGRÀFIC 229
04.4. RECORREGUT PER LA CULTURA MEDIAMBIENTAL A LA VALL DE GUADALEST 251
04.5. L'EMBASSAMENT DE GUADALEST 273
04.6. L'ESTACIÓ METEOROLÒGICA DE BENIMANTELL 281

CONÉIXER BENIMANTELL: UNA PRESENTACIÓ

Josep Martines
Vicent Martines
Juan P. Martínez Solbes

Vivim a l'hora d'ara una notable revifalla dels estudis d'àmbit local en parcel·les científiques molt diverses; una revifalla que cal situar dins el context de mundialització de l'economia i, també, de la cultura i dins el debat (no tan nou) entre universalisme i localisme. El desenvolupament dels mitjans de transport i de la tecnologia de la comunicació ha permés una difusió veloç i de gran abast de la informació, dels referents culturals i dels sistemes d'organització social i econòmica. Com bé sabem, el control d'aqueixos mitjans (molt sovint lligat al predomini econòmic i polític) per part d'un club selecte de països ha fet que hagen arribat a ser universals (o a ser coneguts universalment) la *seua* cultura, el *seu* menjar, el *seu* paisatge, la *seua* llengua, la *seua* història...

No és aquest un procés nou. N'hi ha hagut diversos, de precedents de la mundialització actual. Es tractava d'una mundialització dins el context del *món conegut* en cada moment de la història; però ara el *món conegut* és (quasi) el planeta sencer. Recordem només, perquè ens afecta directament, la difusió de la civilització romana arreu de la Mediterrània (al nord i al sud), de l'Orient Mitjà i d'Europa fins al Danubi. La llengua llatina, els costums i els mites, el codi legal... es van estendre a pobles ben diversos i diferents; van arraconar la llengua, els costums i els mites, el codi legal... d'aquells pobles o se'n van generar de nous com a resultat de la situació de contacte cultural. Degueren ser fonamentals en aquell procés el domini militar, les vies de comunicació (calçades i rutes marítimes) i la mateixa difusió del llatí.

Ara són unes altres les civilitzacions predominants i, per tant, les llengües i, en general, els referents culturals que han arribat a difondre's universalment; i també és una altra la velocitat en què tot això aplega a difondre's i, per tant, la velocitat dels canvis culturals: allò que ara és conegut i quotidià per a la majoria, en un marge de temps sovint molt reduït, passa a ser cosa del passat, d'*abans*, de les persones de més edat o només d'algun territori més o menys aïllat. Paral·lelament, la novetat pot estendre's i arrelar també molt ràpidament i en molts llocs llunyans alhora; i pot bandejar de manera també ràpida elements que havien estat generals.

Són molts i quotidians els canals per al contacte i l'intercanvi cultural: la televisió, l'Internet, la ràdio, el cinema, la traducció, els viatges i els desplaçaments demogràfics (turisme, migracions), la literatura, la música, el sistema educatiu i l'alfabetització, la publicitat... Els focus d'irradiació dels productes culturals poden ser també múltiples; ara bé, la possibilitat d'accés als canals esmentats i la potència de difusió no són de cap manera els mateixos per a totes les cultures. Més que intercanvi, el que s'observa, més aïna, són fenòmens d'interferència cultural i d'aculturació.

En el panorama que descrivim, les cultures com la nostra, amb un suport polític, econòmic i social (almenys) no prou sòlid, tenen mala peça al teler. Es tendeix a percebre-les com a reserva de la peculiaritat, de la raresa, del tipisme i del passat: els estigmes que solen acompanyar l'etiqueta de *local*. El coneixement i la difusió del coneixement de la pròpia cultura dins el mosaic de les altres cultures és el mitjà més útil per a guanyar espai.

S'ha dit ja moltes voltes: és ben *local* el que trobem en els grans referents de la cultura *universal*. Pensem, per exemple, en la literatura: des de la Bíblia fins a l'*Odissea*, el *Quixot*, els textos de Shakespeare, el *Tirant lo Blanch*, el *Mahabharata*... Cadascuna d'aquestes obres ha estat escrita en una llengua concreta i particular, i parla sobre la història i els mites, el paisatge i sistema de vida d'una societat concreta i particular. El valor universal els ve del fet d'haver aconseguit la continuïtat en el temps, d'haver pogut ser projectades fora del petit o gran nucli social en què es van generar i, sobretot, perquè inclouen referents que poden arribar a connectar amb persones i amb societats diverses. Ara bé, no oblidem que, per exemple, una llegenda tradicional transmesa per via oral en una societat petita de l'Amazònia encara verge o en els pobles aborígens australians inclou igualment referents universals, tot i que no haja pogut arribar a ser escrita ni a ser difosa fora dels àmbits originaris.

Cal situar dins aquest context el llibre que teniu a les mans. *Conéixer Benimantell* vol ser una aportació a la difusió del coneixement de la llengua, de la literatura, de la història, del patrimoni cultural (material i immaterial) i del patrimoni natural d'un bell racó del món. El fet de donar-se a conéixer (cap a fora) demana necessàriament un pas previ (o simultani): conéixer-se, reconéixer-se, saber qui som i assumir-ho. I és açò el que vol col·laborar a fer el llibre que ací presentem: mostrar als lectors de dins i als de fora què hi ha en la cultura, en sentit ample, dels benimantelluts que pot ser d'interés, que s'ha de preservar i projectar cap al futur i que és patrimoni de tots nosaltres, els valencians.

Aquest llibre té dos precedents que participaven, malgrat la distància en el temps, dels mateixos objectius que acabem de sintetitzar. Ens referim a *Present i passat de Benimantell*, publicat l'any 1977, a proposta de l'Ajuntament de Benimantell i amb la coordinació de Joan J. Ponsoda, José Vicente Miralles i Daniel Solbes; precisament, l'article que obri el present llibre és una aportació en què els mateixos autors rememoren aquella sòlida i primera iniciativa.

Hi ha hagut, en segon lloc, el llibre *Benimantell. La Vall de Guadalest (1611-2011)*, que arreplega l'edició de la carta de poblament i del llibre dels establiments de la Vall de Guadalest i un bon feix d'estudis a l'entorn d'aquesta documentació. S'ha editat recentment (2011), aprofitant la celebració dels 400 anys de la carta de poblament, arran de l'expulsió dels moriscos; també ha resultat de l'estímul d'aquest Ajuntament de Benimantell, de la coordinació dels signants d'aquesta «Presentació» i del suport de la Generalitat Valenciana i de la CAM.

El lector trobarà ací un grapat d'aportacions que s'han bastit entorn de quatre nuclis temàtics, que ara presentem molt breument. El primer nucli inclou cinc articles que tenen en comú l'estudi de la llengua i la literatura. L'obri el treball de Vicent Beltran («El parlar de Benimantell»), bon coneixedor dels nostres parlars i, particularment, del valencià de la Marina. Descriu les característiques més remarcables del parlar de Benimantell, les coincidències i les diferències amb les varietats veïnes i amb la llengua general. Hi ha, a continuació, l'aportació de Joan Borja («Una rosa de paper: documents etnopoètics de Benimantell»), estudiós de la literatura popular; i és aquest el tema del seu treball: l'estudi i l'edició d'uns notables documents etnopoètics de Benimantell, una troballa que ens connecta amb la rica i variada tradició de literatura oral en la nostra llengua. Una de les mostres més palpables de la presència dels musulmans i la seua llengua (l'àrab) a casa nostra és la toponímia; Maria Antònia Cano i Maria Isabel Guardiola, experimentades en l'estudi de l'origen dels nostres topònims, ho mostren en «Benimantell: passat àrab i toponímia». Josep Martines fa un petit estudi sobre paraules i locucions aplegades en el parlar espontani de Benimantell en «Paraules que encara no se n'han anat de Benimantell (la Vall de Guadalest, la Marina Baixa, País Valencià)». Clou aquest bloc Vicent Martines, especialista en les lletres medievals, amb un viatge per la nostra literatura clàssica amb «La Vall de Guadalest i la tradició dels clàssics literaris de la Corona d'Aragó».

El segon nucli temàtic se centra en un altre pilar de la cultura d'una societat: la història. L'obri el medievalista José Vicente Cabezuelo amb una aportació a l'estudi de Bernat de Sarrià, una figura fonamental en la història de la Marina («Bernat de Sarrià, senyor de la Marina»). Tot seguit, tenim l'article dels arabistes Francisco Franco Sánchez i Antonio Constán Nava sobre «Benimantell i la Vall de Guadalest en el període andalusí (segles VIII-XV)»; adés ja ens referíem a la presència dels musulmans fins al s. XVI en la nostra vall. La investigació sobre la història té en els arxius un mitjà fonamental: són el testimoni fefaent del passat. Per això és de molt d'interés la preservació dels vells papers. Clou aquest bloc l'aportació de María del Carmen Otero Sevilla, Pedro Laosa Rodríguez i Celia Sancho Gómez, precisament, sobre «Conservar la història. L'Arxiu Municipal de Benimantell».

El tercer nucli temàtic va dedicat a aspectes diversos d'allò que se sol anomenar patrimoni cultural. És una parcel·la diversa i inesgotable. Ací tenim, d'entrada, dues aportacions entorn de l'art connectat, d'una manera o d'una altra, amb Benimantell. L'historiador de l'art, Juan P. Martínez Solbes, estudia un dibuix del pintor Varela: a banda de la vàlua artística de la peça, hi ha l'interés particular que ofereix un testimoni de l'estat de l'església parroquial abans de la Guerra Civil («Un dibuix de D. Emilio Varela Isabel»). Juan P. Martínez Solbes, Joahnnes de Graal, Marisa Álvarez de Graal, Lorenzo Hernández Guardiola donen notícia de l'existència d'un «Sant Jeroni Penitent», quadre de notable valor a l'església de Benimantell i el situen en el seu context històric. El mas ha estat una peça clau en l'economia i en l'arquitectura tradicional de la Vall de Guadalest; Javier Pastor descriu i localitza els masos més importants de Benimantell en «El mas a Benimantell. Text i dibuixos». També vinculat amb l'economia tradicional, amb la ramaderia, en concret, hi ha l'ús de la picoteria: Joan J. Ponsoda descriu aquesta parcel·la no massa coneguda fins ara de la nostra cultura popular en «Afinar la picoteria». Els jocs tradicionals, els jocs de sempre tenen arrels fondes en totes les cultures; Rosabel Roig Vila, que ja havia estudiat aquesta i altres qüestions de la cultura popular de la Marina, fa una aproximació als jocs populars de Benimantell i de la Vall de Guadalest en «"Jugant, jugant...". Jocs populars a la Vall de Guadalest (amb una proposta d'aprofitament didàctic)». Un bloc com aquest havia d'incloure un espai per al menjar: la gastronomia és una necessitat, un plaer i un fonament de tota cultura. Vegeu el text de Carme Solbes: «Notes sobre la cuina de Benimantell. Una visió pròpia»; es tracta d'una aproximació basada en l'experiència directa i diària, qui sap si un tast d'un futur recull de la cuina de Benimantell.

El quart, darrer i no menys imporant bloc d'aquest llibre va dedicat al patrimoni natural: el paisatge i el medi ambient constitueixen l'escenari físic sobre el qual i amb el qual es construeix una cultura. No hem d'oblidar, a més, que precisament el paisatge i el medi ambient singulars ja són (i ho podrien ser més en el futur) un mitjà fonamental en la vida i en l'economia de Benimantell i de la Vall sencera. És bàsic, per tant, valorar-los, protegir-los i donar-los a conéixer de manera adequada. Enric Balaguer Pascual, bon coneixedor de la Vall de Guadalest, fa un itinerari que gosaríem qualificar de vivencial per algun dels racons més bells de Benimantell en «Paisatge i senderisme a Benimantell»: viure el paisatge, fer-lo propi és imprescindible per a preservar-lo. De la visió global de la bellesa del paisatge, baixen a un petit element de la natura, no menys inspirador: les orquídies de la Vall; Josep Devesa Ribes estudia aquestes flors presents en la nostra flora i sovint poc ateses. Nacho Díez,

Mireia Escrivà, María Vallés i Bruno Almela ens tornen a posar davant els ulls la singularitat i, sobretot, el valor de paisatge de Benimantell i de tota la Vall i de la necessitat de preservar-lo en «Visualitat del paisatge de Benimantell. Territori i percepció de l'espai geogràfic». En estreta connexió, hi ha tot seguit l'article d'Anna Pont «Recorregut per la cultura mediambiental a la Vall de Guadalest»: cal generar actituds de respecte davant el medi, una veritable consciència mediambiental. Clouen aquest bloc i el llibre dos articles a càrrec Joan Solbes; el primer sobre un element molt rellevant del medi ambient de la Vall: l'embassament («L'embassament de Guadalest»); descobrim ací el procés de construcció i el present d'aquesta obra. El segon se centra en «L'estació meteorològica de Benimantell» i en la tasca que du a terme d'observació sistemàtica de l'oratge, gran condicionador de medi ambient, de l'economia i de la vida.

És de justícia agrair, en primer lloc, a tots els autors les seues aportacions i la confiança que ens van fer quan van atendre la nostra invitació. Mereixen també un esment i un agraïment particular els traductors que ens han ajudat a fer arribar als lectors alguns d'aquests treballs en la nostra llengua; concretament, Jordi Antolí Martínez, Helena Camarena, Josep Vicent Garcia Sebastià, Miquel Navarro Manchón, Alexandra Nieto i Jiménez, i Vicent Vidal Lloret. Així mateix, hem de congratular-nos que, de bell nou, haja pres la iniciativa de l'edició l'Ajuntament de Benimantell, concretada en les persones del seu alcalde, Felip Miralles, i de Carme Solbes, José-Manuel Andreu i Vicent Solbes. Cal donar les gràcies d'una manera especial a l'Institut de Cultura Juan Gil-Albert de la Diputació d'Alacant el suport que ha donat al projecte: sense el seu ajut aquest llibre difícilment hauria arribat a editar-se.

PRESENT I PASSAT DE BENIMANTELL

Joan J. Ponsoda
José Vicente Miralles
Daniel Solbes

Se'ns demana, des de l'Ajuntament, una referència al llibret que l'any 1977 vam editar, ja que, d'alguna manera, és probable que sense aquest antecedent un volum tan esplèndid i complet com el que teniu a les mans no s'haguera fet.

La realitat és que la intenció dels qui vam prendre aquella iniciativa era precisament que aquell treball servira d'estímul perquè altres pobles feren una cosa pareguda i perquè a Benimantell això tinguera continuïtat, perquè en un futur més o menys immediat s'aprofundira en tota classe d'estudis sobre el poble i sobre tota la Vall de Guadalest. Trenta-quatre anys després, ha arribat el moment de veure realitzada aquella il·lusió i ara, amb un suport institucional notable i amb la col·laboració de molts estudiosos de primera fila. Cal felicitar-nos perquè realment estem d'enhorabona ja que quatre-cents anys després de l'arribada dels primers habitadors cristians al nostre poble disposem de bones reflexions sobre la realitat cultural, històrica, econòmica, social i mediambiental de Benimantell i de la Vall de Guadalest.

El 1976 i 1977, nosaltres no teníem ni suport institucional ni podíem tirar mà de massa col·laboradors. Vam fer el que vam poder, això sí, amb dedicació i amb moltíssima il·lusió. Vam dissenyar el contingut, vam investigar el que vam poder i vam escriure els articlets i, fins i tot, vam fer la pintura de la portada. Vam buscar impremta, vam pagar el cost de la impressió –això sí, amb els diners que ens va deixar prestats l'ajuntament-, vam vendre llibrets -a 25 pessetes- i quan els ingressos cobriren la despesa vam depositar la resta d'exemplars en l'ajuntament.

Atés que, a hores d'ara, no és fàcil trobar algun exemplar d'aquella publicació, reproduirem ací la introducció i l'índex de *Present i passat de Benimantell* per tal que el lector puga fer-se una idea del contingut i dels objectius de tan entranyable llibret:

INTRODUCCIÓ de *Present i passat de Benimantell* :

En ocasió de les festes d'octubre, dedicades al «Santíssim Sagrament», hem volgut posar a les teues mans este llibret, que com el seu títol diu, és un intent, fet per uns quants xicots del poble amb les comissions festeres dels anys 1976 i 1977, de fer una aproximació a aspectes socials, econòmics, històrics i algunes curiositats de la nostra comunitat. És un intent que vol ser seriós sense deixar de ser popular, simpàtic i agradós. Pensem que la nostra comunitat -formada no solament per les persones que hui en dia viuen ací tot l'any, sinó també per tots els fills de bon cor, per tots els que la coneixen i estimen i se senten units a eixa realitat dinàmica i progressiva- té el dret i el deure de conéixer-se amb més profunditat.

Pensem que l'intent és bo i que val la pena d'arribar a saber «qui som». La tasca no ens ha resultat gens fàcil, i menys encara si tenim en compte que no hem disposat de massa temps ni de massa llibres o persones a qui consultar. És ben probable que l'objectiu no haja estat resolt satisfactòriament, qüestió que posem a la vostra consideració i sobretot a la d'aquells que, ara mateix o més endavant, puguen fer un poc -o un molt- per millorar la coneixença del que és i ha estat el nostre poble i el nostre País.

Agraïm a tots la col·laboració i preguem que ens dispensen, els que consideren que no hem estat encertats en la forma o en el fons del nostre intent.

Al final d'estes pàgines trobareu un xicotet vocabulari a fi de facilitar la comprensió d'aquelles paraules que per ser més literàries o per no utilitzar-se habitualment en el llenguatge local parlat, poden oferir alguna dificultat a les persones no habituades a llegir en la nostra llengua. També hi ha mots que per ser més aviat locals no són entenedors per persones d'altres indrets.

ÍNDEXde *Present i passat de Benimantell* :

On és Benimantell? On se situa el poble geogràficament, incloent-hi un mapa de la comarca, es comenten els masos que hi ha al terme, el clima, els vents més habituals, etc.

Cites literàries. On es reprodueix la descripció que fa Gabriel Miró en *Años y Leguas* de Benimantell.

Taula dels habitants de Benimantell. S'hi exposa l'evolució de la població des de 1930 i es compara amb la resta de pobles de la comarca.

Els últims anys. Hi ha una reflexió sobre distints aspectes socials, costums, serveis, etc al llarg del segle: l'emigració a l'Alger, l'impacte de la construcció del pantà, l'avanç que va comportar el fet de disposar d'aigua corrent i de clavegueram a partir de l'any 1959, l'aparició dels primers turistes ja entrats en els anys 60 al Castell de Guadalest i tot el que açò va comportar, ...

La parva. Es recorda la manera com es batia el blat i resta de cereals a l'era, cosa que en aquell moment ja havia desaparegut.

L'agricultura. S'hi explica la superfície conreada, l'evolució de la producció, d'una agricultura de subsistència a una altra de més comercial, la tecnificació, és a dir el canvi del burro pel tractor, el pas de la vinya als cereals i després a l'ametler, etc. Per una altra banda es reflexiona sobre la relació home/terra, sobre com el llaurador es projecta sobre la terra, s'hi prolonga i s'expressa a través d'ella. De fet ningú no abandona la terra si no abandona el poble.

Altres fonts de riquesa. Es fa referència a les restes de ramaderia, a la construcció i a les activitats relacionades amb el turisme i es destaca com en aquell moment l'emigració continua però ja no a l'estranger, hi ha emigració "intel·lectual" –qui se'n va fora a estudiar ja no torna- i a centres urbans propers.

Xiquets, jocs i caçons de pasqua. S'hi descriuen els jocs de carrer tradicionals més habituals, cançons de pasqua, cançons de nadal, i cançons d'amor com aquesta:

Baix d'una bresquillera
em vas dir que em volies
i des d'aquell dia l'arbre
fa més dolces les bresquilles

La nostra llengua. On s'explica per què a Benimantell es parla valencià -la conquesta de Jaume I i després l'expulsió dels moriscs-, què es el valencià, la diferència entre el parlar col·loquial i l'estàndard, la diferència entre llengua parlada i llengua escrita, la importància de conservar-la, i d'estudiar-la, etc.

Esquema històric. On s'ofereix de forma molt esquemàtica els fets més significatius des de l'any 715 en el qual la Vall de Guadalest passa a mans dels musulmans, fins a 1914 quan es va construir la carretera a Callosa d'en Sarrià, passant, entre molts altres fets, pel terratrèmol del 12 de juliol de 1644 i per la benedicció de l'església nova el 1729.

Antiguitat d'alguns cognoms. A partir del llibre de *Baptismes i Matrimonis* de l'arxiu parroquial del Castell de Guadalest s'extrauen els cognoms més comuns des de 1592.

"Montepio" de blat. S'hi informa sobre la creació d'aquesta institució l'any 1681 i de com funcionava.

Plet per la independència jurídica de Benimantell. A partir de "Certificación en fuerza de Excentorico del Pleyto seguido en esta Real Audiencia, entre parte del ayuntamiento del lugar de Benimantell y el Marqués de Ariza sobre que se declarase que la jurisdicción que exercia el Alcalde ordinario de dicho lugar, fuese ordinario i no Pedáneo" de 1810 s'explica de forma resumida els avatars pel quals va passar el poble. La cosa va començar el 1749 i va acabar al 1819. Pel mig apareixen els noms dels primers repobladors cristians, en total 18, ja que una de les proves que els de Benimantell van aportar fou les *Capitolacions* de 1611 per demostrar que en aquell moment tenien ja independència jurídica.

De les festes d'octubre. S'hi explica el que diu la tradició oral, és a dir, com i per què les festes majors es dediquen al Santíssim Sagrament (diu que per tres voltes va eixir la butlleta que deia *Santíssim Sagrament*, i que aquest nom no l'havien posat a la bossa!). També el motiu real que apareix anotat en un llibre parroquial per mossén Thomàs Margarit on es pot llegir «no per que haja aysí susodit sino per animar-los a tan deguda obligació ... », l'obligació consistia «a asistir en pagar per a la asistencia del Sr...».

Les festes de Sant Llorenç. On es fa una simple descripció d'aquestes festes dels «fadrins»

Mostra de dites i refranys. Un petit recull de parèmies, com ara aquella tan coneguda que diuen en altres pobles: «A Benimantell, qui té dona la vol pa d'ell»

Les carnestoltes. En els 70 aquesta tradició de tirar objectes de ceràmica –cànters, botiges, etc.- a l'entrada de les cases ja s'havia abandonat i simplement es descriu aquella mena d'activitats i bromes de no massa bon gust.

De les aigües. A Benimantell sempre s'ha presumit de tenir molt bona aigua, especialment la de la Font de Molí i la de la font de les Salines, per això s'ofereix el resultat de les anàlisis químiques corresponents.

Menjars d'ahir i d'avui. Un petit repàs dels menjars tradicionals començant pels minxos i acabant per l'arròs amb fesols i penques.

La Primitiva. Un petit record a la banda de música alcoiana que tants anys va sonoritzar i animar les festes majors, les d'octubre. Cal pensar que els músics es repartien per les cases particulars i es creaven veritables relacions familiars entre els músics i els veïns del poble.

Fins ací el breu repàs del contingut del llibre. El cas és que, tot rellegint-lo, hem pogut fer-nos una idea molt aproximada de quina era la situació en aquell moment i ha estat inevitable de comparar-la amb l'actual. La veritat és que hi ha moltes coses que han canviat moltíssim, d'altres no tant. Algunes de les coses més cridaneres són: hem passat de ser emigrants a rebre immigrants, cosa gens banal; el nivell de vida –econòmic, cultural, de confortabilitat, ...- s'ha multiplicat per molt; d'haver-hi més d'un 50% de la població activa dedicada a l'agricultura, a haver-n'hi un 4 o 5%, i encara gràcies a la població immigrant.

Finalment una darrera consideració. *Present i passat de Benimantell*, no anava signat ni tampoc cap dels articles, ni tan sols la pintura de la portada. Com es diu a la introducció *uns quants xicots del poble amb les comissions festeres...*, així sense especificar, és qui es responsabilitzava de l'obreta. Ho decidírem així perquè es volia presentar com una faena de tots, una tasca col·lectiva. Esperem que aquestes paraules servisquen per a animar els més joves a continuar fent treballs i estudis que ens permeten saber més coses. Vivim més que mai en temps del «coneixement» i ara hi ha moltes més possibilitats i eines que en èpoques passades per a poder continuar progressant. Però això significa investigació, estudi i reflexió.

01. LLENGUA I LITERATURA

01.1. EL PARLAR DE BENIMANTELL

Vicent Beltran Calvo
Universitat d'Alacant

Les formes de parlar i les diverses tonades acostumen a mudar d'un lloc a un altre de manera suau i elegant; poques voltes ho fan de sobte. És cert que, de vegades, hi ha canvis bruscs entre la llengua d'un poble i la dels seus veïns, sobretot quan es tracta de sistemes lingüístics diferents i especialment a causa de factors de repoblació. Aquests o d'altres motius històrics, o potser una orografia accidentada, també poden ser la causa d'una separació radical entre dues varietats ben marcades d'una mateixa llengua. No obstant això, el parlar dels benimantelluts se'ns presenta als ulls dels lingüistes ben integrat i en harmonia amb les altres cinc poblacions de la Vall de Guadalest i és inseparable de la resta de la comarca i fins i tot dels pobles interiors del Comtat i l'Alcoià. La sensació de contínuum lingüístic des d'Alcoi a Callosa d'en Sarrià és sempre present i no hi ha, en cap moment, parlars aïllats o diferenciats. Es tracta d'un valencià, el de les comarques muntanyenques situades entre els límits provincials de València i Alacant, que destaca, a grans trets, per l'escassetat de trets distintius respecte a la llengua normativa, a diferència de l'alacantí, el valencià central o el parlar de la Marina Alta. Per això, com també passa en l'anomenat català central, no ha despertat tant d'interés entre els filòlegs i conseqüentment a penes n'hi ha bibliografia disponible com ocorre amb aquells altres subdialectes, que presenten més singularitats respecte a la llengua de l'escola. Malgrat tot, la Marina n'és l'excepció, ja que disposa d'una obra excel·lent i rigorosa del lingüista Jordi Colomina (1991) sobre el parlar comarcal –concretament de la Marina Baixa–, on s'arrepleguen moltes dades dialectals procedents de Benimantell. Posteriorment Vicent Beltran i T. Herrero (1995, 1998, 2005, 2011) centren també els seus estudis precisament en les valls de la Marina; les darreres publicacions inclouen uns mapes geolingüístics de la comarca, entre els quals hi ha Benimantell.

Proposem un breu recorregut de nord a sud pels parlars valencians de les comarques situades entre el riu Xúquer i la línia Biar-Busot per tal de caracteritzar el subdialecte que inclou la vall de Guadalest. Potser el tret més destacable que es constata en travessar el Xúquer cap al migjorn valencià, és la desaparició sobtada del fenomen d'ensordiment de les sibilants sonores que caracteritza el valencià central. Les pronúncies *formatxe, péssol* i *setse* es transformen en *formatge, pésol* i *setze*, coincidint amb la major part del català. D'altres aspectes fonètics es distribueixen d'una manera més o menys capriciosa: a ponent *pon, malal* i *al* i a llevant *pont, malalt* i *alt*; les pronúncies *baxar* i *pex*, pròpies de la Safor, la Marina Alta i part de l'Alcoià s'oposen a *baixar* i *peix* de la Costera, la Vall d'Albaida, el Comtat, la banda oriental de l'Alcoià i la Marina Baixa; a les zones pròximes al Mondúver, Mariola, Serrella i Aitana es manté la geminació del grup /tl/ en mots com *amel·la, mol·le, espal·lar-se,* sense simplificar-se, i en una àrea una mica més reduïda

és viva la pronúncia decreixent del diftong /uj/ (*cúina, búit*), mentre que a la resta de pobles predominen les formes *cuína* i *buít*, pròpies del valencià central i l'alguerès. Pel que fa a morfologia verbal, al sud del Xúquer s'esvaeix el pretèrit perfet simple, tan viu al triangle format per les ciutats de València-Sagunt-Alzira, a favor del perfet perifàstic (*vaig cantar, vau anar* per *cantí* i *anàreu*). De l'Alcoià, el Comtat i la Marina Baixa cap a migjorn desapareix l'abundant velarització en els presents d'indicatiu i gerundis en verbs del tipus *creure, traure, estar* i *entendre*: *creguem, tragueu, estiguent* i *entenguent* prenen les formes normatives *creem, traeu, estant* i *entenent*. A les terres meridionals continuen les vacil·lacions en els imperfets del tipus *cre(i)a, crevia, creuia, creïa*; *tre(i)a, travia/trevia, trauia/treuia, traïa*; *quea, cavia, cauia, caïa*, etc., amb predomini de les darreres variants com més al sud ens situem. En morfologia pronominal destaquen les formes que prenen els pronoms personals febles. Mentre que a l'extrem sud i entre els jóvens de la Costera (Xàtiva, Canals) i la Ribera Alta predominen les formes plenes (*me, te, se*), a la resta de comarques, en singular, apareixen les reforçades (*em, et, es*). El pronom *et* adopta, generalment, les variants fonètiques [el], [es], [at] i [al] (les dues últimes a la Marina Alta i les primeres a la resta de comarques): *com* el/es/at/al *diuen?* A molts llocs, les formes de plural se substitueixen per *es* (*se*) en els verbs pronominals: *se n'anem, es mengem un cuixot, es pentineu*.

En aquest treball es pretén oferir una descripció específica del parlar de Benimantell, aprofitant l'esquema clàssic de la majoria de les monografies dialectals, tot i que s'intentarà evitar una mica la terminologia estrictament lingüística i l'organització de caire científic que acostumen a presentar aquest tipus de publicacions. Malgrat tot, la metodologia utilitzada se centra bàsicament en l'aprofitament del mètode filològic, geolingüístic i etnolingüístic com a aïna de treball. Les dades procedeixen de les respostes obtingudes d'una mostra representativa de benimantelluts autòctons, generalment d'edat avançada però també de jóvens, a partir d'un qüestionari de vora mil preguntes que s'ha elaborat prèviament. Les enquestes es van realitzar en dues etapes diferents: la primera durant els anys 1992 i 1993; i la segona gairebé dues dècades després, el 2010 i 2011, la qual cosa també ha ajudat a copsar els canvis lingüístics en progrés a través de diverses generacions.

Una primera gràfica, a mode de contextualització, mostra la gradació lingüística present a la vall de Guadalest, paral·lela a la transformació suau del paisatge, que ascendeix des de llevant a ponent i es tanca a poc a poc protegit pels cims omnipresents d'Aitana, Xortà i Serrella.

Callosa	Benimantell el Castell	Benifato	Beniardà	Confrides	l'Abdet
còm	còm	cóm	cóm	cóm	còm
metla	metla	ametla	ametla	ametla	
general	general	gineral	gineral	gineral	
port[a]	port[a]	port[ɛ]	port[ɔ]	port[ɔ]	
llavor	llaor	llaor	llaor	llavor	
ous crus	ous cruns	ous crusos	ous crusos	ous crusos	
jo córrec	jo corrc	jo corrc	jo corrc	jo córrec	
carrota	carlota	carlota	carrota	carrota	
xofes	xofes	clotxes	clotxes	clotxes	
clafoll	clafoll	corfoll	corfoll	corfoll	
meló de l'auia	meló d'Alger	meló d'auia	meló d'auia	meló d'auia	
saleret	crepó	saleret	saleret	carpó	
emponar-se	emponar-se	enxamponar-se	enxamponar-se	enxamponar-se	
estigues quet	estigues quet	estigues quet	estigues quet	està-te quet	
pissi-pissiganya	pissi-pissiganya	pissi-pissiganya	pull-pull serra pull	pin-pin sacarabatín	pin-pin seralín
engrunsar-se	engrunsar-se	manxar-se	manxar-se	manxar-se	
a cos-coix	a l'anco-en-coix	en coix en coix	en coix-coix	en aixa	
sambori	tranco	tranco	tella	enxanc	
ferrà	ferrà	cubeta	cubeta	cubeta	
canella	canella	canella	canella	espinella	
sitara	sitara	sitara	sitara	sitala	
teulaí	teulaí	teulaí	teulaí	teulerí	
andragó	andragó	andragó	dragó (dragonet)	dragó (dragonet)	
herba roquera	llavatassa	morella	morella	morella	

Les coincidències i divergències lingüístiques de Benimantell amb la resta de la vall a les hores d'ara les condicionen la distància entre els pobles i la influència més o menys directa o diluïda de Callosa i d'Alcoi. Queda encara pendent un estudi exhaustiu de l'origen de la població del marquesat de Guadalest, especialment després de l'expulsió dels moriscos, la qual cosa ajudaria a establir connexions dialectals amb altres zones del domini lingüístic. Segons Mas i Monjo (2002: 44), referint-se a aquell moment històric, «el percentatge de mallorquins augmenta conforme anam situant-nos a la part més elevada i aspra de la vall, i es pot observar la dicotomia entre la part baixa (marquesat de Guadalest), fonamentalment amb repobladors d'origen valencià, i entre la part alta (baronia de Confrides, amb Beniardà), amb un predomini de l'aportació insular». Coincidint amb el que

s'hi ha exposat, el Castell de Guadalest i Benimantell, que gairebé sempre coincideixen des del punt de vista lingüístic, tenen més trets en comú amb Benifato que amb Beniardà, que es troben més o menys a la mateixa distància, però s'oposen clarament a Confrides i l'Abdet. Dels aspectes destacats en la gràfica anterior, el Castell i Benimantell, a dotze i tretze quilòmetres al ponent de Callosa respectivament, coincideixen majoritàriament amb aquest poble en *còm, general, metla, xofes, clafoll, emponar-se, estigues quet, pissi-pissiganya, engrunsar-se, ferrà, canella, sitara, teulaí* i *andragó.* A pesar d'això, l'homogeneïtat de tota la Vall de Guadalest també és ben evident en molts aspectes i ben sovint s'oposa a les solucions callosines, que presenta un grapat de formes privatives i alhora es manifesta més afí als parlars de la Marina estricta, ben sovint l'Alta:

	la Vall de Guadalest	**Callosa d'en Sarrià**
Fonètica i Morfologia	lloguet, foguet	lloquet, foquet
	corna	co[nn]a
	mangrana	magrana
	maralt	malalt
	matalap	matalaf
	redó, poder	reó, poer
	bargina	barginja
	ambercoc / albercoc	bercoc
	com ES diuen?	com EL diuen?
	me s'hi veu, li s'hi veu	me se veu, li se veu
	anàem, anàeu	anàvem, anàveu
Lèxic	devanit	desvanit
	pàssia de grip	passe de grip
	anar de bracillo	anar de braceo
	quixal de l'enteniment	quixal del sent
	vedriola	gi(d)rigola
	retaula (llenca)	aixorca
	arraïl	arrel
	reixiu	rosà
	maceta del morter	picamà
	meló d'olor	meló de tot l'any
	moniato	pataca
	penca	tronxo
	cocotet	coqueta
	palloc	fulleraca
	timó	botja
	cavallet de serp	cavallet de séquia
	reiet	piquet-roget

Per una altra banda, les solucions alcoianes poques voltes arriben a Confrides i es dilueixen ràpidament. Els alcoianismes *bajoca* per *pebrera* només arriba a Benilloba; a Benasau ja es desconeix. El *panís,* el *fardatxo,* el *ratot,* l'*ensalà,* el *cotxillo,* els *comboixos,* el *tapió* i el verb *baldar-se* corresponen a les solucions de la vall de Guadalest, i de gairebé tota la Marina, *dacsa, sarvatxo, rata penà, lletuga, gavinet, vaqueros, sitara/sitala* i *manxar-se* o *engrunsar-se.* La pèrdua de l'oclusiva final en mots com ara *pont* o *molt,* pronunciats *pon* i *mol* a Alcoi i, en general, a la comarca de l'Alcoià i el Comtat, no supera el port de Confrides i a la banda oriental es pronuncia sempre amb [t]. Les formes verbals alcoianes i iberudes *mòric, moris, mori* i *morin, vingam/vingau* i les combinacions pronominals *se n'anem* i *se n'aneu* són sistemàticament a la Vall de Guadalest *muic, mors, mor, moren, vinguem/vingueu, mo n'anem* i *vo n'aneu.* Tot i que l'ascensió orogràfica des de ponent és més suau que la de llevant, llevat del darrer tram a partir d'Ares, al capdamunt del port i, en voltar a la Marina, es fa ben palpable la influència marítima que ascendeix com una lleugera brisaina des de la mateixa costa carregada de sons i de paraules. Malgrat tot, a Confrides i a l'Abdet arriben des d'Alcoi, com també ho fan sovint els núvols i les persones, un grapat de trets dialectals com ara *està-te quet, espinella, enxanc* i *dragó* enfront de les solucions de la major part de la vall *estigues quet, canella, tranco* o *tella* i *andragó.* Per contra, *mangrana, matalap, anàem/anàeu, devanit, bonegar, cocotet, reiet, reixiu* i *arraïl*, formes pròpies de l'interior, abracen tota la vall i s'oposen a les formes callosines *magrana, matalaf, anàvem/anàveu, desvanit, reptar, coqueta, piquet-roget, rosà* i *arrel,* que s'escampen per la banda més oriental, de vegades només de la Marina Alta.

Centrant-nos en el parlar de Benimantell, convé destacar breument els trets fonètics i morfològics més representatius, aquells que ofereixen més variació en el valencià de les comarques veïnes:

Fonètica			
b[ú]*ù, c*[ú]*ina*	manteniment del diftong decreixent	coranta, collar agosil	monoftongacions de [wa] àtona en [o]
tupa, pua, brulla	[ú] tònica en comptes de [ó]	fredat, carga corrc / corga	síncopes
p[ó]*u, cont*[é]*sta, mol*[é]*sta, c*[ó]*bra* *s*[ó]*bra, c*[ò]*m*	timbre vocàlic diferent a altres indrets	*me*[ll]*a, mo*[ll]*e* *espa*[ll]*ar-se* *co*[rn]*a empo*[n]*ar-se*	- manteniment de la geminada - dissimilació de [nn] - simplificació de [nn]
cuet, pual, cuent	*o* àtona > [u]	lloguet, foguet	diminutius amb velar sonora
ascola, ambrutar antendre, aixuar	*es-, em-* (*en-*) i *eix-* inicial > *as-, am-* (*an-*) i *aix-*	crèït, maür caïra / cadira llauraor / -ador	pèrdua de la *–d–* intervocàlica
llançol, llaganya bascoll, sancer	*e* àtona > [a]	juar, arrua, aixuar	pèrdua de la *–g–* intervocàlica
ixir, quixal, xixanta giner, minjar angigala	*e* àtona > [i] per assimilació a la consonant palatal	ambercoc anficòs, ambarzer ambrasquilla	*al-* > *am-* (*an-*) afegiment de *am-*
port[a], *terr*[a] *taul*[a]	*aa* finals mitjanes	*lleix* 'eix' *monta* 'multa' *domenge*	alteracions fonètiques diverses

Morfologia			
muic, corrc	muir, córrec	no *es* preocupes	pronom feble *et*
diem, creent	absència de velarització	*me s'hi* veu (*mi s'hi*) *li s'hi* veu *mos s'hi* veu	se'm se li se'ns
em visc / que es visca	velarització en el verb *vestir*	mo n'anem vo n'aneu	ens n'anem us n'aneu
trea, crea, vea, caïa	imperfets	compra-*te-hu*	compra-t'ho
parlaes, parlàem	imperfets de la 1a conjugació	*els ho* done *els en* done	combinacions de 3a pers. plural
no n'*hi hava* cap	imperfet d'*haver*	dóna-*los-ho*	combinacions de 3a pers. plural
no vols que ho *senga*	present subjuntiu	dóna-li-ho *ad ell*	preposició *a*
vol que *vingueu* feu lo que *vullgueu*	present subjuntiu	pac a	cap a
estaguera, sabiguera	imperfet de subjuntiu	mon pare / tio ma mare / tia ma uelo / uela ma casa	poca vitalitat dels possessius àtons
jo *dega* anar tu *degues* anar ell *dega* anar	conservació del pretèrit perfet en perífrasis de probabilitat	al cadamunt al cadavall a l'endemà	al capdamunt al capdavall a l'endemà
beent, ploent, rist	gerundis, participi	ha minjat *bona cosa* ha fet *força (de)* metla no ho faré *més mai*	molt molt mai més
nyas, nyaeu	imperatiu (= pren)	*molts* anys tens?	quants anys tens?
mone	anem-nos-en	no sé *quino* *uno*, *alguno*	quin, u(n), algun
donà-te, dì-li, fè-la	pèrdua de *–r* en infinitiu+ pronom	*si (a) mà ve* demà plourà	possiblement

El lèxic és ben sovint la millor carta de presentació, la més visible o perceptible per qualsevol persona poc avesada en matèria lingüística. Per això, el classifiquem per diferents camps semàntics per tal que siga més accessible.

Pel que fa al vocabulari vinculat a les persones i a les accions relacionades destaquen, sense voluntat de ser exhaustiu, els mots següents: *acaçar, aixeregat* (o *abrasit de* set), *alçar* ('desar'), *armussar* ('esgarrifar'), *arrua, aufegar, bac, batecul, becar* (o *pegar una becaeta*), *bonegar* ('renyar'), *braó, anar de bracillo, busca* ('petita partícula que entra a l'ull'), *cabrasses, canella, casconelles* ('cosquerelles'), *cego, cinqueta* ('palmada a la cara'), *crepó, croixit, cuixa, defendre's, desllapissar-se* ('desempallegar-se'), *devanit* ('content, orgullós'), *embelluernar-se* ('enlluernar-se'), *empapussar* ('donar el menjar a un altre'), *empomar* ('agafar al vol'), *emponar-se, en dejú, engrunsar-se, enxancar-se, escolteta* ('secret a l'orella'), *esgolar-se* ('arrossegar-se per un sòl llis'), *esguitar, esmaiat* (o *blau de fam*), *esparnegat* ('actiu, que no atura de treballar'), *espentar, fer migjorn* ('fer la migdiada'), *flequillo, fogó* ('ces'), *gepelut, ginoll* (també *genoll*), *gomiós* ('que menja amb avarícia'), *inflar, llaganya, maralt, mugró, nigar* (un híbrid entre *nugar* i *lligar*), *oldre, padastre, pallola, paperotes* ('galteres'), *pàssia de grip, pigota* ('verola'), *pigota borda* ('varicel·la'), *prunyó, quet, quidrar* ('cridar'), *quixal de l'enteniment, renyó* o *rinyó, repèl* ('remolí als cabells'), *sorell* ('moc que penja'), *tes* (femení *tessa*), *topo* ('castanya de cabells'), *triar, trinxet* ('trenc al cap'), *trobar, turmell, xafar, xanglot* ('singlot'). Coexisteixen com a sinònims *dur* i *portar, pujar* i *muntar* i *arribar* i *aplegar.* Es diu el braç *esquerre* i la mà *esquerre*, d'igual manera que *segon* i *roín* valen tant per al masculí com per al femení. *Povil* equival a fill únic. En el llenguatge relacionat amb els jocs infantils i les festes tenim *amenar la corda, anar a l'anco-en-coix, anar a rapameus, asguilando, catxerulo* ('milotxa'), *curumbela* ('volantí, tombarella'), *estrenes, joguet, nina, perica* ('sota d'oros'), *pujar al be, rodanxa* ('cércol de ferro que els xiquets feien rodar': també hi ha el verb *rodanxar*), *tranco* ('sambori'), *vedriola*; *juar a la corda, a mà conill* ('a fet amagar'), *al castellet, a pissi-pissiganya, al rogle. Reballar la trompa.* El *trompellot* és més gros. La *llença.* El joc de pilota és bàsicament *a llargues* i *al dau.* Per a fer por als xiquets els amenacen amb el *mumo*. La *mumorota* és una pantasma. El *monesillo* és el xiquet que ajuda el *retor. Provessó. Nanos i jagants.*

En el camp de l'alimentació destaquem el verb *minjar* (fins i tot *minge, minges, minja*) i els mots *anficòs* o *alficòs, canya de sucre, carlota, cigró, clafoll (de ceba), coca de mida* ('coca dolça a la llanda'), *cocotet* ('panada'), *companatge* ('l'acompanyant del pa'), *cúdol* ('grill comestible de l'all'), *cuixa i besanca, cuixot* ('pernil'), *bargina* ('albergínia'), *botifarra, cabeça d'alls* (*rastre d'alls* i *grans d'all*), *dentilles, escorfa i molla, floricol, formatge, fresol, llangonissa, lletuga, llesca de pa, llevat* (ara més *llevadura*), *llorer, mandonguilles, moniato, monjàvena, nap, nyora* (amb *o* oberta), *pastisset* (sempre casolà),

pebrera ('pebre, pimentó'), *pepino* (*combrombo* només ho diuen els de més edat), *pésol, queraïlla, safanòria, segí* (modernament *manteca*), *tomaca, viró* ('vitet, bitxo'), *xirivia, xofes* ('rosetes': el gra de dacsa que no esclafeix és un *torró*). *L'esclata-sang* és el bolet com a genèric. Els *bolets* són generalment els verinosos, però de comestibles també n'hi ha, com ara els *bolets de garrofer, de pi o de metler*. *La càixquera* de l'ou. *Rovell* i *clara. Ous cruns.* També sentim noms de menjars força estimulants, com ara l'*espencat* de *pebrera, tomaca* i *bargina* i la *pericana*, que la fan amb *pebrera seca, oli d'oliva* i hi ha qui li posa *bacallar* i hi ha qui li posa *melva*; també s'hi pot afegir ou. Però els *minxos,* les *coques* (*coca en pebrera i tomaca, coca de ceba tapà*), el *cocotet,* les *faves sacsaes,* l'*olleta de blat,* el *putxero* amb *pilotes*, que s'enrotllen amb fulles de col i que poden ser de dacsa, són l'especialitat de la comarca al costat de l'arròs de tota classe. *Coure, bollir, fregir, sofregir. Torrar* substitueix molt sovint el verb *rostir*. *Guisar* equival a cuinar. *Perol, caldero, cassola de fang, casset* (per a *calfar* la llet). *Cullera, gavinet* i *tenedor. Got, graella, paella, setrill, morter* (la *maça* és la mà de morter), *llibrell. Torcamans. Devantal. Escurar. Repassar* o *esbandir l'escurà. Parar i llevar taula. Llanda. Tortà, almendraos* (antigament *rosegons*), *mantecaes, pastissets a l'aire* (o *de porxi*), *ronyoses* ('ametles envoltades de sucre'). *Socarrar. Mullar. Cuent* ('coent'). El caldo es *remena*. *Almorzar, dinar, berenar* i *sopar.*

Relacionat amb el camp tenim els *mancals*, que són relativament amples i grans, mentre que si es tracta d'un bancalet llarg i estret i adaptat al pendent es diu més aïna *retaula*; la *llenca* també és llarga, però potser no tan estreta. El terreny, quan plou o es rega, es diu que està *moll.* Els bancals estan separats sovint per un *marge* de pedra, que salva el desnivell. Quan plou fort, hi fa *solsides* i, quan el marge és de terra, *escagassons.* La *trenzilla* ('tragella') és una taula plana amb claus que aprofita per a anivellar les desigualtats del terreny. *Mangencar* és cavar superficialment, quan l'aixada no afona molt i no *fa guaret*; *cavar* és a una pala i *rebassar* a dos o tres pales, quan es cava fondo. Hi ha *aixaes d'entrecavar* (el blat), *aixaes de fer saó* i la *de cavar* simplement, que és més llarga i gran. *Aixaeteta. Mànic de l'aixà.* Entre els altres *ferraments* destaquem el *llaó,* els *ganxos* i el *rasclet.* Cabassos n'hi ha de diverses classes: *cabasset terrer, cabàs mitjà* i *cabàs de fem. Llaurar. Solc. Cavalló.* Un *costal de llenya* és un feix. La *brosta* s'aplica a les branques primetes i tendres dels *abres*, que tenen *raïl* o *arraïl, soca, tronc* (la *canya* és la part més recta), *cimals, rames* i *fulles.* Quan afluixa el fred de l'hivern, els arbres *grumen*, és a dir, s'obri el grum o la gemma per a formar les fulles de la nova temporada. El *reboll* és el rebrot que ix normalment a la soca d'un arbre. La llavor es diu *llaor.* El *tany* és una branca blana i flexible que ix d'un cimal i que abans l'aprofitaven per a fer *gaiatos* o vergues per a pegar als animals. Un *plançó* és un arbre jove per a transplantar. *Empeltar. Netejar els abres. Desmondar* la vinya. *Primerenc, tardà, maür. Sorregar* és amerar la terra amb poca quantitat d'aigua.

Es parla d'un *ramell* de *cireres* o de *nyespros,* quan van uns quants fruits junts. Sovint se sent dir *cireres arramellaes.* El raïm sencer és un *xanglot de raïm* i una petita porció és un *cabrerot*. *Les sarments. Veremar.* De les fruites destaquem el *meló d'olor* i el *meló d'Alger*; els *ambercocs* (o *albercocs*), que n'hi ha *de peu franc*, conforme ixen, *del patriarca*, els més bons i grossos, *de la galta roja* i els *porquins*, que són els més roïns; *olives* (*mançanella*, *alfafarenca*, *cornicabra, grossal* i les més bones per a l'*auiasal* les *alcalanes* i les *grossaletes d'Ondara*); *ambrasquilles* (antigament hi havia també *ambèrxics*), *anous, cireres, gíngols, llimes, llidons, mangranes*, *nyespros, peres, perellons, pomes, prunes* (la més bona la *clàudia reina*) i *ciruelos*, que són diferents, i *taronges*; les *metles* (però també *a(l)metles*, tot i que no tant) poden ser *comunes* (*centanos*, *llarguetes*, *del cul redó* i ara *de la flor blanca*, que no es gela tant), *marcones* i *amollars.* Quan encara no s'han obert, es diu que estan *closes.* La *secaina* és l'ametla que al final de procés no es pot pelar. Les *mantes* són les teles o xàrcies que s'escampen en terra davall dels *metlers* perquè hi caiga el fruit i així poder-lo plegar amb més comoditat. Les ametles es *pleguen* i les olives tradicionalment s'han *esmunyit.* Aplicat a qualsevol fruita, quan queden les darreres per collir, hom parla d'*espallucar* (el substantiu és *espalluc*). L'oliva es du a *l'almàrsera,* on hi ha els *esportins* d'espart de forma redona amb un forat al mig per a premsar la pasta. Una olivera borda és un *oliveró* i un cirerer bord és un *vellprú.* Els cítrics i l'ametla tenen *gallons. Els metlers* i els *cirers* se solen plantar *de raïl nueta* normalment, sense terra, mentre que els altres arbres i les plantes en general es planten en *gasó* o *garsó*, amb la terra enganxada a les *arraïls*. Els arbres solen ser majoritàriament masculins (*anouer, caquier, cirer, garrofer, ginjoler, llidoner, mangraner, metler, nyesprer, perelloner*), però n'hi ha de femenins (*ambrasquillera, llimera, olivera, perera, pomera, prunera*). La *rebassa* és la part inferior de la soca. Quan parlem d'oliveres sol dir-se *panna* o *pagna*.

La *brossa* és l'herba en general. L'*herba* és la que es dóna als animals, la que sembren. Entre el vocabulari fitonímic, on s'inclouen també les plantes en general, destaquem: *alfàbiga, almetlatge* (*Hiparrhenia hirta*), *ambarzer* ('esbarzer'), *angigala* ('argelaga'), *arboser, ariçó, baladre, boga, cadireta de pastor, camamirla, cama-roja, cambrona, caüla, carrasca, cepell* (i també *petorrí* 'bruc'), *cisca, citró* (que fa la flor blanca), *clavellet moro, coletjos, corona de rei, corriola, coscolla, cresola* (*Arisarum vulgare*), *espígol, fenoll, fleix, gavarnera, giriblau* ('lliri blau'), *gordellobo* o *guardallobo* (*Verbascum Thapsus*), *gossets* ('*la floreta s'apreta i s'obri com si lladrara*'), *hedrera, herba anfalfes* ('alfals'), *jolivarda* (*Dittrichia viscosa*), *jolivert, junc, llapassa, llavatassa* (*Parietaria sp.*), *llengua d'auella, lleterola, lletrera* (per a *enviscar*), *llicsó, llorer, margalló, matafaluga, olp* ('om'), *pa-i-formatget, parrilla* (*Smilax aspera*), *pastanaga* o *pastonaga* (*Daucus carota*), *pebrella, pedros, penosella* (*Hieracium pilosilla*), *perico, pet de flare, poliol, ponedora*

('fumària, fumdeterra'), *raïmet de pastor, revanell* (que fa la flor groga), *romer, rondó* (*Coriaria myrtifolia*), *sabatetes del Senyor, sajolina, sàlvia, setge* (*Scrophularia aquatica*), *teix, timó, ungla de gat, xop.* Entre els cereals més comuns tenim el *blat* (però sol dir-se *pa de forment*), l'*avena,* la *civà* ('l'ordi'), el *centeno* i la *dacsa. Segó.* El *palloc* és l'embolcall de l'*espiga* de dacsa, que abans aprofitava per a fer màrfegues. Les *xofes* són les rosetes o crispetes i els *torrons* els grans de dacsa que han quedat sense esclafir.

El món de l'aigua i la celístia estan totalment relacionats amb el camp. Cal destacar els mots següents: el *reixiu* és la rosada, mentre que la *rosà* o *escarxa* és el gebre. Quan plou cernudet diuen que fa *ventpluig*, que és el nom que identifica una associació cultural ben activa de jóvens de tota la vall. Si plou fort, es diu que ha fet un *gavessó* o una *arruixà. Núvols. Brisaina. Bolves* de neu. La lluna du *rogle*. Les *estreles.* La *codolla* fa referència als clotets naturals que hi ha a les roques, que acumulen aigua de pluja. Els *reguerots* són els regalls o solcs que forma l'aigua de pluja en un camí de terra costerut, anomenat també *costera* (les *costeres* també són els carrers del poble empinats). El *trestella(d)or* distribueix l'aigua en tres ramals al Castell i a Benimantell. *Pou* manté la /o/ tancada etimològica, però els seus derivats la tanquen en [u]: *pual, puar* (*pue, pues, pua*).

També són ben suggestius els noms dels ocells: *àliga, bellerol* ('abellerol'), *bufo, busquereta, cagamànecs* (*Saxicola torquata*), *cagarnera, capellana* ('totestiu, mallerenga'), *capsot, capsot carnisser, caro* ('gamarús'), *caüllà, corb, corneta, cueta blanca, culroig* (*Phoenicurus ochruros* femella), *cuquello, estornell, falcó, franzillot* (o *franzellot: Apus apus*), *fumaeta* (*Phoenicurus ochruros* mascle), *gafarró, gralla, guatla, judia* ('fredeluga'), *merla, mussol, niueret* ('lluer'), *òbila, ondarella* ('oreneta'), *oroneta* (*Delichon urbica*), *pàixquera* (*Monticola solitarius*), *paput, passaforats, patxarell, perdiu, picafort* (*Loxia curvirostra*), *polla d'auia* (*Gallinula chloropus*), *prensà* ('pinsà'), *reiet* ('pit-roig'), *rossinyol, sit, soliguer, tetina* ('cueta'), *teulaí* ('teuladí, pardal'), *titeta* (*Anthus praetensis*), *tord, torru(d) ana* (*Alauda aruensis*), *tudó, verderol, vitxec, xena* ('bosqueta vulgar'), *xòlvit* (o *xòuvit*: *Oenanthe oenanthe*). El bec es diu sobretot *pico*, però també *pic. Cua* i *ploma. Niu.* Entre les mimologies més conegudes entre pastors i caçadors tenim la de la *guatla* (*blat barat!*), la *capellana* (*tot estiu, tot hivern!*) i la *paput* (*no puc, no puc!*). Es tracta de transformar els sons emesos pels ocells, generalment de ritme trisil·làbic, en síl·labes intel·ligibles.

Quant als invertebrats tenim, entre els anèl·lids, el *llambrígol* ('llambric') i la *sangonera*. Sempre han dit que si el «*llambrígol és xicotet i terregaet al cap de tres dies plou i si és fi senyala aire*»; entre els mol·luscs, els *caragols*, els més coneguts són la *xoneta* ('reineta *Pseudotachea splendida*), el *moro* (*Helix aspersa*) i el *cristià* (*Otala punctata*). Pel que fa als artròpodes

tenim els aràcnids (*alacrà, aranya* [la *taranyina* és la tela de l'aranya] i *caparra*), els miriàpodes (*centcames* o *mare de cent cames*), els crustacis (*gorrina* ['porquet de sant Antoni']) i els insectes, els més nombrosos: *abella, barrineta, bumbot* ('borinot'), *cavallet de serp* ('espiadimonis'), *corcó, escaravat, belluerna* ('lluerna'), *formiga, gallineta cega* ('marieta'), *grill, gruga* ('oruga'), *llagostí, llemna* ('llémena'), *mosca, mosquit, paloma, panerola, poll, puça, rapacul* ('papaorelles'), *tavà, tocacampanes* ('pregadéu'), *vespa, xinxa.* El *fiçó* és l'agulló que tenen alguns insectes per a picar.

Els amfibis més comuns són el *cullerot* ('capgròs'), la *granota* i el *sapo.* Entre els rèptils hi ha l'*andragó* ('dragó'), el *sarvatxo* ('fardatxo, llangardaix'), la *segrantana* i la *serp.* De la resta del vocabulari zoonímic destaquem *andià* ('titot, gall dindi'), *auella, bou, burra, burro, cabra, catxap, cerdo* (*porc* ja no tant), *conill, furó, gambosí* ('musarany'), *gallina, gat, gos, leó, llebre, mardà, pollastre, porc javalí, rata penà, vaca.* El gos *lladra,* el gat *maula,* el burro *brama*, la cabra *bela* i els coloms *corruquegen.* El bou *tupa.* Les vaques i les cabres *s'esmunyen* per a extraure'n la llet i aquestes i els bous tenen *banyes. Amussar* un gos és atiar-lo. *Desbutzar* un conill és destripar-lo. Les cabres duen *picot* ('esquella') i el penjoll de pell que tenen davall del coll es coneix com a *arracaes.* L'extremitat carnosa dels gossos, per exemple, es diu *rabo*. Del porc se n'aprofiten gairebé totes les parts i se'n fan *cuixots* ('pernils'). La *cansalà* té una part exterior dura coneguda com a *corna.* Quan aparellaven els matxos feien servir una *villorça,* que era l'anella de fusta que anava a l'extrem de la *cingla*. La *gaixbola* és el receptacle d'espart, amb tapadora plana, per a posar-hi el *furó*.

De la mar arriba *l'aladroc,* el *bacallar,* la *clòtxina,* els *crancs,* el *lluç,* la *melva,* el *moll,* la *pelà* ('palaia'), el *polp,* el *sangatxo* ('part prima de la tonyina') i la *tonyina.* Són habituals els castellanismes *plaia, isla* i *ola.*

El lèxic de la casa, la vida domèstica i els oficis és també extens: la *frontera* és la façana, la *ixida* és el tros de teulada que sobreïx a la frontera, la *sitara* és l'envà que separa una habitació de l'altra. Hom parla de les *almolaes* referint-se al conjunt de bigues menys resistents que descansen damunt la *jàssina,* que és la biga grossa central. La *rejola* és el maó. L'estructura de la casa tradicional té una navada baix, on es fa la vida i on hi ha l'*allar* i dalt la *cambra,* un espai sense distribuir que pegava als *quartos* de dormir. *Al cadamunt* hi ha el *porxi*, destinat a col·locar-hi la palla, l'herba seca i les garrofes per als animals. Per la *teulà* ix l'*aiximenera. Sutja*. Per a avivar el foc es fa servir la *planeta*; el *ventall* l'usen generalment les dones per a *aventar-se*. El concepte de *cuina* és més modern. Destaca el lèxic relacionat següent: *aülla* ('agulla'), *botijó* (el *pitonet* és el bequelló; la *botija* és la d'esquena plana), *cànter, caïra* o *cadira, cotó-en-pèl, estenalles, estidora* ('tisores'), *ferrà* per a posar-hi la roba, *garrafa* o *marraixa, granera, llançol, matalap, pual, saflà* ('flassada'). *Arrimar* la porta és ajuntar-la, deixar-hi un clevillet. *Aubert,* però

obrir. La ruscà és la bugada. *Aixuar-se* la roba. Està *aixemorà* es diu quan no està eixuta del tot. *Cordar-se* i *descordar-se* la camisa o les sabates ('passar-se i despassar-se els botons o fer-se i desfer-se una baga'). *Màniga. Madeixa de llana. Aixovar.* Quant als oficis destaquem el *llauraor* (també *llaurador*), el *llumero,* l'*obrer* i el *fuster. Serrín.* Els *borumballs* són els encenalls.

Arribats a aquest punt, i conscient que aquesta és només una petita aportació al parlar de Benimantell, el present treball s'ofereix al lector com un punt de partida perquè futures generacions de filòlegs amplien, milloren i indaguen sobre la llengua d'un poble que ha sabut mantenir fidelment durant centúries el llegat lingüisticocultural que ha heretat dels seus avantpassats. La Vall de Guadalest, aquesta vall mil·lenària, abrupta i imponent, ha estat i és testimoni immutable d'una llengua encara ben viva i creativa, a la qual augurem llarga vida perquè continue ressonant entre els cingles i les roques verticals d'aquestes mítiques muntanyes diàniques.

INFORMANTS:

Fernando Balaguer Boronat, Elena Bou Cantó, Ximo el Ferrer, Elena Pascual Pascual, Emilia Pascual Pascual, Carles Ribes Solbes, Juan de Rosa, José Solbes Bou i Juan Solbes Bou.

BIBLIOGRAFIA:

Beltran Calvo, V. (1995): *El parlar de Callosa d'en Sarrià i de les valls de Tàrbena i de Guadalest*, València, Generalitat Valenciana-Ajuntament de Callosa d'en Sarrià.

___ (1998): «Aproximació al lèxic de les valls centrals de la Marina», *Sarrià,* 1, p. 40-56.

Beltran, V. i T. Herrero (2011): *Estudi geolingüístic dels parlars de la Marina Baixa, IECMA-MACMA.*

Colomina i Castanyer, J. (1991): *El valencià de la Marina Baixa*, València, Generalitat Valenciana.

Mas i Forners, A. & J. L. Monjo i Mascaró (2002): *Per poblar lo regne de Valèntia...L'emigració mallorquina al País valencià en el segle XVII*, Palma, Govern de les Illes Balears.

Roig Vila, R. & M. Roig Vila (1999): *Contes i jocs populars de les Valls de Guadalest i de l'Algar*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

01. LLENGUA I LITERATURA

01.2. UNA ROSA DE PAPER: DOCUMENTS ETNOPOÈTICS DE BENIMANTELL[1]

Joan Borja i Sanz
Universitat d'Alacant

1. Fóra imperdonable no testimoniar de seguida, i emfàticament, l'agraïment i el reconeixement, per la decisiva aportació, a Alba i Ester Revert Solbes, autores del quadern on hi ha transcrites les velles i saboroses paraules del seu iaio. A Carme Solbes no solament li hem d'agrair l'accés a tots els materials: també el gest d'obrir-nos les portes de sa casa, i les del poble. En aquest últim sentit, l'agraïment s'ha de fer necessàriament extensiu a Vicent Solbes. I a Josep Martines, mestre i amic, que es troba en l'origen d'aquest treball, i que hi ha propiciat contactes i complicitats.
Esment a part mereix l'amabilitat i la col·laboració de Roberto Ivorra Ponsoda, que va localitzar i ens va confiar la documentació del seu germà, Óscar Ivorra Ponsoda: els mecanoscrits conservats amorosament per sa mare permeten estimar-ne ara la memòria i l'activitat al si del Grup de Danses Cresol.
Finalment, no podem deixar d'expressar la consideració per tots els informants que els reportadors dels tres documents esmenten: Paco Caseta, Pep el Tardà, Joaquim Ponsoda Ferrandis, «el tio Sento "Riuero"», Natividad Bou, Josefa Miralles, les germanes Maria i Amèlia Olcina, Martín Ponsoda i Julio Martínez. També ells tenen una responsabilitat directa en la conservació i la florescència d'aquesta rosa de paper.

com una consigna,
circula secretament
de mà en mà, per tot el poble,
una rosa de paper.

Vicent Andrés Estellés,
«Cançó de la rosa de paper»,
Taula parada (1978).

L'any 1977 Heda Jason definia l'etnopoètica com la ciència que estudia l'art verbal, és a dir, la disciplina que té com a objecte d'estudi les formes artístiques que es transmeten oralment. Es tracta, per tant, d'una branca del folklore que s'ocupa de les manifestacions artístiques de base verbal, que la gent produeix sobre la base d'un mínim de talent i –per descomptat– una elemental capacitat per a improvisar. Cada volta que expliquem o escoltem un acudit, una rondalla, una contarella, una llegenda, una anècdota o un succeït; cada vegada que juguem a les endevinalles o als enigmes; quan fem servir una frase feta o un refrany; sempre que cantem una cançó participem en això que se'n diu un *acte etnopoètic*. I parlem de *documents etnopoètics* per a referir-nos, en relació amb açò, als textos de qualsevol classe o condició que reflecteixen aquestes singulars formes de la comunicació: unes formes que es caracteritzen, entre d'altres qüestions, per l'exploració de les possibilitats estètiques del llenguatge, per l'autoria anònima dels materials manipulats, per la transmissió oral en els estadis espontanis, i per la capacitat de crear –i recrear– un determinat imaginari col·lectiu.

Doncs bé: en aquest treball ens complau presentar i comentar tres documents etnopoètics del poble de Benimantell,[2] a la vall de Guadalest, el cor muntanyenc de la Marina Baixa. En primer lloc, un quadern amb les dites que les germanes Alba i Ester Revert Solbes han anat recopilant de boca del seu avi, Francisco Solbes Solbes, *Paco Caseta*.[3] En segon lloc, cinc fulls solts amb composicions d'un personatge entranyable i popular: el Tio Tardà, veritable paradigma de *versador*, amb el talent i l'espontaneïtat que els manuals consignen per als protagonistes populars d'aquestes discretes formes de l'*art verbal*. Es tracta, en concret, de tres fulls amb onze composicions transcrites per Carme Solbes, a partir de la memòria oral de Joaquim Ponsoda Ferrandis –sogre de la informant i amic personal del Tio Tardà–; i dos més, amb una dotzena de composicions recopilades per Juan Pascual Pont. Finalment, hi ha, en tercer lloc, un conjunt de fulls mecanuscrits per Óscar Ivorra Ponsoda,

2. Editem aquests tres documents en els corresponents annexs I, II i III.
3. Hi ha, en aquest quadern, refranys (vegeu-ne, per exemple, les anotacions 2, 3, 8, 19, 20, 29, 36 o 47); cançons (el cas de 45, 22 o FSS4); anuncis cantats pels venedors ambulants (com ara 50 –amb el retruc desvergonyit i descarat–, 51 o 52); anècdotes, succeïts, jocs, tradicions i costums (FSS5, FSS6, FSS11, FSS12, FSS13 o FSS20); dites i versets populars; etc.

conservats per la família i amabilíssimament facilitats pel seu germà, Roberto Ivorra Ponsoda. Contenen aquests fulls més versets de Pep el Tardà,[4] un parell de relats costumistes[5] i les lletres d'un complit repertori de cançons tradicionals.[6]

Amb l'emoció de qui descobreix la Mediterrània –mai no deixen de seduir, els matisos de la mar antiga i sàvia–, els papers aplegats pels veïns de Benimantell semblen evocar el cèlebre poema d'Estellés «Cançó de la rosa de paper», en què «les mans del poble es passaven / una rosa de paper», com una consigna, secretament. Si aquella rosa d'Estellés simbolitzava, en l'arxicitat poema, la veu d'una concreta resistència contra la repressió i el poder establert, els versos fixats sobre els papers de Benimantell ben podrien simbolitzar la permanència de les arrels tradicionals per damunt del vent del temps; la subsistència d'un art oral, alternatiu a la cultura escrita d'imposicions verticals; i, sobretot, la preservació d'una forma atàvica de l'expressió –la força inalienable de la paraula–, com una consigna inconscient que circula inadvertida entre la gent: símbol, testimoni i patrimoni de la llengua pròpia dels valencians.

Fet i fet, els textos reportats en els tres documents editats ofereixen, indissolublement, un interés alhora etnogràfic i lingüístic: són el reflex d'un determinat model de societat rural, naturalment codificat amb el model de llengua que li és propi i natural. En el nostre cas es tracta del valencià meridional de Benimantell, amb un admirable grau de genuïnitat, a cavall entre l'espontaneïtat col·loquial i el registre estàndard a què apunta la mínima aspiració formal d'aquest tipus d'art verbal. Hi ha prou a examinar el lèxic del corpus fixat per a il·lustrar aquesta genuïnitat i, en general, l'interés lingüístic d'aquest tipus de materials. El repertori d'unitats lèxiques que, per la forma dialectal, o bé pel fet de remetre a un entorn rural, serien inusuals per a un jove urbà actual és rellevant i significatiu. N'apuntem, tot seguit, i per ordre alfabètic, una mostra representativa que hi hem pogut espigolar, amb indicació de la composició on es troba per a la fàcil consulta del context:

aixèrriu (FSS1), *aladre* (OIP65), *albarda* (FSS14, *alforges* (5), *algeps* (JPP6), *ambercoc* (51), *ametler mollar* (10), *arromangar-se* (OIP30 i OIP42), *arrop* (50 i OIP40), *barulla* (FSS8), *batre* (63), *brial* (OIP67), *caberot* (OIP1), *calbot* (OIP54), *cantal* (FSS17), *canyot* (OIP65), *carall* (5), *cara-sol* (41), *celler* (48), *cerola* (51), *cisca* (16), *civada* (60), *clavillada* (24 bis), *cullerot* (OIP44), *escoltetes* (FSS11), *escurçó* (27), *espardenyes* (OIP48), *espigar* (64), *espigó* (58), *estacar-se* (14), *esteva* (OIP65), *faldó* (42), *femer* (77), *fogó* (58), *gafarrons* (OIP60), *gamosins* (OIP55), *gralla* (FSS34), *haca* (70, 71 i 77), *heretat* (JPF10), *joquer* (28), *llicsons* (OIP60), *maça de picar*

4. Des d'OIP1 a OIP16.
5. OIP17 i OIP18.
6. A partir d'OIP19.

espart (OIP19), *moll* (FSS24), *nigar* (22 i 49), *pa de civada* (26), *pallissa* (42 i OIP72), *pallús* (14), *paput* (OIP73), *parrús* (OIP42), *barret* (OIP43), *pedrapiquer* (JPP6), *pelendengues* (23), *pendons* (52), *polseguera* (OIP30), *porquera* (77 i JPP1), *posta* (28), *querena* (23), *raberana* (73), *rebecada* (24 bis), *rebollons* (FSS2), *rella* (OIP17), *rosegons* (52), *runglo* (FSS18), *sacre* (27), *sarró* (32), *segó* (OIP20), *soliguer* (48), *tafarreta* (15), *tartana* (OIP49), *templar* (OIP63), *tocacampanes* (JPF3), *tonya* (OIP56), *torrat* (OIP56), *trilla* (FAA18) i *verderol* (13).

Tanmateix, si les unitats lèxiques posen en evidència l'interés lingüístic d'aquests textos populars, les unitats fràsiques acaben de subratllar la singular –per genuïna–capacitat expressiva del model de llengua que s'hi fa servir. En pocs discursos com en aquestes discretes manifestacions d'art verbal col·loquial es fa tan evident que els idiomatismes[7] són, en realitat, productes històrics amb adherències culturals, indestriables de la comunitat lingüística que els ha encunyat: de l'entorn natural, històric i social on s'han forjat, i de la singular manera com la vida es conceptualitza en tal entorn. Observem-ho, per exemple, en les anotacions en què directament es recullen algunes parèmies:

2. Xortà, mira-la d'ací a allà.
3. Aitana. I Serrella, me'n fot d'ella.
8. Poda un burro i fa raïm.
20. Xortà: *lo* que tires avui / ho arreplegues demà.
29. Si l'arc de Sant Martí ix *pel* matí, / la pluja ja està ací; / i si ix *per* la vespra[d]a, / la pluja ja se'n va.
36. A on hi *han* xiques fadrines / no es crien les teranyines.
47. El que vetla no matina.
FSS30. Si a novembre trona, la collita serà bona.
FSS33. Si la Candelària plora, hivern fora; i si es riu, ja ve l'estiu.
FSS24. Qui no sembra ni en sec ni en moll, porta el sogre al coll.
FSS25. El llaurador lluner no ompli el graner; etc.

Al lingüista, com al l'etnògraf, l'han de seduir per força aquests elements que mostren, a cartes vistes, la capacitat de les llengües per a simbolitzar i interioritzar la realitat d'una manera determinada. Constitueixen marques significatives –transcendentals– de la personalitat lingüisticocultural d'una determinada col·lectivitat, i permeten conjurar els fantasmes de la unificació, l'homogeneïtat i l'anorreament. Hi ha prou a parar esment en les expressions idiomàtiques que la veu popular fa servir en un corpus com el fixat a Benimantell per a sospesar en la justa mesura el valor lingüístic que, per aquest cantó, poden aportar els documents etnopoètics:

7. Sobre la noció d'*idiomatisme* vegeu, per exemple, Fillmore, Kay i O'Connor (1988), Yorio (1989) o Salvador (1995).

La que no suma se n'ix (18)
Ser fruita de «punta rama» (38)
Fer setmanes (48)
Caldera vella, bony i forat (55)
Fer cara de soliguer (68)
Traure la barulla (FSS8)
Rebentar com una cigala (FSS3)
Ser l'últim pet de l'orgue (FSS10)
fer-se fotre (JPP9)
tindre barra (OIP8)
Donar carabassa (OIP29)
Botar foc (OIP23)
Ser del pinyol dolç (OIP32)
Ser un bandereta (OIP36)
Pegar a fugir (OIP58)
Anar-se'n a fer punyetes (OIP66)

Així doncs, el coneixement d'una realitat natural amb la presència de corbs i gralles és la que permet descodificar oportunament un idiomatisme com el de FSS34 i OIP33: «El corb li diu la gralla: / –Fes-te arrere que em mascares. / I esta li contesta: / –Valdria més que callares». Només si tenim en compte que el corb té el plomatge de color negre uniforme i que, en canvi, la gralla té el cap de color gris clar, entenem que el sentit d'aquest llarg idiomatisme és equivalent al de «Sempre parla qui hauria de callar», «Li diu el mort al degollat», etc.[8]

L'arrelament a l'entorn natural i social es tradueix sovint en l'explotació de la geografia com a filó temàtic. Els *motius locals*[9] són recreats amb delectança, amb la projecció de tòpics, desconfiances o prejudicis envers els pobles –i els seus habitants– més o menys veïns, més o menys coneguts i visitats. D'aquesta manera, afloren a la superfície de les diverses composicions comentaris relatius als referents a toponímics següents:

Aitana (3, 67), Alcoi (62), Alfarrasí (1), Altea (JPP6), Beniardà (9, JPP9, OIP39, OIP40), Benicarló (33), Benifato (1, 9, JPP4, JPP9, JPP12, OIP10, OIP25, OIP39, OIP40, OIP76), Benimantell (54, JPF9, OIP40, FSS21, JPP9, OIP25, OIP40), Benissili (JPP4), Bolulla (OIP50), Canet (JPF3, JPP5, JPP8, OIP11), Castalla (66), Castelló (1), Confrides (49, FSS12, OIP76), el Bancal Roig (76), el barranc de l'Aixut (OIP73), el barranc de l'Alberca (JPP4), el carrer del Calvari (FSS22, OIP24), el carrer Major (OIP75), el carrer Moredal (OIP74), el Castell de Guadalest (JPP9, OIP25, OIP40, OIP60), el Corral dels Anibis (76) , els banys de Bellús

8. Es tracta –ja s'entén– d'un sentit convergent amb el del conegut retret bíblic: «Com és que veus la brossa a l'ull del teu germà i no t'adones de la biga que hi ha al teu?» (Mt, 7, 3).
9. Sobre la noció de *motiu local* en l'etnopoètica, podeu consultar Oriol (2002: 89)

(OIP42), Finestrat (63, 64), França (FSS16), Gines (24, JPF11, JPP5), l'Alfàs (25, JPP6), la Creueta (OIP23), la fonteta del Port (76), la Nucia (JPP6, OIP10, OIP25), la Vila (JPP6), Madrid (OIP60), Murla (OIP45), Muro (OIP49), Pego (OIP64), Polop de la Marina (26, OIP11), Serrella (3), Tàrbena (OIP18), València (11, 33, JPP10, JPP11, OIP2, OIP3, OIP46), Vinaròs (OIP31, OIP42), Xirles (15) i Xortà (2, 20).

Es tracta sovint de comentaris crítics, ridiculitzants, que testimonien la rivalitat amb les localitats pròximes. La mala fama dels alfassins, per exemple, dóna lloc al consell «Si vas a l'Alfàs / allarga el pas»: un consell encara emfasitzat amb el sabut «Si vas al trot, / encara vas poc» (25). Les reserves respecte dels confridencs queden paleses en el motiu «Confrides, terra de lladres: / els gossos solts, / i les pedres *nigades*» (45). No millor parats n'ixen les finestratines i els finestratins: «Encara que em tragueres dos olives en un plat, / no em casaria amb tu perquè eres de Finestrat» (63) i «A Finestrat, ni dona, ni home, ni gos, ni gat» (64); com tampoc –ai!– les fadrines de Beniardà: «Benifato xicotet, / es crien les xiques guapes; / Beniardà, que és més gran, / pareix un corral de vaques» (9).[10] En el cas de Castalla, curiosament, la dita incorpora un conegut retruc popular que serveix per a replicar els qui volen desacreditar la localitat i els seus habitants: «En Castalla, si et foten calla. I el que ho diu és un canalla» (66).

Naturalment, aquestes formes populars de la rivalitat entre localitats adquireixen un sentit més intens quan es tracta de jutjar els pobles més pròxims de la vall de Guadalest. Vegeu, per exemple, quina valoració s'hi fa del Castell, el municipi amb què Benimantell tradicionalment ha rivalitzat en l'exercici d'una certa capitalitat subcomarcal: «El Castell de Guadalest / tot són penyes i *llicsons*; / *mos* pensàvem que era Madrid / i és un niu de gafarrons». I és que la percepció i el desig dels benimantelluts no poden ser més clars: «Beniardà està en el *sur*, / Benifato està en el *norte*; / Benimantell, capital: / Guadalest que es faça fotre» (JPP9).

També València, la gran ciutat de referència en l'imaginari de la vall –és significatiu que Alacant no aparega en cap dels escrits–, és vista amb una lògica desconfiança, per tal com l'entorn urbà, tan distant de l'entorn rural seré i tranquil, es percep exòtic i hostil: València *jardín de flores* / tota plena de ratlletes / encara no t'has encantat / t'han fet pagar tres pessetes» (11);[11] «A València va anar un home de Benicarló / i portava un porc per a vendre-*lo*, / i ell es fe[i]a el *conter* que a la plaça el vendria més prompte. / Però es va

10. Hi ha també la versió «Benifato xicotet, / es crien les xiques guapes; / Beniardà tan gran que és, / pareix un corral de vaques» (OIP38).

11. En JPP10 hi ha la variant «València *jardín de flores* / tota plena de ra[t]lletes: / quan *menos* t'has descuidat / t'han fet pagar dos pessetes»; i en OIP2 i OIP3, respectivament: «València jardí de flors, / tota plena de ratlletes, / encara no t'has encantat / t'han fet pagar tres pessetes» i «València per ser València, / tota plena de floretes, / i el Tardà per passar pel mig / li han fet pagar tres pessetes».

enganyar / perquè els estudiants[12] li'l varen furtar» (33). La simple imatge d'un personatge com el Tio Tardà entrant a un bar de València dóna compte del conflicte latent entre les formes de vida urbanes i les rurals: un conflicte que l'imaginari popular tendeix a saldar amb la superioritat dels valors locals –com el carisma, l'enginy o el benestar econòmic– respecte dels foranis: «El Tardà va anar a València / i va entrar en un bar, / i va ensenyar mil pessetes, / i un conyac li va[r]en posar».

I és que el reguard contra els altres es transforma en confiança quan la mirada es gira envers el propi poble, amb l'exercici d'una autoestima més o menys moderada. Així, Benimantell –no podia ser d'una altra manera– és percebut pels benimantelluts en els termes següents: «A Benimantell, qui té la dona / la vol p[er] a d'ell» (54); «Poble de Benimantell, diuen que no n'hi *han* fadrines, si les saben triar, n'hi *han* com a roses fines» (FSS21); «Benimantell *tierra de todo lo bueno*» (JPF9); «Benifato arrop i mel; / porquets en *corbo* Beniardà; / *parasequillos* al Castell / i xiques guapes a Benimantell» (OIP40); o el ja citat «Beniardà està en el *sur*, / Benifato està en el *norte*; / Benimantell, capital: / Guadalest que es faça fotre» (JPP9). La bona apreciació que els benimantelluts demostren tenir per Benimantell arriba fins a la concreció dels carrers, i és així que s'hi esmenten el carrer Calvari, el carrer de la Creueta, el carrer Moredal o el carrer Major: «En el carrer del Calvari donen cadira i *asent*, i a mi m'han donat paraules de casament» (FSS22); «Les xiques de la Creueta / són altes i pesen poc. / Tenen la cua de palla / i no hi ha qui [el] s bote foc (OIP23); «A ballar les danses / al carrer Moredal / eixirà Marieta / amb el seu *delantal*, / *delantal* de punta, / mocador de seda, / a ballar les danses» (OIP74); «A ballar les danses / al carrer Major, / un plat de tomaques / p[er] al senyor re[c]tor (OIP75).

Aquest particular repertori de motius locals també pot, al marge de rivalitats i malfiances envers els altres i la lògica inclinació pel propi poble, recollir tòpics sobre la idiosincràsia o els atributs singulars de les diverses poblacions. Així, per exemple, s'hi recorda que: «Per a piquers, la Nucia; / Guàrdia Civil, a Polop; / per a re[c]tors, Benifato; / i si veus *xarco*, salta un bot» (OIP10); o bé que «La Vila p[er] al xocolate, / i l'Alfàs el bon algeps; / a Altea *porquerissos* / i Nucia pedrapiquers» (JPP6). I val a dir que aquesta visió reduccionista i esquemàtica que l'imaginari compartit tendeix a projectar

12. Observeu aquesta referència dels estudiants, connotada de picardiositat, com a lladres o estafadors que inspiren desconfiança: és tracta d'un tòpic tradicional que, sense eixir de l'àmbit valencià meridional, podem documentar en rondalles com «El seminarista famolenc» (González i Caturla 1987: 123-126) o «El fill profitós» (Gascón 1999: 19-20). El motiu dels estudiants enganyant un llaurador i furtant-li un ruc és un motiu universal, indexat amb el codi ATU 1529 i ha estat documentat a Catalunya en «Qui no et conega que et compre» (Verdaguer 1905: 87-90), «Els estudiants de Cervera» (Serra Boldú 1932: 22-25), «El ruc pecador» (Bertran i Bros 1908: 87-90) i «Qui no et conegui que et compri» (Amades 1950: 808-809); i a Eivissa en «Es estudiants i s'ase» (Col·legi de Sant Josep de sa Talaia 1982: 74-76). Sense eixir de la Marina Baixa, aquest relat dels estudiants que enganyen un llaurador i li prenen l'animal es pot documentar en «Qui no et conega, que te compre», del folklorista alteà Francesc Martínez i Martínez (1947: 241-245)

sobre el veïnat suggereix un cert paral·lelisme amb la percepció igualment estereotipada dels oficis –i els atributs que la veu popular hi sol conceptuar. Ho podem comprovar, dins del corpus benimantellut, en els comentaris que fan referència a advocats, notaris, pastors o estanquers: «Una ovella i un corder / són dos animals de llana; / un advocat i un notari / són fruita de "punta rama"» (38); «El pastor quan plou / no fa faena / s'assenta al racó del foc / i li fa festes a l'*auela*» (40); «Tu has sigut estanquer, / l'estanquer trau i *saca*, / salude a la reunió / i també a Batiste Matraca» (OIP7).

Un altre tema recurrent en aquest recull de textos és, per descomptat, el de la sempiterna qüestió de l'amor i el desamor: el festeig, l'afecte, el casament i el matrimoni com a motius nuclears, tractats amb un distanciament que suggereix intranscendència i, ben sovint, un cert deix humorístic. Un recorregut per les composicions 4, 23, 27, 30, 37, 54, 56, JPF5, OIP5, OIP6, OIP28, OIP29 i OIP50 permet comprovar aquesta desimbolta percepció de les relacions de parella, amb la indecisió o el fracàs amorós destranscendentalitzat per les vies d'una comicitat hipertròfica, primària, elemental: «Per tu m'esgarre la brusa / per tu em rebente en un bac. / Jo per tu faig moltes coses, / i tu per mi no en fas cap» (4); «*Di*-me si em vols o no em vols, / no em vingues amb *pelendengues*, / tinc un bancal de fresols / i una *querena* de penques» (23); «Carabassa m'han donat / i l'he presa per meló. / Més m'estime carabassa / que casar-me amb qui sé jo» (OIP29). Als antípodes d'un romanticisme sincer –més o menys carrincló– els versos populars fan befa de l'amor i els seus desassossecs emocionals: fan col·lidir els rituals convencionals de la cortesia amatòria amb l'evidència dels components econòmics, pragmàtics o de simple comoditat vital que hi ha en joc al darrere d'una qualsevol relació: «Vicenteta quant em costes / i encara no eres meua. / Jo sempre vaig a ta casa / i tu no véns mai a la meua» (30); «A tu et diuen Francisca / i fas molt bon calcetí / que *comodo* faries / si tu *es* casares *en* mi» (JPF5); «Tots em d[e]ien que em casara / i no portaria llenya. / I ara que m'*ha* casat / en porte al coll i a l'esquena» (OIP28); «Micalet ja parla soles, / també ha perdut el cap, / té la dona a l'Alger / i diner no li n'envia cap» (OIP6).[13]

Siga com vulga, en aquests versos populars –més encara en un context com el valencià–, el motiu de l'amor i el desamor acaba desembocant amb facilitat en el filó de l'erotisme enginyós o desinhibit, francament descarat o desvergonyit: la característica *picardiositat* de la poesia popular. El divertiment, en aquest sentit, devia quedar garantit amb l'atreviment d'uns jocs metafòrics –i de dobles sentits– que insinuaven eufemísticament la semàntica dels cossos i les passions carnals: s'hi parla, així, d'«El carall de les alforges» (5) i «la canya de pescar» (5); d'un «verderol» fugit que «Les dones me l'agarraren» (13); d'un «fartó de figues» que «acaces totes les xiques /

13. Aquesta referència a la ciutat de l'Alger remet a l'important moviment migratori que hi va haver dels pobles de la Marina a Algèria durant els dos últims terços del segle XIX i els dos primers del XX. Sobre aquest fenomen, vegeu Àngela Menages i Joan Lluís Monjo (2007).

tots els matins amb faldons» (17); de la bacora «picada pels pardals» (24 bis); de nòvios tirats al carrer en fer-se fosc (28); de xiques que no han de jugar amb la farina perquè «totes es casaran / i tu et quedaràs fadrina» (43); d'un pastor que «li fa festes a l'*auela*» (40); de puces que «són el dimoni, / per ser un animal menut: / es giten amb les fadrines, / i jo tan gran que sóc no puc » (FSS23); de «la pobra novençana, / com li han fet la bacora» (OIP59) o de la mare «amb les faldes a l'aire / i *amostrant* la paput» (OIP73), etc.

Prototípic del joc picardiós amb els dobles sentits, i de la generositat metafòrica de l'idioma en l'àmbit sexual és l'enginy del Tio Tardà a propòsit del deute que tenia contret amb una dona, i de les expectatives de saldar-lo amb la collita de les garrofes: «Si la garrofa s'allarga, / i la collita mig em ve / el primer forat que tape, / senyora, el de vosté» (OIP4). No menys picant és la caracterització de les xiques de Vinaròs, que «tenen la panxa rasposa, / i un poquet més avallet / tenen un mos de rabosa» (OIP31) i que, de més a més, «van als banys de Bellús / s'arromanguen el *fandango* / i es tiren aigua al parrús» (OIP42); o el desvergonyiment d'un «voràs que pèl més fi / tinc a la botonera» (OIP30). I val a dir que el filó les picardies es podria estendre quasi il·limitadament atenent la calculada ambigüitat d'un «Totes les xiques en tenen / i a mi no me'n volen donar» (OIP44);[14] «*Es* faran picar algeps / i sempre la tindràs polsosa» (OIP45); «fas molt bon calcetí, / que còmodo ho faries / si tu *es* casares amb mi» (OIP5); «Jo tenia un conill tort / i ma mare no ho sabia» (OIP54); «Marieta jo sé una treta / per a agarrar *gamosins*: / tu aguantaràs la gabieta / i jo aniré posant-los dins» (OIP55); filles «que són com les peladilles, / que són bones de menjar» (OIP61); «A tu que t'ha entrat / a mi que m'ha eixit» (OIP69 i OIP70); «a la filla del meu sogre / el qui la templa sóc jo» (OIP63); «Arrima't *pac a* mi / que el llençol és estret, / no vull jo que tu digues / que per mi passes fred» (OIP68). Tot això sense voler filar més prim en l'anàlisi del valor simbòlic que, en relació amb la sensualitat, assumeixen alguns elements com les espardenyes perdudes (OIP48 i OIP62), la guitarra temprada (OIP63), el mocador de seda (OIP74), la trobada a la vora del riu (OIP64), el brial (OIP67), etc.

Com més s'apropen a la grosseria, més fàcilment es constata que les dites picardioses s'encunyen des d'una perspectiva masculina. És l'home, arquetípicament, qui assumeix la veu del discurs en les composicions més pujades de to, d'acord amb uns patrons no precisament igualitaris quant al gènere: l'home en el paper d'agent actiu, caçador, depredador, perdonavides; la dona, com a subjecte passiu, víctima i objecte de desig.[15] Fet i fet, aquest desequilibri de gènere –quan no una descarnada misogínia– es fa palés en dites com «El pastor a la muntanya / canta i diu la veritat: / quan la cabra farà llana / la dona farà bondat» (6); «Benifato xicotet, / es crien les xiques

14. La dita –i el joc subjacent– es resol així: «de cullerots i culleres / i plats p[er] a escudellar» (OIP43).
15. Amb tot i això, també podem trobar –bé que més excepcionalment– discursos assumits per veus femenines, com el del cas 28.

guapes; / Beniardà, que és més gran, / pareix un corral de vaques» (9); «Les dones són com les bótes: / la que no suma se n'ix. / Saben dir moltes coses, / i *ninguna* es compleix» (18); «A on hi *han* xiques fadrines / no es crien les teranyines» (36); o el cas extrem «El *masero* compra una haca / per a poder treballar. / Per desgràcia li *si* mor / no *se* pot aconsolar. / Si li *si* mor la dona / la pena no és tan gran, / que pels mateixos diners, / una altra se'n pot comprar» (70).

No massa lluny d'aquests versos picardiosos podem ubicar, temàticament, l'altra gran veta de la poesia popular valenciana (i universal): les composicions humorístiques amb arrels escatològiques. Si l'erotisme presenta en l'àmbit valencià una profusa i saborosa tradició humorística, la indecència del cos –una misèria de secrecions, excrements, degradacions i corrupcions– no ha estat menys tractada en les temptatives etnopoètiques de la jocositat: en un cas com en l'altre, l'art verbal popular ha percaçat la rialla com a estratègia per a exorcitzar l'evidència indigna del cos. Així doncs, podem llegir en els documents de Benimantell composicions de l'estil «Una *auela* es tirà un pet / a la soca d'una figuera; / totes les figues ballaven / a so del pet de l'*auela* (46); «Arrop i talla[d]etes! / I merda per les voretes» (50); «El mal de cap és el mal més *aseat* perquè està ben apartat del cul» (53); o el molt instructiu «Si vols torcar-te el fogó / i vols saber què és cosa fina, / agarra un espigó, / això que rasca i pentina» (58).

D'acord amb les prioritats i les circumstàncies del context en què aquestes composicions van ser creades, també deixen rastre en els textos populars les dificultats econòmiques, l'escassetat de queviures, la preocupació pels diners, l'enginy per a demanar o aconseguir recursos, i la contingència de la fam. El podem resseguir ben a les clares, tal rastre, en anotacions com 11, 12, 32, 33, 41, FSS6, 65, JPF2, JPF6, JPF7, JPP1, OIP6, OIP11, OIP14, OIP15, OIP16, OIP20, OIP21 o OIP32, que recreen motius com el disgust per una pèrdua monetària, l'ardit practicat per a demanar pa a canvi d'un favor, la usurpació de la coca d'un cec, el robatori d'un porc, la importància decisiva de les possibilitats econòmiques que hi pot haver al darrere d'una fadrina, els deutes i la necessitat de menjar, la impossibilitat d'obtenir menjar allà on no n'hi ha, el desig de menjar un bon plat de calent, els patiments vinculats a la indigència, els diners disponibles a la cartera, un tros de pa i un bitllet com a signe de l'èxit personal, les disputes pel menjar, el valor d'una invitació per a sopar, l'emigració i l'enviament de diners per part dels familiars, etc.

Aquesta situació crònica de relativa pobresa contribueix sens dubte al protagonisme que els testaments i les herències sovint adquireixen en l'imaginari popular, per tal com les herències hi són concebudes com una oportunitat –si no l'única– de conjurar la misèria i satisfer les necessitats. El testament d'un vell que acaba enganyant la cobdiciosa família és, per exemple, l'element central del conte costumista recollit en OIP19. I l'interés per una potencial herència és el motiu que inspira la composició 75: «Quan *muigues* què em deixaràs? / La guitarra i el pandero / i la gràcia per a tocar».

De vegades, una simple anècdota puntual és la que inspira els versets populars, com en el cas de la dita versionada en 11, OIP2, JPP10 i OIP3, que fa broma amb la multa que, segons sembla, el Tio Tardà va haver de pagar a València per xafar les ratlles del carrer; o el de la diatriba rimada OIP8, amb motiu d'una mala passada que al mateix Tio Tardà li van fer en un arrendament de terres. I és que hi ha un repertori important de composicions que simplement conreen l'enginy de les imatges i les paraules, l'humor d'un joc elemental amb la rima a propòsit d'una qualsevol observació intranscendent o un pensament aïllat, més o menys destrellatat:

21. Si *minjara bacallar* / jo tindria bona veu / però com *minge* garrofes / cante per l'amor de Déu.
24 [bis]. La bacora p[er] a ser bona / ha de tindre tres detalls: / clavillada, rebecada / i picada per pardals.
31. A la llum del cresol / ballaven dos mosques. / S'apaga la llum / i es queden a [le]s fosques.
JPP8. Jo passava per Canet / i vaig sentir un *xillit*, / i era la meua dona / que havia caigut del llit.
OIP13. A mi em diuen el Tardà / i d'un raïm cull un *xanglot*. / Eixa xica que hi ha ahí / és la nòvia del meu nebot.
OIP51. A mi em diuen com em diuen / em diuen com m'han posat. / Si vols saber com em diuen / busca qui m'ha batejat.

El joc amb la forma de les paraules –la idèntica pronúncia i la conseqüent confusió entre *maça* i *massa*– és el que propicia, en efecte, el decisiu equívoc entre «No patiu, no patiu, que p[er] a tots hi haurà massa!» i «No patiu, no patiu, que p[er] a tots hi haurà maça!» del relat costumista OIP19. Aquesta explotació popular de les curiositats formals del llenguatge és la que hi ha també en la base del joc de paraules exolingüe –amb consideració del francés– de FSS16: «Els fadrins a França no tenen fam». La convergència formal entre *fam* (en valencià) i *femme* (en francés) és la que habilita l'enginy verbal.[16] Paral·lelament al joc formal, hi ha també el joc de significats i el gust per la hipertròfia semàntica com a fórmula eficaç per a la sàtira: és el cas de les composicions com «A la gran ciutat de Gines / han fet una gran festota: / han matat una pebrera / i de la sang han fet pilota».[17]

16. El contacte lingüístic amb el francés va ser particularment important per a la gent de la Marina com a conseqüència de l'emigració a Algèria (el fenomen que hem tingut l'oportunitat de comentar a propòsit d'OIP6). En Menages i Monjo (2007: 173-174 i 186-188) es poden consultar tornaveus, fórmules breus i relats ben divertits a partir d'aquests tipus d'identificacions fòniques. També en relació amb l'espanyol queda reflectit en el nostre corpus el conflicte lingüístic: la dita 35, «Si diu *ocho* a la gerra», és ben significativa de les desconfiances suscitades pels forasters castellanoparlants.
17. Hi ha variants d'aquesta dita en JPF3 i OIP11: amb «Canet» en comptes de «Gines» i «tocacampanes» en comptes de «pebrera» en tos dos casos. Val a dir que Gines i Canet són dos petits caserius de la vall de Guadalest, i que la pilota és un plat prestigiós a la Marina, propi de dies festius, que s'elabora amb carn –no sempre disponible en temps de fam– i, tradicionalment (en efecte), la sang d'una matança.

L'exageració és, al cap i a la fi, una estratègia recurrent de l'entreteniment popular. I es projecta sovint a la caricatura comicoburlesca dels personatges carismàtics i populars que poblen l'imaginari col·lectiu i les seues concrecions verbals. En les composicions etnopoètiques adesiara irromp la referència d'un nom propi que per una raó o una altra resulta conegut en la comunitat. Pel corpus benimantellut, sense anar més lluny, desfilen els noms saborosos i entranyables de «la tia Dorotea» (5), «M. Francisca» (16, OIP5), «la meua M. Antònia» (21), «el tio Miquel de l'Oli» (34), «Maria la Xirivia» (39, 45), «Doloretes» (43), «la tia Xima el Ferrer» (44), «Marieta» (56), «el tio Cocentainero» (FSS5), Asensio de Confrides (FSS12), Batiste (FSS13), el «Tio Pep de Muro» (FSS19, OPI49), «Pepa» (69), «l'*auelo* de Muro» (69), «el senyor Llopis» (74), «Don Pedro Saragossa» (JPF4), «Carabina, Quico Ondara i Madaleno» (JPF9), Roseta (JPF10), el Tio Tardà (JPF11, JPP1, JPP11, OIP3, OIP13, OIP14, OIP15, OIP16 i OIP17), Batistet el Carnisser (JPP3), la tia Quica (JPP7), Caberot (OIP1), Micalet (OIP6), Batiste Matraca (OIP7), Micalet el de València (OIP38), Bertomeu (OIP58), el dolçainer de Pego (OIP64), Felisa (OIP72), Marieta (OIP74) i Pepa Maria (OIP79).

Un altre cicle temàtic remarcable en els documents etnopoètics benimantelluts és l'integrat per les composicions que apunten al calendari agrari i que informen sobre els fenòmens o els treballs que, segons les rutines de la natura –el rellotge de les estacions i del clima–, corresponen a cada moment de l'any:

57. Per Sant Jaume i Santa Anna,[18] / a pessigar a la Solana.
59. En setembre, qui tinga blat que sembre.
64. En maig a espigar vaig.
62. En juny la falç al puny.
63. Qui no bat en juliol no bat quan vol.
FSS31. A Sant Vicent de la Roda,[19] ja allarga el dia una hora.
FSS32. Per l'Ascensió,[20] cireretes a muntó.

Íntimament relacionades amb les anteriors, són les prediccions i les observacions a propòsit de la meteorologia:

FSS33. Si la Candelària[21] plora, hivern fora; i si es riu, ja ve l'estiu.
29. Si l'arc de Sant Martí ix *pel* matí, / la pluja ja està ací; / i si ix *per* la vespra[d]a, / la pluja ja se'n va.
FSS15. Quan estàs pasturant i les ovelles no volen retirar-se al corral, a la nit o a l'endemà plovent.

18. Sant Jaume Apòstol és el 25 de juliol; i Santa Anna al sendemà, el 26 de juliol.
19. «Sant Vicent de la Roda" és la denominació popular de sant Vicent Màrtir –Vicent d'Osca o Vicent de Saragossa–, generada a partir de la iconografia que el representa sostenint una roda de molí. Sant Vicent de la Roda se celebra el 22 de gener.
20. La festa de l'Ascensió se celebra quaranta dies després de Pasqua i depén, per tant, del calendari lunar.
21. La festa de la Candelària és el 2 de febrer.

El cicle agrari, les rutines que s'hi imbriquen i els condicionants meteorològics adquireixen en un medi rural com el de Benimantell –és lògic– una importància notable, rellevant, decisiva. Això justifica que els consells, les consignes, les creences i les savieses del cel i de la terra acaben sent fixades en construccions verbals com les dels idiomatismes següents:

FSS24. Qui no sembra ni en sec ni en moll, porta el sogre al coll.
FSS25. El llaurador lluner no ompli el graner.
FSS26. No dónes a les teues filles la terra que cria calcides.
FSS27. Qui sembra tardà, no cull ni palla ni gra.
FSS30. Si a novembre trona, la collita serà bona.
OIP77. L'aigua de maig / cria *maravelles*: / cria caragols / i també roselles.

Fet i fet, aquests tipus d'idiomatismes assumien amb relativa freqüència una curiosa funció com a transmissors del coneixement, en tant que permetien la codificació i la comunicació de conviccions, remeis, supersticions o sabers. Serveixen per a exemplificar-ho els versets que publiciten, millor que no els medicaments convencionals, les propietats terapèutiques –«maneta de sant», en expressió col·loquial– del pa de civada, la ceba i l'aigua de Salines:

60. Pepa si vols adobar-te / no em vingues amb «medecines» / menjaràs pa de civa[d]a i ceba / i beuràs aigua de Salines.

Com l'amor i el desamor, com la pobresa i la misèria, els avatars de la salut, la vellesa i la mort són tractats en aquestes creacions verbals amb un aire de desimbolta intranscendència. Estranyament s'hi encara la degradació humana amb afectació o sobrietat ampul·losa, traumàtica. Tot el contrari: sistemàticament plana per damunt de la poètica popular una percepció enjogassada de l'existència, en què l'humor més primari i descarnat redimeix l'esperit de tèrboles cabòries i dolors angoixants. No. La veu popular se'n riu, de la futilitat i la fatalitat vitals, i exorcitza així el fantasma dels grans absurds irresolubles: la degradació del cos, la vellesa, la mort. Ho podem comprovar, per exemple, en la comicitat d'un relat com «El testament de l'*abuelo*» (OIP19), en què el motiu de la vellesa, el desafecte familiar, la cobdícia per l'herència i el desenllaç de la mort apareixen al servei d'un evident efecte humorístic amb evidents propietats antisèptiques contra qualsevol forma de transcendència:

OIP19. El testament de l'*abuelo*
Hi havia un home vell a qui no fe[i]en cas a sa casa, i un amic li va dir:
–Mira, jo *es* deixe una moneda i tu *es* tanques a l'habitació i fas com si comptares: 10 p[er] a uno, 10 p[er] a l'altre...
La família sentia com l'*abuelo* com[p]tava els diners, i en avant ja li fe[i]en més cas, i l'animaven *a que* fera testament. Però ell d[e]ia:
–No patiu, no patiu, que p[er] a tots hi haurà massa!
I quan es va morir, els familiars obriren el seu bagul i van trobar dins una maça[22] de picar espart per a cada u d'ells.

22. En l'original, «masa»: probablement per a subratllar l'homofonia amb l'adverbi *massa*.

Ho comprovem igualment en el tractament divertit que adesiara acompanya la figura de l'*auelo* o l'*auela*, o en la resignada jocositat amb què un paradigmàtic Tio Tardà podia fer conya respecte de la pròpia decrepitud física i crematística:

46. Una *auela* es tirà un pet / a la soca d'una figuera; / totes les figues ballaven / a so del pet de l'*auela*.

48. L'*auelo* que fa se[t]manes / l'han tancat en un celler. / El diumenge quan el trauen / fa cara de xoriguer.

OIP15. El *tio* Tardà porta ulleres: / és perquè la vista se li acurta. / Els diners s'han acabat, / ara sí que la passa puta.

I amb idèntic grau de desmitificació documentem el tractament de la mort:

72. Ai! El meu Blai / En glòria estiga / que si no s'haguera mort, / encara viuria.

75. Quan *muigues* què em deixaràs? / La guitarra i el pandero / i la gràcia per a tocar.

OIP37. Al cementeri no vaig / perquè em dóna molta pena, / perquè allí tinc enterrats / els *restos* de *mi morena*.[23]

Per fi, i com a colofó d'aquesta percepció lúdica i festiva de la vida, no podem deixar d'esmentar –naturalment– les composicions que s'inscriurien en les anomenades *cançons de vi i taverna*, amb un parell d'exemples tan emblemàtics com els següents:

FSS4. Cançó: «No *mo* n'anem encara, encara; / no *mo* n'anem encara, no. / No *mo* n'anem encara, encara; / que encara en queda *en* el porró!»

OIP78. Jo tinc un armari / molt ben arreglat, / amb quatre botelles / i un plat foradat, / i el got de m'*agüelo* / quan era fadrí. / Si no t'ho vols creure / beu-te un got de vi.

Així doncs, arribem a la conclusió que els tres documents etnopoètics ací presentats poden assumir valors de representativitat dins l'àmbit cultural valencià, per tal com permeten resseguir molts dels elements conceptuals, temàtics i formals característics en aquests tipus d'expressivitat verbal. L'escarni dels pobles veïns, la fixació de tòpics, la constatació de rivalitats; el tractament pragmàtic i desmitificant de l'amor i el desamor; la festiva desinfecció d'ínfules espiritualitzants; el predomini d'una òptica masculina; l'explotació del filó humorístic de l'erotisme i l'escatologia, que festivament celebren l'evidència del cos; la manipulació jocosa d'activitats i anècdotes

23. En aquest context potser resulta significatiu, més enllà dels condicionants mètrics, el canvi de llengua que s'hi opera: en el moment d'expressar un mínim sentit tràgic en relació amb la mort, la situació de diglòssia pot fer emergir a la superfície del discurs el codi de l'escriptura i la formalitat, inopinadament interferit en el codi de la informalitat i l'oralitat. Joan-Lluís Monjo (2009: 50), en referir-se al caràcter bilingüe del cançoner tradicional, adverteix: «El context o la temàtica en ocasions determina la major presència d'una llengua o l'altra. I acaba explicitant: «les composicions que tenen pretensions més serioses solen ser expressades en castellà». En el seu modèlic treball sobre el cançoner de Tàrbena, Monjo fa veure també que «la temàtica de la majoria de les cançons que s'expressen en català sol estar marcada pel to humorístic i festiu, sovint escatològic [...],; per una dosi més o menys velada de sàtira –en algunes que toquen tòpics geogràfics [...] o del matrimoni [...]– o, en fi, donen una filosofia ben poc espiritual de l'existència» (2009: 51).

quotidianes; el reflex d'una societat on les dificultats econòmiques –fins a l'extrem de la fam– despenalitzen l'enginy i el valor dels diners; el joc amb la forma de les paraules; l'exageració hipertròfica i l'absurd semàntic al servei d'una concepció comicoburlesca de la vida (i de les persones carismàtiques que la transiten)... Són part de la diversitat temàtica que reflecteix –com les diferents cares d'un poliedre– múltiples aspectes de la vida quotidiana que defineixen les especificitats d'una determinada comunitat: els oficis, el contacte de llengües, la dependència del clima, les formes de diversió, els jocs, els costums, l'agricultura, la salut, els rituals de festeig, les quimeres, l'actitud davant la vellesa i la mort, etc.

L'art verbal de Benimantell, per això, preserva una part important de la història del poble, i de la seua manera consuetudinària de viure: els fets, els llocs, els esforços, les persones, els plaers, els patiments, les gestes, les preocupacions, els delits, els amors. Circulant oralment, de boca a orella, en converses i reunions, constituïen un valuós tresor que el poble conservava a pesar del temps i les repressions. Talment la rosa de paper del poema d'Estelles, que circulava com una consigna, de mà en mà, secretament. Fixades les paraules en fulls solts i quaderns, aquesta rosa del poble ha esdevingut efectivament paper. I «passats hivern i estiu, la primavera també; passada la tardor, dies de pluja i vent», torna a circular, per les mans del poble, com a rosa de paper... Una rosa de paper que, tanmateix, permet flairar el perfum esplèndid de la vida.

BIBLIOGRAFIA CITADA:

Amades, J. (1950): *Folklore de Catalunya: Rondallística (Rondalles-Tradicions-Llegendes)*, Barcelona, Selecta.

Bertran i Bros, P. (1908): *Les rondalles populars catalanes*, vol. I, Barcelona, Fidel Giró.

Col·legi de Sant Josep de sa Talaia (1982): *Contes de Sant Josep de sa Talaia*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.

Fillmore, C. J., P. Kay i M. C. O'Connor (1988): «Regularity and idiomacity in grammatical constructions: the case of *let alone*», *Language* 64, p. 501-538.

Gascón, F. (1999): *Rondalles de la Vall d'Albaida i l'Alcoià*, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent.

Gonzàlez Caturla, J. (1987): *Rondalles del Baix Vinalopó: contes populars*, Alacant, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert - Diputació d'Alacant.

Jason, H. (1977): *Ethnopoetry: form, content, function,* Bonn, Linguistica Biblica.

Martínez i Martínez, F. (1947): *Còses de la meua tèrra (la Marina)*, vol. III, València.

Menages, À.-R. i J.-L. Monjo (2007): *Els valencians d'Algèria (1830-1962). Memòria i patrimoni d'una comunitat emigrada*, Picanya, Bullent.

Monjo, J.-L. (2009): *El cançoner popular de Tàrbena: recopilació i estudi lingüístic*, Alacant, Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant.

Oriol, C. (2002): *Aproximació a l'etnopoètica. Teoria i formes del folklore en la cultura catalana*, Valls, Cossetània.

Salvador, V. (1995): «De la fraseologia a la lingüística aplicada», *Caplletra*, 18, PAM, p. 11-30.

Serra Boldú, J. (1905): *Rondalles*, Barcelona.

Yorio, C. A. (1989): «Idiomaticy as an indicator of second language proficiency», dins K. H. Hyltenstam i K. Obler (ed.), *Bilingualism across the lifespan*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 55-72.

ANNEX I.

Quadern amb dites de Francisco Solbes Solbes, Paco Caseta, transcrites per les seues nétes, Alba i Ester Revert Solbes.

1.[24] Mira si he corregut terres
que he estat a[25] Alfarrasí,[26]
a Castelló de les gerres
a Benifato i ací.[27]

2. Xortà, mira-la d'ací a allà.

3. Aitana. I Serrella, me'n fot d'ella.

4. Per tu m'esgarre[28] la brusa
per tu em rebente en un bac.
Jo per tu faig moltes coses,
i tu per mi no en fas cap.

5. El carall de les alforges
i la canya de pescar
i la tia Dorotea,
tota la nit vol resar.[29]

6. El pastor a la muntanya
canta i diu la veritat:
quan la cabra farà llana
la dona farà bondat.//[2]

7. A l'home que vulgues mal
no li tires *maldició*
dis-li que es faça una casa
o que es compre un camió.

8. Poda un burro i fa raïm.[30]

9. Benifato xicotet,
es crien les xiques guapes;
Beniardà, que és més gran,
pareix un corral de vaques.[31]

10. Si jo fóra pardalet
on aniria a parar
a la pomereta dolça
i l'ametleret mollar.

11. València *jardín de flores*
tota plena de ratlletes
encara no t'has encantat
t'han fet pagar tres pessetes.[32]//[3]

12. Jo tenia una pesseta
i ma mare me la va prendre
jo vaig dir «*adiós* pesseta,
quan *mos* tornarem a veure?»

13. Jo tenia un verderol
me se'n va fugir al carrer.
Les dones me l'agarraren
i me'l feren sabater.
Dones si voleu sabates
el meu verderol en té
que són bones i barates
i a tots els peus vénen bé.[33]

24. Aquesta numeració és de l'original.
25. És general, els originals introdueixen els topònims amb *en* i no amb *a*: «he estat en Alfarrasí / en Castelló de les jerres / en Benifato i ací». Tanmateix, regularitzem ací sistemàticament *a* davant de topònim i d'espai físic. També regularitzem sistemàticament *a* davant d'un espai físic que s'expressa amb article inicial (*el*, *la*, *l'*, *els*, *les*): «a la muntanya», en comptes d'«en la muntanya».
26. L'original hi afegeix entre parèntesis: «(Algemesí)».
27. Vegeu les coincidències amb les composicions 76 i JPP4.
28. L'original transcriu «m'asgarre». Optem ací, en canvi, per regularitzar amb *e-* tots els inicis en *es-*, *em-*, *env-*, *eix-*, etc.
29. El vers "tota la nit vol resar" substitueix la forma original «no para de resar», ratllada però llegible.
30. S'hi apunta, entre parèntesi, l'aclariment següent: «Es diu que el burro va ensenyar l'home a podar».
31. Observeu la coincidència amb OIP39.
32. S'hi especifica l'autoria del «Tio Pep el Tardà». Vegeu-ne, en qualsevol cas, les coincidències amb les composicions JPP10, OIP2 i OIP3.
33. Observeu la coincidència amb OIP52 i OIP53.

14. Ma mare m'envia a escola
amb[34] un llibre sense tapes.
I a la primera lliçó,
tira pallús que m'estaque![35]

15. A Xirles[36] el fresolet
i l'olleta mai s'acaba.//[4]

16. La boira baixa pel riu
i pel barranc de la cisca[37]
jo me'n vaig a festejar
a ca M. Francisca.

17. Eres un fartó de figues,
eres un porc vanitós
acaces totes les xiques
tots els matins amb faldons.

18. Les dones són com les bótes:
la que no suma se n'ix.
Saben dir moltes coses,
i *ninguna* es compleix.

19. El que berena no sopa.
El que mulla no trau tros.
El que pren fiat no tria
i el que tria no tria l'os.

20. Xortà: *lo* que tires avui
ho arreplegues demà.//[5]

21. La meua M. Antònia
sempre porta mocador:
a l'hivern per la *moquita*,
i a l'estiu per la suor.[38]

22. Si em pose a cantar cançons
te'n cantaré més de mil;
que les porte a la butxaca
nigaetes amb un fil.[39]

23. *Di*-me si em vols o no em vols,
no em vingues amb *pelendengues*,
tinc un bancal de fresols
i una *querena* de penques.

24. A la gran ciutat de Gines
han fet una gran festota:
han matat una pebrera
i de la sang han fet pilota.[40]//[6]

24 [bis].[41] La bacora p[er] a ser bona
ha de tindre tres detalls:
clavillada, rebecada
i picada per pardals.

25. Si vas a l'Alfàs
allarga el pas.
Si vas al trot,
encara vas poc.

26. Senyors, hem d'anar
a Polop de la Marina
a menjar pa de civada
i gallons de fava bullida.

27. La sogra té ulls de sacre;
el sogre, d'escurçó.
Si la dona no em volguera,
com quedaria jo?//[7]

28. El sol ja se'n va a la posta,
les gallines al joquer;
ma mare tanca la porta,
i tira el *nòvio* al carrer.[42]

34. En l'original s'apunta la forma col·loquial *en*, en comptes d'*amb*. Sistemàticament, tanmateix, anotem ací la forma normativa *amb*.
35. Observeu la coincidència amb OIP47.
36. S'hi pot lletgir baix, ratllat i corregit, el topònim Gines.
37. S'hi afig, entre parèntesi, l'aclariment: «(planta q. punxa)»
38. Vegeu la coincidència amb OIP41.
39. Observeu la coincidència amb JPF1 i OIP27.
40. Vegeu la coincidència amb JPF3 i OIP11.
41. En la numeració de l'original, es repeteix el número 24. L'anotació «[bis]» és nostra.
42. Observeu la coincidència amb OIP26.

29. Si l'arc de Sant Martí ix *pel* matí,
la pluja ja està ací;
i si ix *per* la vespra[d]a,
la pluja ja se'n va.

30. Vicenteta[43] quant em costes
i encara no eres meua.
Jo sempre vaig a ta casa
i tu no véns mai a la meua.

31. A la llum del cresol
ballaven dos mosques.
S'apaga la llum
i es queden a [le]s fosques.//[8]

32. Si vols que et pasture [l]es cabres,
ompli'm el sarró de pa,
que les figues ja s'acaben
i raïm ja no n'hi ha.

33. A València va anar un home de Benicarló i portava un porc per a vendre-*lo*, i ell es fe[i]a el *conter* que a la plaça el vendria més prompte. Però es va enganyar perquè els estudiants li'l varen[44] furtar.

34. El tio Miquel de l'Oli,
l'*agüelo* de l'*ataüt*,
volia vendre el sol
i la *sombra* no ha pogut.

35. Si diu *ocho* a la gerra.//[9]

36. A on hi *han* xiques fadrines
no es crien les teranyines.

37. Me l'emporte al ball
i a la nit a la comèdia,
i ara diu que no *me* vol,
la molt *cotxina* de merda.

43. Amb grafia «Visanteta» en l'original.
44. En l'original hi ha la forma *van*, anul·lada entre parèntesis i substituïda per la forma *varen*.

38. Una ovella i un corder
són dos animals de llana;
un advocat i un notari
són fruita de «punta rama».[45]

39. Maria la Xirivia
porta cinturó de duro[46]
i algun dia es posarà
la tafarreta del burro.[47]

40. El pastor quan plou
no fa faena
s'assenta al racó del foc
i li fa festes a l'*auela*.[48]//[10]

41. La coca del pobre *cego*
se la menjava un gitano
a la porta d'un cara-sol
vinga el mos i vinga el *trago*.

42. Esta nit he somiat
que he dormit a la pallissa.
Les rates m'han rosegat
el faldó de la camisa.

43. Doloretes, filla meua,
no jugues amb la farina,
que totes es casaran
i tu et quedaràs fadrina.[49]

44. *Madre mia del Pilar,*
qué pena tengo más grande,
la tia Xima el Ferrer
ha dat[50] les figues al porc.[51]//[11]

45. Les cometes són de l'original.
46. En l'original, «da duro».
47. Entre parèntesi, s'hi fa constar: «(Personatge real)»
48. Hi ha, entre parèntesi, un aclariment que diu: «(no és ben cert del tot perquè en realitat ha de fer més feina, ha d'alimentar el ganao)»
49. Observeu la coincidència amb OIP57.
50. S'hi ha corregit la forma «donat», que hi ha quedat entre parèntesis.
51. Entre parèntesis, l'aclariment següent: «(Li ho cantaven a la Xima)»

45. Maria la Xirivia
trenca[d]ora de setrills,
sa mare l'arromangava
davant de tots els fadrins.

46. Una *auela* es tirà un pet
a la soca d'una figuera;
totes les figues ballaven
a so del pet de l'*auela*.[52]

47. El que vetla no matina.

48. L'*auelo* que fa se[t]manes
l'han tancat en un celler.
El diumenge quan el trauen
fa cara de xoriguer.[53]

49. Confrides, terra de lladres:
els gossos solts,
i les pedres *nigades*.[54]

50. Arrop i talla[d]etes!
I merda per les voretes.//[12]

51. Mel de romer:[55] pereta, cerola
ambercoc, pruna, cirera, meló.
Ai! Que redolceta està.

52. Baixeu dones. Pendons i rosegons!

53. El mal de cap és el mal més
aseat perquè està ben apartat del cul.

54. A Benimantell, qui té la dona
la vol p[er] a d'ell.

55. Caldera vella, bony i forat.

56. Marieta, quant que *me* costes
i encara no eres meua.
Jo vaig sempre a ta casa
i tu mai véns a la meua.[56]//[13]

Altres dites i comentaris:
FSS1.[57] Aixèrrit: excrements de cabra a l'estiu
FSS2. Eixir rebollons de tronada: núvols arrodonits
FSS3. Rebentar com una cigala
FSS4. Cançó:
"No *mo* n'anem encara, encara;
no *mo* n'anem encara, no.
No *mo* n'anem encara, encara;
que encara en queda *en* el porró!"
FSS5. El *tio* Cocentainero d[e]ia que no sabia menjar a la paella, i la seua filla li escudellava. No sabia beure al porró i cada volta que passava, el got ple.
FSS6. Quan l'*auelo* va anar a fer la instrucció a Xàtiva va conéixer un home de Bolulla. Ell un dia li preguntà a l'avi: «I tu tens nòvia?». «Sí», respongué Paco, «Però té coneixement?» –al temps que es fregava els dits polze amb l'índex i el cor.
FSS7. La història dels dos soldats que menjaven taronges.
FSS8. Haver de traure la *barulla* (espavilar-se)
FSS9. Qui val val, i qui no per a cabo.
FSS10. Això era l'últim pet de l'orgue.//[14]
FSS11. Les històries de l'Abdet
-Quan jugaven al tir al conill
-Quan anaven a ballar, les xicones començaven a escoltetes mentre els xics jugaven a xapes. En acabar el ball ningú no es quedava sense sopar, tant els que acompanyaven xiques com els que no.

52. Observeu la coincidència amb OIP35.
53. Amb grafia «soliguer» en l'original. Vegeu-ne la coincidència amb 68 i OIP23.
54. Vegeu la coincidència amb OIP76.
55. En l'original, el sintagma «de romer» apareix sobreescrit a la forma inicial «d'ametler», que tanmateix no ha estat ratllada ni anul·lada entre parèntesis.
56. Es tracta, amb un simple canvi de nom, de la mateixa composició que en 30.
57. La numeració FSS1, FSS2, etc. és nostra.

-Quan tornaven del ball de l'Abdet, que era amb guitarres i bandúrries, son pare de l'avi diu que tenia consideració amb ell, ja que arribaven de bon matí.

FSS12. Històries a Confrides

- A Confrides n'hi havia un home que li deien Asensio. Allà, a ca del tio Asensio podien anar sempre que v*d*gueren, tenien la porta oberta. Quan era temps de moldre podien deixar la càrrega allà. Després quan els seus fills venien a Benimantell sempre eren ben rebuts. Cada dia passaven la nit en una casa, on fóra. I l'home deia: "Per molta festa que facen els meus fills//[15] pitjor n'he fet jo quan era jove".

FSS13. A les festes de Sant Llorenç de Benimantell.

- Es veu que posaven un tronc ensabonat al bell mig de la plaça i era pràcticament impossible de pujar-hi al cadamunt. El germà de l'avi, Batiste, que ho va aconseguir fent nucs amb una corda. La gent va protestar, «que així no és just». I ell: «proveu-ho vosaltres». Ningú va poder. Ell va ser el guanyador.

FSS14. Quan n'hi havia boira i no sabies l'hora no havies de patir. En el moment que el ma[t]xo envestia[58] per anar-se'n a l'albarda un parell de voltes ja era migdia.

FSS15. Quan estàs pasturant i les ovelles no volen retirar-se al corral, a la nit o a l'endemà plovent.

FSS16. Els fadrins a França no tenen fam.[59]//[16]

FSS17. Quan cau una estrela d'eixes, si agarres una pedra es torna un cantal.

58. Transcrit «embestia» en l'original.
59. S'hi afegeix, entre claudàtors, l'enginyós aclariment: «[perquè a la dona li diuen la "fàmme"]».

FSS18. El «runglo»[60] part el blat, la trilla talla.

FSS19. «Tio Pep de Muro porta cadiretes i darrere porta cinquanta xiquetes, Tio Pep de Muro porta *cansonsillos*, i darrere porta cinquanta xiquillos».

FSS20. A les fontetes tenien un gat que quan s'encarava a un meló eixe estava bo, no s'enganyava. Però això sí, li havies de donar un tros.//[17]

57. Per Sant Jaume i Santa Anna,
a pessigar a la Solana.

58. Si vols torcar-te el fogó
i vols saber què és cosa fina,
agarra un espigó,
això que rasca i pentina.

59. En setembre, qui tinga blat[61]
que sembre.

60. Pepa si vols adobar-te
no em vingues amb «medecines»[62]
menjaràs pa de civa[d]a i ceba
i beuràs aigua de Salines.

61. Canta *cantonero* canta,
canta tu que jo no puc:
que tinc la dona malalta
i Déu que li done salut.

64.[63] En maig a espigar vaig.

62. En juny la falç al puny.

63. Qui no bat en juliol no bat
quan vol.//[18]

60. Les cometes són de l'original.
61. Davall la paraula blat, hi ha escrita en l'original, entre cometes, l'alternativa «llaor».
62. Les cometes són de l'original.
63. Respectem ací la numeració no correlativa de l'original.

62. A Alcoi no n'hi ha bovades[64]
perquè les volen debades.[65]

63. Encara que em tragueres dos olives en un plat,
no em casaria amb tu perquè eres de Finestrat.

64. A Finestrat, ni dona, ni home, ni gos, ni gat.

65. L'home que partix un «misto»[66]
i d'un cigarro en fa dos,
patirà més que Cristo
i rabiarà més que un gos.[67]

66. En Castalla, si et foten calla.[68]
I el que ho diu és un canalla.

67. Aitana, qui la perd, guanya.//[19]

68. L'*auelo* que fa setmanes
l'han tancat dins del celler.
I el diumenge quan el trauen
fa cara de xoriguer.[69]

69. Mira si té collons, recollons,
l'*auelo* de Muro.
Mira si té collons, recollons,
que no val un duro.

70. El *masero* compra una haca
per a poder treballar.
Per desgràcia li *si* mor
no *se* pot aconsolar.
Si li *si* mor la dona
la pena no és tan gran,
que pels mateixos diners,
una altra se'n pot comprar.//[20]

71. Ja ha abandonat la barraca
també els conills al corral.
Sombrero, gos i l'haca,
i amb el *trage* de fester,
amb manta i trabuc armat,
al poble s'ha clavat.[70]

72. Ai! El meu Blai
En glòria estiga
que si no s'haguera mort,
encara viuria.

73. Catalana raberana[71]
i aragonesa *baturra*.
Més val una valenciana
que Aragó i Catalunya.

74. Caldo per al senyor Llopis
i tota la companyia.
No s'*assuste* vosté
si matem altra gallina.[72]//[21]

75. Quan *muigues* què em deixaràs?
La guitarra i el pandero
i la gràcia per a tocar.[73]

76. Mira si he corregut serres
que he estat al Bancal Roig,
al Corral dels Anibis
i a la fonteta del Port.[74]

64. Transcrit, entre cometes, «"bobaes"», en l'original.
65. Transcrit, entre cometes, «"debaes"», en l'original.
66. Les cometes són de l'original.
67. Observeu la coincidència amb JPF7 i OIP34.
68. S'hi afegeix, entre claudàtors: «[Pepica]»
69. Es tracta de la mateixa composició que en 48 i OIP22. Com allí, també ací hi ha la grafia «soliguer» en l'original.
70. A la part dreta d'aquesta composició hi ha en l'original una ratlla que l'abraça sencera i l'anotació «mal...». Observeu-ne, per això, la versió de 77.
71. Hi ha ací, en l'original, un aclariment entre parèntesis: «(rabera = Ramat d'animals de pastura».
72. En l'original: «si matem al Tra/gallina».
73. Entre parèntesis, s'hi afegeix: «(Josenet)».
74. També ací s'afegeix entre parèntesis: «(Josenet)». Observeu, d'altra banda, el paral·lelisme amb les anotacions 1 i JPP4.

77. Ja he abandonat la barraca
també el femer del bancal;
la porquera, el gos i l'haca
i els conillets del corral.
I amb *trage* de fester
amb manta i trabuc armat
bon puro i algun diner
al poble m'he clavat.[75]//[22]

FSS21. Poble de Benimantell, diuen que no n'hi *han* fadrines, si les saben triar, n'hi *han* com a roses fines.[76]

FSS22. En el carrer del Calvari donen cadira i *asent*, i a mi m'han donat paraules de casament.

FSS23. Les puces són el dimoni, per ser un animal menut: es giten amb les fadrines, i jo tan gran que sóc no puc.

FSS24. Qui no sembra ni en sec ni en moll, porta el sogre al coll.

FSS25. El llaurador lluner no ompli el graner.

FSS26. No dónes a les teues filles la terra que cria calcides.

FSS27. Qui sembra tardà, no cull[77] ni palla ni gra.

FSS28. No deixes sendes velles per novelles.

FSS29. Quan Bèrnia b[78]

FSS30. Si a novembre trona, la collita serà bona.

FSS31. A Sant Vicent de la Roda, ja allarga el dia una hora.

FSS32. Per l'Ascensió, cireretes a muntó.

FSS33. Si la Candelària plora, hivern fora; i si es riu, ja ve l'estiu.

FSS34. El corb li diu la gralla:
–Fes-te arrere que em mascares.
I esta li contesta:
–Valdria més que callares.[79]

FSS35. ... i pimpom senaire.//[23]

75. Es tracta, si bé es mira, d'una versió de la composició 71.
76. Aquestes anotacions, no numerades, apareixen en un full solt, amb la mateixa lletra que les reportacions fetes entre l'apunt 56 i el 57. Aquest primer apunt, per cert, és coincident amb OIP24.
77. En l'original, «no cull» apareix apuntat sobre un anterior «ni».
78. Aquesta anotació queda així, incompleta, en l'original.
79. Observeu la coincidència amb OIP33.

ANNEX II.

Cinc fulls solts amb composicions del Tio Tardà: tres, amb textos transcrits per Carme Solbes, a partir de la memòria oral de Joaquim Ponsoda Ferrandis (sogre de la informant i amic personal del Tio Tardà); i dos, amb versos recopilats per Juan Pascual Pont.

JPF1.[80] Si em pose a cantar cançons,
te'n cantaré més de mil.
(l)es porte a la butxaqueta
nuga[d]etes amb un fil.[81]

JPF2. *Me dirás lo que te debo*
y lo pondré en mi diario.
El comer es muy preciso
y el pagar no es necesario.

JPF3. Al poble de Canet
han fet una gran festota.
Han mort un tocacampanes
i de la sang han fet pilota.[82]

JPF4. Les dones fan sabó
i al sabó li posen sosa.
Viva la Guàrdia Civil
i Don Pedro Saragossa.[83]//[2]

JPF5. A tu et diuen Francisca
i fas molt bon calcetí
que *comodo* faries
si tu *es* casares *en* mi.

JPF6. Arròs *en* fresol i naps
me'n faria un platet.
En una cullera fonda
i *en quant en quant* un traguet.

JPF7. Aquell que partix un misto,
i d'un cigarro en fa dos,
ha de patir com un Cristo
i ha de rabiar com un gos.[84]

JPF8. *Aquel que quiera saber*
de qué color es la pena,
que se quite la camisa
y se arrime a una colmena.//[3]

JPF9. Benimantell *tierra de todo lo bueno anden* nasqueren
Carabina, Quico Ondara i Madaleno.

JPF10. Roseta? Te n'has anat de l'heretat.
ja no faràs més formatge.
Te'n vas a ca e[l]s Balaguers
i davant de casa soles tindràs el marge.//[4]

JPF11. El diumenge és festa a Gines
i el qui *vulla* anar que [hi] vaja,
que les puces en roseguen
i el Tardà se'n va a sa casa.

JPP1. El Tardà és un home ric:
dos *cerdos* a la porquera
e[l]s deutes per a pagar
i els bitllets a la cartera.[85]

JPP2. *Mi suegra está facturada*
y está dentro del vagón,
el que quiera ir por ella
yo le entregaré el talón.

JPP3. Batistet el Carnisser
té la dona un poc coixeta,
i enca[r]a que patix anant,
no li fa por la faena
p[er] a guanyar-se la pesseta.

80. La numeració és nostra.
81. Es tracta de la mateixa composició recollida en 22 i en OIP27.
82. Vegeu la coincidència amb les composicions 24 i OIP11.
83. Vegeu la coincidència amb la composició OIP9.
84. Vegeu la coincidència amb les composicions 65 i OIP34.
85. Vegeu la coincidència amb OIP14.

JPP4. Mireu si *ha* corregut terres:
jo *ha* estat a Benissili
al barranc de l'Alberca
a Benifato i ací.[86]

JPP5. A Gines a mi no em volen,
a Canet m'han oblidat.
Estic avorrit de viure
jo *vaig a pegar-me* un bac.//[5]

JPP6. La Vila p[er] al xocolate,
i l'Alfàs el bon algeps;
a Altea *porquerissos*
i Nucia pedrapiquers.

JPP7. Maset de la tia Quica
que per a anar a dinar
la campaneta repica.

JPP8. Jo passava per Canet
i vaig sentir un *xillit*,
i era la meua dona
que havia caigut del llit.

JPP9. Beniardà està en el *sur*,
Benifato està en el *norte*;
Benimantell, capital:
Guadalest que es faça fotre.

JPP10. València *jardín de flores*
tota plena de ra[t]lletes:
quan *menos* t'has descuidat
t'han fet pagar dos pessetes.[87]

JPP11. El Tardà va anar a València
i va entrar en un bar,
i va ensenyar mil pessetes,
i un conyac li va[r]en posar.

JPP12. Benifato és un poble molt tranquil:
quan repiquen la campana
no menegen ni un fil.

86. Vegeu la coincidència amb 1 i 76.
87. Vegeu la coincidència amb 11, OIP2 i OIP3.

ANNEX III.
Fulls mecanuscrits d'Óscar Ivorra Ponsoda, facilitats pel seu germà Roberto Ivorra Ponsoda.[88]

OIP1.[89] A tu *es* diuen Caberot
i eres un animal de càr[re]ga,
es falten els aparells
i també la sobrecàr[re]ga.[90]

OIP2. València jardí de flors,
tota plena de ratlletes,
encara no t'has encantat
t'han fet pagar tres pessetes.

OIP3. València per ser València,
tota plena de floretes,
i el Tardà per passar pel mig
li han fet pagar tres pessetes.[91]

OIP4. Si la garrofa s'allarga
i la collita mig em ve
el primer forat que tape,
senyora, el de vosté.[92]

OIP5. A tu *es* diuen Francisca
i fas molt bon calcetí,
que còmodo ho faries[93]
si tu *es* casares amb mi.[94]

OIP6. Micalet ja parla soles,
també ha perdut el cap,
té la dona a l'Alger
i diner no li n'envia cap.

OIP7. Tu has sigut estanquer,
l'estanquer trau i *saca*,
salude a la reunió
i també a Batiste Matraca.

OIP8. És menester tindre barra
i ben poc coneiximent,
deixar-me la terra erma
i no pagar l'arrendament.[95]//[2]

OIP9. Les dones fan sabó
i al sabó li'n posen sosa.
Viva la Guàrdia Civil
i Don Pedro Zaragoza.[96]

OIP10. Per a piquers, la Nucia;
Guàrdia Civil, a Polop;
per a re[c]tors, Benifato;
i si veus *xarco*, salta un bot.

OIP11. Al poble de Canet
hem fet una gran festota,
hem mort un tocacampanes
i de la sang hem fet pilota.[97]

OIP12. *Me dirás lo que te debo*
y lo pondré en mi diario.
El comer es muy preciso
y el pagar no es necesario.[98]

88. A l'inici del primer full mecanuscrit, el recopilador aclareix que es tracta de «Versets del tío Pep del Tardá», transmesos «por el tio Sento "Riuero" y por Carmen Solbes». I explica que «Hacia los años 30, aprox., era ya muy popular en Benimantell el tio Pep del Tardá, "trovero" que improvisaba versos a partir de sus vivencias o para gastar bromas a sus conocidos».
89. La numeració és nostra.
90. El reportador, Óscar Ivorra, aclareix al marge: «Dedicado a un hombre del valle que cargaba mercancía».
91. Hi ha al marge l'explicació següent: «A partir de una multa que le pusieron en Valencia por pisar las rayas de la calle».
92. S'hi apunta, al marge: «Dirigido a una mujer que le prestó dinero para la campaña de recogida de algarroba»
93. S'hi anota, entre parèntesis, la forma alternativa: «(o "que bon comodo faries!")»
94. Amb l'anotació, al marge: «Dedicado a una mujer que estaba haciendo calza o media en Callosa D'Ensarriá».
95. Óscar Ivorra hi apunta: «Disgustado por la mala jugada que le gastó un trabajador».
96. Observeu la coincidència amb JPF4.
97. Observeu la coincidència amb 24 i JPF3.
98. Observeu la coincidència amb JPF2.

OIP13. A mi em diuen el Tardà
i d'un raïm cull[99] un *xanglot*.
Eixa xica que hi ha ahí
és la nòvia del meu nebot.

OIP14. El Tardà és un home ric,
té *cerdos* a la porquera,
les deutes p[er] a pagar
i els diners a la cartera.[100]

OIP15. El *tio* Tardà porta ulleres:
és perquè la vista se li acurta.
Els diners s'han acabat,
ara sí que la passa puta.

OIP16. Fent el *tonto* i fent la *loca*,
i alguna volta *xispat*,
este Tardà de Canet
un tros de pa ha arreplegat,
i a la butxaca un bitllet
sempre p[er] a "descanviar".[101]

OIP17. Este Tardà de Canet
llaura la terra a tres relles,
i li ha criat la *cerdeta*
dos mascles i tres femelles.//[3]

OIP18. La missió de Tàrbena[102]
Vivien a Tàrbena un pare, una mare i dos filles. Un bon dia el pare se'n va anar a la terra fugint de la missió que acabava d'arribar al poble, *mentres* la mare i les filles pensaven:
–Tot el poble prendrà la comunió menys el pare Què dirà el poble!
–Mare, anirem pel pare –van dir les filles.
Així, suplicant al pare *per a que* anara[103] a prendre la comunió, el van convéncer. Però quan baixaven, la filla furgava el burro a la panxa, per a córrer més. En eixe moment, al vore que el burro corria massa, el pare li va dir a l'animal:
–No correries tant si anares a confessar-te.

OIP19. El testament de l'*abuelo*
Hi havia un home vell a qui no fe[i]en cas a sa casa, i un amic li va dir:
–Mira, jo *es* deixe una moneda i tu *es* tanques a l'habitació i fas com si comptares:
10 p[er] a uno, 10 p[er] a l'altre...
La família sentia com l'*abuelo* com[p]tava els diners, i en avant ja li fe[i]en més cas, i l'animaven *a que* fera testament. Però ell d[e]ia:
–No patiu, no patiu, que p[er] a tots hi haurà massa!
I quan es va morir, els familiars obriren el seu bagul i van trobar dins una maça[104] de picar espart per a cada u d'ells.//[5]

99. Amb la forma velaritzada «cullc» en l'original.
100. Observeu la coincidència amb JPP1.
101. Les cometes són de l'original.
102. Aquests dos relats, «La missió de Tàrbena» i «El testament de l'auelo», apareixen en un full solt davall del títol: «Historias "reales" contadas por el tio Sento "Riuero".
103. Amb la forma verbal «fora» en l'original.
104. En l'original, «masa»: probablement per a subratllar l'homofonia amb l'adverbi *massa*.

OIP20. Dos gallines es barallen
per un perol de segó,
una li diu a l'altra:
«Tu t'afanyes més que jo».[105]

OIP21. Si *minjara bacallar*
jo tindria bona veu
però com *minge* garrofes
cante per l'amor de Déu.

OIP22. L'*abuelo* que fa se[t]manes
el tanquen dins d'un celler,
i el diumenge quan el trauen
fa uns ulls com un *soliguer*.[106]

OIP23. Les xiques de la Creueta[107]
són altes i pesen poc.
Tenen la cua de palla
i no hi ha qui [el]s bote[108] foc.

OIP24. Al carrer del Calvari[109]
diuen que no hi ha fadrines.
Si se les saben triar
n'hi *han* com a roses fines.[110]

OIP25. Sant Rafel a la Nucia,
Sant *Gargori* al Castell,
Sant Miquel a Benifato,
i Sant Marc a Benimantell.

OIP26. La lluna se'n va a la posta,
les gallines al joquer;
ma mare tanca la porta
i tira *al* nòvio al carrer.[111]

OIP27. Si em pose a cantar cançons
te'n cantaré més de mil;
que les tinc en la *botxaca*
lliga[d]etes amb un fil.

OIP28. Tots em d[e]ien que em casara
i no portaria llenya.
I ara que m'*ha* casat
en porte al coll i a l'esquena.//[6]

OIP29. Carabassa m'han donat
i l'he presa per meló.
Més m'estime carabassa
que casar-me amb qui sé jo.[112]

OIP30. Arromanga't el camal
i voràs que polseguera,
i voràs que pèl més fi
tinc a la botonera.

OIP31. Les xiques de Vinaròs
tenen la panxa rasposa,
i un poquet més avallet
tenen un mos de rabosa.

105. Aquesta cobla i totes les següents són encapaçalades per un full datat a «Benimantell, Agosto 1986/87» [sic], on s'esmenten com a informants el «Tio Cento "Riuero"», Martín Ponsoda, Natividad Bou, Julio Martínez, Josefa Miralles i Maria i Amèlia Olcina. En aquest full s'explica: «Todas las estrofas o "cansons" y estribillos servían igualmente para las modalidades de "ú" y "estudiantina" (jota), variando la tonada o bien el ritmo (el ú" era el más rápido); también se bailaba la seguidilla. Se daba la vuelta al pueblo sin parar de cantar, y en los sitios "clave" (frente a la Iglesia, en la Plaza Mayor, frente al Ayuntamiento, en la carretera, etc...) se bailaban unas cuantas "pasaes" con sus correspondientes cruces. Esto se repetia todos los domingos o en cualquier celebración, siendo las fiestas de san Lorenzo, en agosto, las que reunían a un mayor múmero de "ballaors"». S'hi apunta també: «El esquema era siempre: CANSO (para bailar "les pasaes") + ESTRIBILLO (para los cruces de dos parejas en cuadro) + CANSO + ESTRIBILLO + ...». Finalment, s'hi observa que l'ordre dels versos en una cobla integrada per A B C D era AABCDAB. És a dir: el primer, la repetició del primer, el segon, el tercer, el quart i –novament- el primer i el segon.
106. Observeu les coincidències amb 48 i 68.
107. Hi ha, entre parèntesis, l'aclariment: «(calle de Benimantell)».
108. Transcrit amb la forma «abote» en l'original.
109. Hi ha, entre parèntesis, l'aclariment: «(calle de Benimantell)».
110. Observeu la coincidència amb FSS21.
111. Observeu la coincidència amb 28.
112. En l'original, s'hi apunta com a forma alternativa, entre parèntesis: «(o "en un pendó")»

OIP32. Si vols sopar no te'n vages
sardines fregides són,
safanòries en vinagre
i albercocs del pinyol dolç.

OIP33. El corb li diu a la gralla:
"Fes-te arrere i no em mascares".
I la gralla li contesta:
"Més valdria que callares".[113]

OIP34. L'home que parteix un misto
i d'un cigarro en fa dos
té que patir més que Cristo
i *té que* rabiar més que un gos.[114]

OIP35. Una *agüela* es tirà un pet
a la soca d'una figuera
i totes les figues ballaven
al so del pet de l'*agüela*.[115]

OIP36. Ma mare em diu bandereta
i jo bandereta no sóc:
que totes les banderetes
van a missa i al sermó.

OIP37. Al cementeri no vaig
perquè em dóna molta pena,
perquè allí tinc enterrats
els *restos* de *mi morena*.//[7]

OIP38. Arre burra no t'*apares*
que eres més burra que [le]s burres.
Micalet el de València
fa pilotes a recules.

OIP39. Benifato xicotet,
es crien les xiques guapes;
Beniardà tan gran que és,
pareix un corral de vaques.[116]

OIP40. Benifato arrop i mel;
porquets en *corbo* Beniardà;
parasequillos al Castell
i xiques guapes a Benimantell.

OIP41. La meua Maria Antònia
sempre porta moca[d]or;
en l'hivern per la moquita
i en l'estiu per la calor.[117]

OIP42. Les xiques de Vinaròs
van als banys de Bellús
s'arromanguen el *fandango*
i es tiren aigua al parrús.

OIP43. Les xiques em diuen Toni
perquè no porte barret.
En tinc *uno* alçat a casa
i me'l pose quan fa fred.

OIP44. Totes les xiques en tenen
i a mi no me'n volen donar:
de cullerots i culleres
i plats p[er] a escudellar.

OIP45. M'han dit que *es* cases a Murla
i seràs dona *dixosa*.
Es faran picar algeps
i sempre la tindràs polsosa.

OIP46. A València es casaren
i tingueren un xiquet
i per nom li posaren
Recollons Valencianet.//[8]

OIP47. Ma mare m'envia a escola
amb un llibre sense tapes
i a la primera lliçó
tira pallús que m'estaque.[118]

113. Observeu la coincidència amb FSS34.
114. Observeu les coincidències amb 65 i JPF7.
115. Observeu la coincidència amb 46.
116. Observeu la coincidència amb 9.
117. Observeu la coincidència amb 21.
118. Observeu la coincidència amb 14.

OIP48. Ma mare m'envia a l'horta
a buscar les espardenyes,
mare no li ho diga al pare,
que jo tornaré per elles.[119]

OIP49. El tio Pep se'n va Muro
i de Muro que em durà,
una tartana i un burro
per a anar a passejar.

OIP50. De Bolulla no la vull,[120]
de Tàrbena no dic res:
en arribar al Coll de Rates,
la primera meua és.

OIP51. A mi em diuen com em diuen
em diuen com m'han posat.
Si vols saber com em diuen
busca qui m'ha batejat.

OIP52. Jo tenia un verderol
que se'n fugia al carrer;
les dones me l'agarraren
i el tornaren sabater.

OIP53. Xiques, si voleu sabates
el meu verderol en té.
Són bones i barates
i a tots els peus vénen bé.[121]

OIP54. Jo tenia un conill tort
i ma mare no ho sabia.
Jo li vaig pegar un calbot,
per vore si *xillaria*,
i el conill estava mort.[122]

OIP55. Marieta jo sé una treta
per a agarrar *gamosins*:
tu aguantaràs la gabieta
i jo aniré posant-los dins.//[9]

OIP56. La jota m'han dit que cante
i jo la jota no la sé;
si em donen torrat i tonya
jo la jota cantaré.

OIP57. Ai, Marieta, *està-te* qu[i]eta
i no jugues amb la farina,
que totes es casaran
i tu *es* quedaràs fadrina.[123]

OIP58. Bertomeu s'ha fet *lechero*,
i no para de munyir.[124]
Qualsevol dia vendrà les cabres
i pegarà a fugir.[125]

OIP59. M'han dit que *es* diuen Maria,
Maria la protectora;
a la pobra novençana,
com li han fet la bacora.

OIP60. El Castell de Guadalest
tot són penyes i *llicsons*;
mos pensàvem que era Madrid
i és un niu de gafarrons.

OIP61. La mare que tinga filles
que se les sàpia guardar,
que són com les peladilles
que són bones de menjar.

OIP62. Allà *en* el riu, mare,
m'he deixat les espardenyes.
Mare, no li ho diga al pare,
que jo tornaré per elles.[126]

119. Observeu la concomitància amb OIP62.
120. Transcrit en l'original amb la forma velaritzada «vullc».
121. Vegeu la coincidència d'aquestes dues composicions (OIP52 i OIP53) amb la 13.
122. En l'original s'hi apunta, entre parèntesis, l'observació: «(quintilla)».
123. Observeu la coincidència amb 43.
124. Transcrit «monyir» en l'original.
125. Transcrit «fogir» en l'original.
126. Observeu la concomitància amb OIP48.

OIP63. El que templa una guitarra
també templa un guitarró;
i a la filla del meu sogre
el qui la templa sóc jo.

OIP64. Allà baix *en* el riu, mare,
he vist volar un *sombrero*,
pensant-me que era Marieta
i era el dolçainer de Pego.[127]//[10]

OIP65. Llaganya tenia un hort,
llaurava amb un burro tort,
l'aladre era de canya
i l'esteva de canyot.

OIP66. Vaig a dar la *despedida*
amb arròs i bajoquetes,
i el que no estiga content
que se'n vaja a fer punyetes.//[11]

OIP67. Ai *sin* sal *sin* sal
al mig del bancal
a la meua nòvia
li han vist el brial.
Li han vist el brial,
li han vist el brial.
Ai *sin* sal *sin* sal
al mig del bancal.[128]

OIP68. Arrima't *pac a* mi
que el llençol és estret,
no vull jo que tu digues
que per mi passes fred.

OIP69. A tu que t'ha entrat
i a mi que m'ha [e]ixit
en esta setmana
un nòvio ben ric.

OIP70. E tu què t'ha entrat
i a mi que m'ha [e]ixit,
una tomaquera
a la punta del dit.

OIP71. Ai *sin* sal *sin* sal
ai *sin* sal *salero*,
a la meua xica
li cau el *caldero*.[129]

OIP72. A *manrufa*, *manrufa*
marxa Felisa
a espolsar-se les puces
a la pallissa.[130]

OIP73. A ta mare l'he vista
al barranc de l'Aixut
amb les faldes a l'aire
i *amostrant* la paput.[131]

OIP74. A ballar les danses
al carrer Moredal
eixirà Marieta
amb el seu *delantal*,
delantal de punta,
mocador de seda,
a ballar les danses[132]//[12]

OIP75. A ballar les danses
al carrer Major,
un plat de tomaques
p[er] al senyor re[c]tor.[133]//[13]

127. L'original d'Óscar Ivorra consigna, en aquesta cobla i la següent, el codi «(III)». Es tracta de la nuneració que correspon a l'informant Julio Martínez. Cal entendre, per això, que totes les altres tenen per informant «el tio cento "Riuero"».
128. Aquesta és la primera composició apuntada davall del rètol «Estribillos en valenciano». A la dreta de cada vers s'apunten, respectivament, les lletres ABCDDDAB, i la paraula «Orden». L'anotació dóna a entendre que totes les tornades d'aquesta secció es canten amb la repetició de l'últim vers tres voltes, i amb la reposició posterior, com a conclusió, dels dos versos inicials: tal com queda desplegat només en la primera de les composicions.
129. Entre parèntesis, s'hi consigna l'alternativa: «(o el sombrero)».
130. S'hi consigna el codi «(I)», corresponent a l'informant Martín Ponsoda.
131. S'hi consigna el codi «(III)», corresponent a l'informant Julio Martínez.
132. Ací acaba el full, i fa l'efecte que hi ha quedat tallat l'últim vers. En qualsevol cas, s'hi consigna el codi «(IV)», corresponent a la informant Josefa Miralles.
133. S'hi consigna el codi «(IV)», corresponent a la informant Josefa Miralles.

OIP76. Benifato i Confrides
terra de lladres,
els gossos solts
i les pedres nuga[d]es.[134]

OIP77. L'aigua de maig
cria *maravelles*:
cria caragols
i també roselles.[135]

OIP78. Jo tinc un armari
molt ben arreglat,
amb quatre botelles
i un plat foradat,
i el got de m'*agüelo*
quan era fadrí.
Si no t'ho vols creure
beu-te un got de vi.[136]

OIP79. Vals:
Pepa Maria,
la neboda del senyor re[c]tor,
festejava anit
amb el fill de l'alcalde major.
I ella li va dir:
«*Xico*, vés-te'n que mon *tio* ja ve,
i al demà en la nit,
al mateix *puesto* t'esperaré.[137]

134. Aquesta és la primera de les quatre composicions transcrites en un últim full sobre «Otras canciones y dichos». Vegeu-ne, en qualsevol cas, la coincidència amb 49.
135. S'hi consigna el codi «(II)», corresponent a la informant Natividad Bou.
136. S'hi consigna el codi «(V)», corresponent a les informants Maria i Amèlia Olcina.
137. S'hi consigna el codi «(V)», corresponent a les informants Maria i Amèlia Olcina.

01. LLENGUA I LITERATURA

01.3. BENIMANTELL: PASSAT ÀRAB I TOPONÍMIA

M. Antònia Cano
M. Isabel Guardiola
Universitat d'Alacant

Amb l'estudi dels noms de lloc de Benimantell tractarem de comprovar que la interpretació popular que tota resta antiga és atribuïble als «moros» és certa en el sentit que, com ens diuen els historiadors, durant diversos segles la cultura araboislàmica va configurar i va denominar com a Xarc-al-Andalus un territori que incloïa les terres que ara identifiquem com a valencianes i, posteriorment a la conquesta cristiana, els anomenats moriscos van romandre com a veïns i moltes vegades com a mestres al costat dels nous colons cristians.

Per tant, en aquest treball presentarem, en primer lloc, algunes dades de la memòria oral corroborades per les històriques. Tot seguit, analitzarem la informació que ens ofereix la toponímia, tant aquella que arreplega noms que encara perviuen en el català en forma de nom comú classificats segons la motivació, com alguns topònims no transparents del terme de Benimantell i voltants.

1. El llegendari popular i les dades històriques

La presència del món araboislàmic és recurrent en l'imaginari dels valencians. Efectivament, el passat més remot dels valencians s'associa a l'època dels «moros» i, a més a més, tot allò que és vell, antic, derruït, s'associa a la presència d'aquesta cultura en les nostres terres. Castells i castellets, casetes, runes diverses, torretes de vigilància que hi ha al llarg de la costa de la Marina, etc., tot d'edificacions que trobem en el paisatge mutanyenc de terra endins s'identifiquen com a recialles d'aquest passat: «són coses dels moros» o «és de quan els moros van ser ací», oïm dir sovint.

La literatura popular també evidencia aquesta percepció del passat. Podem trobar llegendes de tresors amagats pels moros; de moros guardians, com el de la font Major de Callosa, arreplegada per Adolf Salvà; de dames que van ser segrestades pels pirates, com la història de la cova de la Dona a les penyes de l'Albir, que trobem en les recopilacions de Martínez i Martínez; o la llegenda del Barranc de l'Encantada que inclou Cavanilles; de dames segrestades per un cabdill moro, com la cançó de la mora d'Oliva que tenim sentida a Bolulla; d'amors impossibles entre moros i cristians, com la mora Tella (actual tossal de la Moratella) que Borja troba a la Vila Joiosa; etc.

A banda d'aquesta memòria popular mig fantàstica mig versemblat, les dades històriques certifiquen que la cultura araboislàmica va florir en el nostre territori fins al segle XIII i va romandre fins l'expulsió dels moriscos al començament del XVII.

Després de l'expulsió a la Vall de Guadalest, a més dels pobles que ara coneixem -Confrides, l'Abdet, Benifato, Beniardà, Benimantell i el Castell- van quedar nombrosos llocs despoblats. Per exemple hi ha: *Benissiclí, Ondara, Ondarella, Muixaraques, Benial·let, Atzaneta, Beniqueix, el Maurar, Benimussa, Florent* i *Beniassim*.

2. Noms comuns i topònims

L'herència lingüística de l'àrab a les nostres terres presenta, d'una banda, mots que han funcionat i funcionen actualment com a simples noms comuns, descriptors o, com se sol dir, com a apel·latius o genèrics topogràfics, i formen, per tant, part de la nostra llengua; mentre que d'altres, que funcionaven en àrab com a noms comuns, s'han fossilitzat com a noms de lloc, solament han quedat com a topònims, i els retrobem perquè identifiquen part del nostre territori i, per tant, formen part de la nostra realitat més immediata. Dels primers, en coneixem el significat, per exemple, *aljub*, mentre que els altres van units amb la realitat que identifiquen, com ara, *l'Albirec*. A més a més, entre aquestos, inclourem els noms de lloc que procedeixen de noms propis de persona, com *Benial·let*.

2.1. Noms de lloc transparents

Entre els arabismes, o noms comuns que vénen de l'àrab, en trobem alguns usats com a topònims que són una mostra més de la pervivència de la cultura araboislàmica en el català. D'aquestos, destaquen especialment els que fan referència al món de l'aigua i, en segon lloc, a les construccions.
Entre els que trobem de manera recurrent als pobles de la Marina, com a descriptors i també com a noms de lloc relacionats amb l'aigua, són aquestos:

algoleja: amb les variants *asgoleja*, *agoleja* o *goleja*, podem definir-la com a un sector de terra d'al·luvió vora el riu que ha estat aprofitat per a terra de conreu. És, per això mateix, diferent de la *rambla*. A més de ser el llit ample i arenós del riu, a la Marina pren el significat de terreny guanyat al riu per part del llaurador. L'origen del mot *algoleja* sembla ser l'àrab *al-walīja* 'recolzada d'un riu' i per extensió també les terres circumdants. A alguns pobles de la Marina és descrita com una zona costeruda i també pròpia dels barrancs de la serra de Bèrnia. Documentem *la partida de l'Algoleja* a Bolulla, Callosa, Polop i la Nucia.

aljub: 'depòsit quadrangular que recull l'aigua de pluja a través d'una sèrie de canalitzacions'. De l'àrab: *al-jubb* 'el pou'. Trobem *l'Aljub* a l'Alfàs i Relleu; a la Vila, *el pla de l'Aljub*.

assut: 'mur de contenció que atura i desvia l'aigua d'un riu per aprofitar-la en l'agricultura o en la indústria'. A la Marina aquestes preses s'aprofitaven per a desviar l'aigua dels rius i portar-la als molins hidràulics. Prové de l'àrab amb el mateix significat: *as-sudd*. Podem esmentar, per exemple, *la partida de l'Assut* a Bolulla; a Sella, trobem diversos assuts, com ara, *l'assut de l'Arc*, *de la Murtera* i *el toll de l'Assut*, entre altres.

marjal: 'terreny aigualós més o menys apte per al conreu agrícola'. De l'àrab *marj*, 'aiguamoll'. Topònims a la Marina: *la Marjal* de Pego-Oliva, *la Marjalet* a Bolulla i *les Marjals* a Beniardà. També trobem les formes directament formades de l'àrab *al-marj* com *Almarx* i *Armaig* a Callosa i la Nucia, i el compost *Margequivir* a Callosa de *(al-)marj al-kibīr* 'la marjal gran'.

rambla: prové de l'àrab *ramla* 'areny, sorral'. Es tracta del llit arenós del curs d'un riu o barranc. Com que la terra és força pedrosa i arenosa, hom diu que van a «fer arena a la Rambla», fet que també assenyala Salvà a Callosa d'en Sarrià per a les rambles del riu de Guadalest en passar pel terme. Existeix el derivat verbal *arramblar* 'assolar el que el riu es troba al seu pas' i metafòricament s'aplica a aquells casos en què el resultat és el mateix que el produït per un riu. Trobem *la Rambla* com a partida a Bolulla, Beniardà, Callosa i la Nucia.

safareig: 'depòsit artificial que aprofita per a contenir algun tipus de líquid, siga aigua per a rentar la roba o per a regar, o bé l'oli o el vi procedent de la premsa'. Prové de l'àrab amb el mateix significat: *sahrīj* 'pica, bassa'. A Benimantell denomina la pica on es diposita l'oliva a l'almàssera. Com a nom de lloc, el trobem en altres localitat de fora de la Marina, com a a Xixona *el Safareig*, a Ibi *la font i el mas del Safareig* i a Monòver *el Safareig i la rambla del Safareig*.

séquia: 'excavació llarga i estreta que serveix per a conduir aigua d'un riu o torrent o bassa per a abastir poblacions, per a regar, per a moure molins, etc.'. De l'àrab amb el mateix significat: *sāqiya*.

D'altra banda, alguns topònims transparents que denominen construccions diverses són:

algepseria: 'casa on hi ha un forn per a fabricar algeps, normalment situat a la vora d'una pedrera' mot format a partir d'algeps de l'àrab *al-jibs*. Trobem, per exemple, *l'Algepseria* a Benimantell, amb el sufix català que indica el lloc on s'elabora un producte. D'altra banda, de la forma àrab *al-jabbāsa* 'algepsar' deriva també el topònim *l'Algepsa* de la Nucia, Altea i Callosa.

almàssera: 'molí on es mol l'oliva'. De l'àrab amb el mateix significat *al-maʿsara*. Hi ha *l'Almàssera* a Benimantell i a la Nucia, *la plaça de l'Almàssera*.

raval: 'barri exterior d'una ciutat o vila', provinent de l'àrab *rabad* amb el mateix significat. Ha donat lloc al topònim urbà *el Raval* que trobem a Altea, Bolulla o Callosa.

talaia: 'lloc de vigilància, d'observació', de l'àrab *at-talāyi'* 'els sentinelles'. S'ha conservat també en la fraseologia popular *estar en talaia*, que vol dir 'estar atent, pendent'. Com a topònims, tenim *les Talaies* de la Vila.

Tagarina: 'la terra dels tagarins'. Nom derivat de l'arabisme tagarí 'morisc de terra catalana' de l'àrab: *tagrí* 'habitant de la frontera'. Topònim que identifica un planell extens a la solana d'Aitana des del terme de Sella al de Benimantell, on també hi ha el *port de Tagarina.*

2.2. Topònims no transparents

A banda dels genèrics descriptius transparents més o menys vius, hem dit que parlaríem de noms ja fixats en la toponímia i, per tant, no transparents. Actualment aquestos noms de lloc ja no sabem què signifiquen, però ens ajuden a identificar realitats properes i a fer nostre el territori que ens envolta, com ara *Guadalest*, el nom del nostre riu, també ara embassament, i que ha donat nom a tota la Vall des l'edat mitjana ençà o potser des d'abans fins i tot. D'aquests topònims presentem en un primer apartat els que provenen d'un nom comú i en segon terme agrupem els que tenen com a origen un nom de persona.

Alberca (i vars. *Amberca*): de l'àrab *al-barka*, 'la bassa, toll'. Trobem la partida al Castell de Guadalest, Confrides, la Nucia i Polop.

Albirec: d'*al-birak*, plural de l'anterior, 'les basses'. És el nom d'una partida de Benimantell.

Alcalà: de l'àrab *al-qal'a* 'la fortalesa, el castell'. Al Castell de Guadalest, el castellet s'anomena l'Alcalà i les terres que l'envolten l'*horta de l'Alcalà*.

Almanàquer: del plural *al-manāqqīr* 'els clots, les piques', probablement del sintagma àrab *'ain al-manāqqīr* 'la font dels clots o dels bassals', significat que descriu la realitat que identifica *la font de l'Almanàquer* de Benimantell.

Almasere: d'*al-mazra'a* en plural *al-mazāri'* 'masia, camp sembrat'. A Benimantell, hi ha la partida *l'Almasere,* que fita amb Polop i, a la Vila, *l'Almiserà*.

Gines: de *jinna* en plural *jinān* 'hort'. Antiga alqueria morisca i ara caseriu del Castell de Guadalest. Derivat del plural, a Callosa trobem el *Ginent,* nom de partida.

Guadalest: de *wād al-Laxt* , compost del nom comú *wād* 'riu' i d'un nom propi *al-Laxt*. Encara que també es proposa un altre origen a partir de la forma antiga «castrun ('castell') de *Godalesc*» considerada originària i derivada del nom germànic GUTALISCUS, que després canviaria i hauria donat *Godalest*.

Mesquita: de *masjid* 'centre musulmà d'oració'. El trobem com a nom de partida a Beniardà, Benifato i la Nucia. També és un cognom de procedència mallorquina, a la vora de *Mesquida*.

Muixaraques: d' *al-maxraqa* 'solana d'una muntanya'. Nom d'un antic despoblat morisc i ara d'una partida de Beniardà que fita amb el terme entre Benimantell a *la Solana* de Xortà També hi ha *la Muixara* que anomena una partida a la Nucia i la Serreta que fita amb l'Alfàs. Ara també rep aquest nom el nou col·legi de la Nucia.

Ondara, Ondarella: d'*andar* 'era'. A Benimantell trobem *el Molí d'Ondara* i *Ondarella* al Castell de Guadalest. Ondara i Ondarella eren dues antigues alqueries morisques.

Suca: del diminutiu *as-sukayka* 'el caminet, el passet, el petit passador'. A Benimantell trobem *el portet de la Suca*, situat a prop del pas del Comptador. En aquest topònim trobem un cas de pleonasme o redundància, quan el nom *la Suca* va deixar de ser comprensible, s'hi va afegir el nom en català *el portet* i aquell es va convertir en un prototípic nom propi: identifica una realitat única. A més, atés el significat, és probable que antigament denominara o tinguera la funció del posterior *pas del Comptador*.

Per una altra banda, els topònims que porten el segment inicial *Beni-* solem identificar-los com d'origen àrab. El segment prové de l'àrab *bn* o del plural *banī,* que indiquen el 'lloc poblat amb persones d'una mateixa família o clan' i coincideix amb la part del nom propi o *nasab* que assenyala l'ascendència de la persona. Encara que, en alguns casos, també pot ser un derivat del llatí PINNA, 'penya, muntanya' com en el cas de *Benicadell* i *Benitatxell* que vénen de PINNA CATELLA 'penya de la cadena'. Aquest és probablement l'origen de **Benimantell**, derivat del llatí PINNA METALLI 'penya de la mina', modificat per l'àrab en *Bena-matāll* i amb propagació de la *n* en *Benamantell*. De Benimantells, en trobem d'altres, com ara, a la Vall d'Albaida designa un antic llogaret morisc.

Ara bé, alguns dels topònims d'origen àrab que conserven aquest segment inicial *Beni-* són els següents:

Benial·let: de *banī-Hālid* 'la gent de *Hālid*' (nom de persona). Antic llogaret morisc i actual mas de Benimantell.

Beniardà: de *banī- Ridā'*, 'la gent de *Rid)ā* ''(nom de persona). El nom del poble està emparentat amb el de *Benirredrà*, poble de l'Horta de Gandia.

Beniassim: de *banī-'Āsim*, 'la gent d''Āsim'(nom de persona). Antic llogaret morisc i actual partida de Beniardà.

Benifato: de *banī-Fātuh*, 'la gent de *Fātuh*' (nom no àrab de persona). També pot provenir del llatí PINNA FRACTA 'penya fracturada'.

Benimussa: de *banī-Mūsà* 'la gent de Moisés' Antic llogaret morisc i actual partida de Beniardà; també trobem aquest topònim a Altea.

Beniqueix, **Beniqueis**: de *banī-Qays* 'la gent de *Qays*' (nom de tribu àrab). Antic llogaret morisc i actual partida de Beniardà; també el trobem a la Vall d'Ebo.

Benissiclí: de *banī-Sikrī* 'la gent de *Sikrī*' (nom de persona). Antic llogaret morisc i actual partida al Castell de Guadalest.

També hi ha topònims derivats d'altres parts del nom musulmà, a més de la del grup anterior. Com ara del nom personal o *ism* en àrab, aquest podria ser el cas del topònim **l'Abdet**: d' *al-'abādt* 'les devotes'. Topònim que identifica un llogaret morisc que ha continuat poblat fins a l'actualitat, situat dins la part alta de la Vall, al terme de Confrides.

Un altre component del nom musulmà és el *laqab*, que sol referir-se a un títol o la professió, aquest podria ser l'origen dels topònims següents: **Moèlem**: del nom de professió *mu'al·lim* 'mestre', és un topònim que identifica dos masos o partides contigües dels termes de Benimantell i de Sella. I, també, **Alcanalí**: del plural del nom d'ofici *al-qal·lālīn* 'els terrissers', nom d'una localitat de la Marina Alta.

Finalment, hi ha noms de lloc que al·ludeixen de forma genèrica a tribus berbers, com **Atzeneta**: del nom de la tribu berber *az-Zanāta*, identifica un antic llogaret morisc i ara una partida a Benifato. Trobem, a més, la variant l'Atzanet, partida de Callosa.

2.3. Uns altres topònims

Com hem dit abans una de les alqueries que van quedar despoblades amb l'expulsió dels moriscs va ser *el Maurar*, actualment dóna nom a una partida de Beniardà; també hi ha documentat el topònim *Beni-Maura*, llogaret morisc desmembrat de Guadalest, que podria coincidir amb amb l'actual *la penya Maura*, en el mateix terme. L'origen d'aquest topònim podria ser del llatí PINNA MAURA 'roca dels moros', una etimologia que es proposa igualment per als topònims antics, com també per a *Maura* que hi ha a Altea i altres pobles valencians.

El topònim anterior està relacionat amb els que tenen una referència explícita al terme *moro*, com per exemple:

la cara del Moro: Bolulla, Alacant

la cova del Moro: Vall de Gallinera

el pou del Moro: sénia documentada a Xàbia el 1764

la lloma dels Moros: Benimantell

el tossal del Moro: Pego, Benissa, Sagra

la punta del Moro: en el Castell del Canfali

la Cadireta del rei Moro: Benimeli

la font del Moro: Callosa

l'ombria del Moro: Pego

Ara bé, tot i que aparentment sembla que aquest grup de topònims que porten el designatiu *moro* constituiria el referent més evident o transparent de la presència mora en la nostra toponímia, aquestes creacions són catalanes, sorgides a partir de la relació de certa fisonomia del terreny amb el perfil d'un personatge identificat com a moro, o bé a partir de relacionar unes runes antigues amb la idea que tot allò que és antic prové directament dels moros o, també, de l'atribució de la propietat a una persona de pell fosca.

3. Conclusions

Si férem un estudi més general i més aprofundit de la nostra toponímia, descobriríem segurament que la proximitat que la cultura popular atorga a tot allò que és moro té un fonament històric, però, sobretot, lingüístic, ja que en les nostres paraules comunes i en els noms propis del nostre territori continuem usant mots creats per la cultura que popularment coneixem com a dels moros i que ara forma part de la nostra cultura i de la nostra llengua.

Hui en dia salvaguardar la nostra pròpia identitat passa per salvaguardar el nostre propi territori, conservant els trets identificatius de la configuració del terreny des del punt de vista mediambiental i conservant els noms que formen part de la nostra llengua i que són expressió de la nostra forma de veure i de relacionar-nos amb l'espai. Hui hem parlat de la toponímia d'origen àrab, hem evidenciat el valor cultural i afectiu que conté, hem d'actuar, en conseqüència, perquè en un futur noves generacions puguen gaudir d'aquests noms i d'usar-los com a testimoni de la seua pròpia cultura.

4. Bibliografia

Barceló Torres, C. (1982): *Toponímia aràbiga del país Valencià. Alqueries i castells*, València, Diputació de València.

___ (2010): *Noms aràbics de lloc*, Alzira, Bromera.

Bosch Vilà, J. (1963): «Notas de toponimia para la historia de Guadalest y su valle», dins *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos*, Granada, XII, p. 47-74.

Cano, M. A. & J. Martínez (1991): «Context sociolingüístic i la toponímia de la Vall de Guadalest durant el segle XVIII (1734-1796) a través dels protocols notarials del Marquesat de Guadalest i de la Baronia de Confrides», dins XIV *Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. Alacant. 13/15-* IV *-1989*, p. 558-566.

Cano, M. A. & J. Martines (1992): «Onomàstica en els capbreus de l'església parroquial del Castell de Guadalest (la Marina, País Valencià) de 1518 i 1589», dins XVI *Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. Castelló de la Plana. 12/14-IV-1991*, p. 331-342.

Coromines, J. (1989-1997): *Onomasticon cataloniae*, Barcelona, Curial.

Mateu i Llopis, F. (1942): «Nómina de los musulmanes de las montañas del Coll de Rates, del Reino de Valencia, en 1409. Según el libro de la colecta del morabatí del Baile de Callosa. Precedida de unas notas sobre su toponimia», en *Al-Andalus*, v. VII, Madrid-Granada.

Román del Cerro, J. L. & M. de Epalza (1983): *Toponimia mayor y menor de la provincia de Alicante. Listado por municipios*, Alacant, Instituto de Estudios Alicantinos.

Rubiera Mata, M. J. & M. de Epalza (1984): *Els noms àrabs de Benidorm i la seua comarca*, Alacant.

Sanchis y Sivera, J. (1922): *Nomenclàtor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, València, Tipografía Moderna.

Sanchis, F. & M. J. Carbonell & A. Company (1986): «Repertori de llocs i despoblats valencians en el segle XVIII », dins X *Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica.* I *d'Onomàstica Valenciana*, València, p. 543-569.

01. LLENGUA I LITERATURA

01.4. PARAULES QUE ENCARA NO SE N'HAN ANAT DE BENIMANTELL

LA VALL DE GUADALEST, LA MARINA BAIXA, PAÍS VALENCIÀ

Josep Martines
Universitat d'Alacant
Institut d'Estudis Catalans
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

A mon pare, per la paraula

1. Presentació

La llengua col·loquial, el parlar espontani i quotidià, amaga tresors de molt d'interès per a l'estudi de la història del lèxic. Parar atenció en el que diuen els parlants quan s'expressen lliurement i prendre'n nota és un mètode que demana paciència i bona sort per a l'observador; té l'avantatge de permetre empomar les paraules i els significats en el seu context, en el moment i en la manera en què es pronuncien. Fa molt de temps que, com molts altres col·legues afectats pel «verí de la llengua», prenc nota de les coses que sent i que em criden l'atenció per noves, per antigues, per diferents del model general: paraules, variants de forma o de significat, estructures sintàctiques, sons amb algun matís particular, elements morfològics i fraseologismes.[1]

Ací presente comentats tan sols cinc mots i una locució presos del parlar de Benimantell. Com es veurà, no són (o no deuen) ser exclusius dels benimantelluts. Ara bé: l'espurna que ha despertat la curiositat de l'observador ha estat el fet de trobar-los en els llavis de persones d'aquest bell racó de la Vall de Guadalest. L'objectiu d'aquests papers és doble: d'una banda, mostrar la pervivència en el parlar popular de mots antics i ja (quasi) oblidats en molts llocs o de vocables i elements fraseològics que fins ara no constaven en terres valencianes. Així mateix, s'inclou ací un neologisme com a mostra de la capacitat de la llengua col·loquial per a (encara!) generar paraules noves. No tot el que podem aprofitar del parlar popular són paraules antigues; sovint sense que ens n'adonem, els parlants generen denominacions noves per a conceptes nous. Són els neologismes: la sang novella que fa perviure les llengües al llarg del temps.

De l'altra banda, vull retre un petit homenatge de gratitud al principal informador: mon pare. Les paraules triades poden servir com a mostra d'elements essencials de la seua vida i de la de tota la Vall.

2. Les paraules

ànec

Ànec és variant de *àmec* 'pol·len, matèria azoada que les abelles extrauen de les flors, que es troba dins els bucs en forma de pasta groga vermellosa i que serveix d'aliment a les abelles obreres'. Segons explicació presa de boca de mon pare, «l'*ànec* el fan les abelles. És on s'aviva el poll. És groc i amarg. El millor *ànec* es fa de la flor d'ametler i ix molt amarg». Lombarte & Quintana (1990:77) confirmen aquesta qualitat de la flor d'ametler al Matarranya. Aquesta variant de Benimantell deu tenir una extensió més gran; en Martines (2012: 26), en done referència de la Torre de les Maçanes (l'Alacantí), de Tibi (l'Alcoià) i de Sella (la Marina Baixa), on també diuen [ánik]; cf. *ànic* a les Garrigues (*DECat*, s.v. *àmec*, 277a14).

1. Per a una visió detallada del parlar de Benimantell, de la Vall de Guadest i de la Marina, cf. Colomina (1991), Beltran (1995), Roig & Roig (1999) i Beltran & Herrero (2011).

bresquilla del bunyolet

Una font per a les paraules noves ha estat des de sempre l'arribada de plantes, fruita i animals des d'altres països. A l'edat mitjana, els musulmans van dur cap a Europa un fum de de productes, ara corrents. Els neologismes generats per a denominar-los van ser manlleus de l'àrab: pensem en el *sucre*, la *taronja*, la *garrofa*, el *gesmí*... i molts d'altres. A l'edat moderna, l'arribada al Nou Món va portar també cap al Vell Món una llarga sèrie novetats. N'hi ha que es van designar també amb el recurs al préstec lèxic: *patata*, usual al nord del País Valencià,[2] a la Franja d'Aragó, a les Illes Balears i a Catalunya, és paraula presa del castellà, llengua en la qual, al seu torn, resulta de l'encreuament de dues paraules ameríndies, *papa* ('creïlla', del quítxua) i *batata* ('moniato', del taïno); semblantment, la denominació sinònima *creïlla* (i variants) és també derivada del castellà *criadilla* 'tòfona, trufa'.

En altres ocasions, els productes americans han rebut denominacions basades en procediments propis de generació lèxica. Vegem-ne només una mostra. L'hortalissa coneguda pels científics com a *Capsicum annum* va estimular la creativitat lingüística; recordem: *pebre*, *pebrera*, *pebrot*, *vit* i *vitet*, *ditet*, *viró*, *pimentó*, *coralet, pesteta*... (Martines 2000). El cereal americà per excel·lència, *Zea mays*, en castellà peninsular estàndard s'ha denominat amb la paraula ameríndia *maíz*; en el castellà peninsular oriental s'ha anomenat, per mitjà d'una projecció metafòrica, amb el nom d'un cereal anterior a l'arribada a Amèrica, el *panizo*; són ben variades les denominacions que ha rebut en l'espanyol d'Amèrica. En la nostra llengua, en diem de diverses maneres: n'hi ha que al·ludeixen a l'origen (real o suposat) del producte i, per mitjà d'una metonímia, a la seua qualitat de cereal (*blat de les Índies* o *blat de moro* o *moresc*);[3] n'hi ha que són també metàfores (*dacsa*, *panís*, *milloc*). Així mateix, la gallinàcia americana ha rebut un grapat de denominacions (*gall dindi*, *gall de les Índies*, *indià*, *tito, titot*, *polit*...).

La capacitat de generar paraules noves és un símptoma de vitalitat d'una llengua (Cabré 2000, Martines 2010). Cal recordar que posar nom a una cosa comporta un procés de comprensió, de conceptualització d'aquesta cosa segons el sistema de categories que ha generat cada cultura. Les novetats es produeixen constantment. Cada societat (i, al capdavall, cada parlant d'una llengua) es troba quotidianament davant la necessitat de donar nom a les novetats: de respondre l'interrogant «què és açò?». En una situació de minorització i d'interferència cultural com la que vivim, la interposició del castellà (o del francès o de l'italià, segons els territoris) fa que molt sovint les denominacions ja vinguen donades: ja no cal respondre cap interrogant. Sembla que les coses s'han de dir, que les coses són com les denominen (és a dir, com les «han vistes») els parlants de l'altra llengua...

2. Recordem la variant *pataca* 'moniato' o, també, 'creïlla'.
3. Cf. *granoturco* en italià; *blé de Turquie*, *blé sarazin* en francès (s. XVI); *trigu moriscu* en sard; *milho marroco* en portuguès (s. XVI); *trigo de Turquía* en castellà (s. XVI) (Pascu 1936: 453, 459; Bouza 1953: 48; Brandes 2003: 260); o fins i tot, l'anglès turkey, nom del titot (*Meleagris gallopavo*).

Però açò no és sempre així. Joan Veny (1998) ja va mostrar les denominacions generades per a una fruita també vinguda de molt lluny i en època recent (s. XIX) l'*Eryobotria* japonica o nesprer (del Japó). Ací en tenim un cas semblant; vegem-lo breument.

Arran d'una mutació de la *Prunus persica* (és a dir, de la *bresquilla* o *préssec*), es va obtenir a la Xina una varietat nova d'aquesta fruita saborosa: la *Prunus persica platycarpa*. És una varietat relativament nova, si més no a occident; va ser catalogada a la darreria del s. XIX per Joseph Decaisne (1872-1875, vol. IX: 42). Una característica molt singular d'aquesta varietat és el fet que presenta una forma esclafada. És aquest el tret que s'ha focalitzat en francès (*péche plate*), en italià (*pesca piatta*), en anglès ((*Chinese*) *flat peach*), en alemany (*Platpfirsich*) i va per aquesta drecera la proposta del Termcat (*préssec pla* o *bresquilla plana*).[4] Fins i tot, en castellà peninsular, on sembla que predomina *paraguayo* o *paraguaya*, també hi ha qui en diu *chato*. Van per ací *bresquilla xata* (Altea, la Marina Baixa; Ondara, la Marina Alta; València)[5] o *bresquilles xafades* o *esclafades* (Benimantell).[6]

Bresquilla del bunyolet (o *del bunyol*) és una denominació metafòrica de molt d'interès que he arreplegat de Benimantell; és molt semblant a *bresquilla del rotllet*, que es diu pel nord del País Valencià, i, cosa remarcable, també a l'anglès *doughnut* o *donut peach*.

Per una via, així mateix, metafòrica, hi ha *bresquilla de la tomateta* (la Romana, el Vinolopó Mitjà),[7] que deu tenir més extensió: el Termcat esmenta, sense localització concreta, *préssec tomata*.[8]

llagoteria

És aquesta una vella paraula: ens consta, si més no, des del s. XIV. Els diccionaris de referència (*DCVB*, *DECat*) només ens en donen notícies d'ús antic i en textos tardans, més aïna, formals. El fet de trobar-la en una conversa espontània és ben remarcable: «No feu cas de tot això: no són més que *llagoteries*», és a dir, 'xarradories, paraules malintencionades i més o menys afalagadores' (Benimantell, 2011).

4. Precisament, arran d'una consulta del Termcat a la col·lega Maria Josep Cuenca, he tingut l'ocasió d'arreplegar la petita mostra de denominacions populars que presente ací ara.
5. Dada que agraïsc a Maria Àngels Fuster, a Andreu Sentí i a Emili Casanova.
6. Dada que agraïsc a Joan Ponsoda. Cf. més denominacions semblants al web del Termcat (http://www.termcat.cat/es/Neoloteca/Cerca/).
7. Dada que agraïsc a Elena Sánchez.
8. N'hi ha més de denominacions; cf. *presa* (Callosa d'en Sarrià, la Marina Baixa), que, com em proposa el col·lega Vicent Beltran, podria ser alteració de *préssec* (tot i així, convé tenir present que hi ha una varietat d'aquesta mateixa classe de fruita que es descriu com a *compressa* (Hu 2005:446; Muñoz & Castroviejo 2010: 453)); *maricons o maricones* (la Nucia, Bolulla; la Marina Baixa), dada que agraïsc a Maria Antònia Cano i a Maribel Guardiola.

mandastre

Dins el terme de Benimanell i al capdavall de la torre Paià, prop de Canet, hi ha la font del *Mandastre*. El *mandastre* és variant de *mentastre*, del llatí MENTASTRUM; dóna nom a un tipus de menta (*Mentha rotundifolia*), també coneguda com a *matapuça* o *herba-sana borda*.

Ha desvetlat interès aquesta variant amb *-nd-*, documentada des de darreria del s. XV (el *Receptari* de Micer Johan, el *Col·lectori* de Cauliach i *Tresor de pobres*, segons el *DCVB*, s.v. *mendastra* f. o *mendastre* m.; el *Receptari de la Universitat de València*, segons el *DFaraudo*) i, més tardanament, al s. XVI i XVIII (*Thesaurus* de Pou i les *Observaciones* de Cavanilles, *DECat*, s.v. *menta*, 586b2-3).[9] El *DCVB* només el situa modernament en català oriental i a Mallorca i a Menorca. És, doncs, molt valuosa aquesta atestació benimantelluda.

Afegim a les dades anteriors, una tria d'altres atestacions documentals d'interès, anteriors i posteriors a les conegudes i de dins i de fora del País Valencià:

> Si grosses umors embarguen les venes de la marees reté la flor, valen hi usar medicines que fan urinar e exir la sanch, axí com es sement de fenoil, batafalua, jujut, api e grumyl, ço es miliumfolis, ameos, comí, ruda, mandastre, puliol, roga, espic [...]/ Medicina a fer venir la flor: purgatz la mare de fredes umors [...] fulles de ruda, *mandastre*, pulegi, rave [...]/ E datz-ne tant com ravelana ab vi tèbeu on sia bulida ruda, e roga e sement de ginebre, puliol, savina e *mandastre* (*Tròtula* de Mestre Johan, XIV; ed. de Ramon Miquel i Planas, 1917, 23b i 24b)
>
> ab castor o ab ruda o ab abrotamon o ab *mandrastre* o ab pebre [...]/ humor és grossa e espessa, bull ab aygua anet e *mandrastre* e sement d' api e màstech [...] (*Cànon de Avicenna*, 1365; ed. de Cerdà & Casanova; CICA/CIMTAC)[10]
>
> e pren del *mandastra* prou ab una mà plena de sal (Joan Martina, *Receptari*, 1439; ed. de Josep Perarnau, 1992, p. 314; CICA/CIMTAC)
>
> *Mandrastra* moné és calt e sech en lo terçer grau [...]/ *Mandrastra* és calt e sech en lo traslatio Albuzale de simplicius [...]/ Les coses qui són apropiades als vermes, e maten aquells e los giten del cos, són aquestes: suc de donzell, centonica, abrotanum, aloen, coloquíntida, polium, mandrastra [...]/ E com és begut de aquell dos argens ab *mandrastre* e ab mel, trau la fecundine [...] (*Libre d'Albumesar de simples medesines*, traducció al català del *Liber de medicinis simplicibus* d'Arnau de Vilanova, mitjan s. XV; ed. de Lluís Cifuentes, 2004, p. 474, 485, 521, 529 i 533)

9. Cf. la referència sencera de les *Observaciones* de Cavanilles (1795, II): «Mentha sylvestris torundifolia [nom científic en llatí]/ yerbabuena silvestre. Mastranzo [nom castellà]/ Herbasana silvestre. matapuses: *mandastre* [nom valencià]/ Menthe sauvage. Ridée [nom francès]».
10 Hi ha en aquesta mateixa obra 3 casos de *mentastre*.

Mandastre: Mentastrum. Sisimbrium (Joan Esteve, *Liber Elegantiarum*, 1498; *DAguiló*)

Mastrantos, *Mandastre*, Menthastrum (Lorenzo Palmireno, *Vocabulario del humanista*, III, 1569)

Perque no falta en Cathaluña Romenill, Espigol, Farigola, puniol, alfabaga de pastor, *mandastra*, ruda, Murta, llorer (Pere Gil, *Geografia de Catalunya*, 1600; ed. d'Iglésies, 2002, p. 244)[11]

M<entha> rotundifolia. En sitios aguanosos. Fl<orece> en Junio. Nombr<e> catal<án>: *Madrastre*, *Mandrastre* (Val<encia>),[12] marastre, matapuses (Val<encia> ex. Cav<anilles>), Padrastre (Miguel Colmeiro, *Catálogo*, 1846, p. 121)

Albarsana borda 'V. mandastre y matapusa' (*DMartíGadea*, 1891, s.v. *albarsana*)

Mandastre 'V. *Patapusa*' (*DMartíGadea*, 1891, s.v. *mandastre*)

Mandastre 'mastranzo' (Joaquim Martí i Gadea, *Vocabulario valenciano-castellano en secciones*, 1909, p. 78)

¿Cal invocar, com fa el *DECat* (s.v. *menta*, 586a:53), una «pronunciació arabitzant» dels botànics hipanoàrabs per a explicar aquesta variant amb *-nd-*? No oblidem que, fins ara, el que realment reporten les fonts d'aqueixos botànics són formes amb *-nt-*. Per ventura, és més segur el camí que (certament al final de l'article i quasi de passada) assenyala el mateix *DECat*: hi ha en gascó formes semblants (*mandràs*). El *DPalay* inclou efectivament *mandràs* i, a més, *mendràs*, *-se*, *-drach*, *mendrassine* i, també, *mentàstre*; cf. *menda* 'menta' (a Salazar, a la vall del Roncal, nord-oest de Navarra; *DIribarren*).

(vendre o comprar) a terra tros

El monumental *DCVB* arreplega la locució «Anar terra-tros» 'anar malament, sense poder-se fer amunt' (cast. *de capa caída*) de Mallorca i la documenta en les Contarelles d'en Jordi des Recó de mossèn Alcover: «Tengueren males anyades; anaren un poc terra-tros, però aquella madona en va sebre sortir» (p. 57). La retrobe en aquesta glosada publicada a la revista Manacor:

11. Pere Gil era de Reus.
12. El *DCVB* incorpora *mandrastre* amb remissió a *mendastre*.

GLOSADA D'EN MIQUEL DE SON GALL
Sempre solia esser així
anàvem a *terra tros*
i es qui el due ['duia'] més gros
era En Miguel Galarí. (*Manacor. Revista Semanal*, 15-III-1980, p. 19)

El *DMartíGadea* (1891) inclou *terratròç (á)* 'adv. Al por mayor, en junto. V. *Ull (á)*' (*DCVB*). Sent en una conversa espontània en boca del nostre informant i en la mateix línia del *DMartíGadea*: «Va mamprendre a comprar la taronja *a terra tros* i perdia diners i ho va deixar estar» 'a ull, sense pesar-la'.

Cal remacar el paral·lelisme amb *a* o *en orri* (o *orris*), locució situada dins un àmbit semàntic semblant: pot significar 'en gran mesura, en abundància' i, d'ací, 'a ull, sense pesar, sense mesura' i, encara, 'de qualsevol manera, de mala manera, sense orde'.

vorm, borm, brom, born, morb, morm

Són variants que designen una 'malaltia contagiosa del bestiar de peu redó, caracteritzada principalment per la inflamació i fluix de la mucosa nasal'; en castellà, és conegut com a *muermo*. L'any 1997 vaig arreplegar de boca del nostre mateix informant de Benimantell la forma [bòr] (cf. les pronúncies [fór] per *forn* o [dòr] per *dorm*): «El [bòr] és una malaltia dels matxos. Se'ls fan uns bonys a la gola que es noten des de fora. Quan alenen fan com un rossoll. Se'ls en va amb un llavatori[13] que fan de mel, vinagre, sal i grans de pebre en rama. En donar-los el llavatori eixe, trauen baves». Ho retrobem a la Marina Alta, amb la variant *bòrn*, on dóna nom a una malaltia semblant, segons explica Cardona Ivars (1990:16-17):[14] «[...] tenen normalment els potros i apareix quan passen de la muntanya a la quadra. Els solen aparéixer dos bonys al coll [...] Quan apareixien els ganglis els untaven amb "ungüent de Cañizares", fins que, quan estimaven que havien 'madurat', el punxaven». Al nord del País Valencià, diuen que una ovella està +*embromada* quan té «ofec per haver menjat amb deler» (els Ports; Querol 1992:47), aquest derivat fa pensar en un primitiu *brom*.

N'hi hagut una variant antiga (darreria del s. XIII) i més acostada a la possible[15] etimologia: *morb*;[16] vet-la ací en dos testimonis documentals quasi coetanis:

13. Variant de l'antic *lletovari* 'electuari'?
14. Cf. el *borm de llet* que descriu el *DCVB*.
15. Segons proposa el *DECat* (s.v. *borm*, 119a:23), pot provenir de *BORMU, variant per metàtesi de MÓRBU 'malaltia'. Meyer-Lübke havia plantejat el fràncic *worm* 'posterma' (*REW*, 9570). No sembla tancat aquest capítol de l'etimologia; certament, no podem deixar de banda l'antiguitat de la variant *vorm* en català i altres detalls importants com la connexió amb el sentit de 'medusa'.
16. I encara: *morbo* i *morbe* en textos del s. XV (*DCVB*).

> Si bestiar perex per colpa de malaltia o vici, o *morb*, de la bèstia o bèsties malaltes, lo conprador deu cobrar [...] (*Costums de Tortosa*, 1272, p. 240)

> anç diu, que ella reebé lo seu ase e lo amostrà a don Garcia Lópeç e lo dit Garcia Lópeç dix-li que *morb* avia segons son semblant (*Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina*, 1275, p. 110)

La forma antiga d'aquest mot probablement més coneguda és *vorm*. En tenim dades des del s. XIV (*Cànon d'Avicenna*, *c.* 1365, CICA/CIMTAC; Aversó, *c.* 1390, *DECat*, s.v. *borm*, 119a:25). Vegem aquestes dues citacions que il·lustren la referència a la malaltia dels èquids; és especialment interessant la segona: *vorm* sembla que hi significa, més aïna, 'moc, mucositat':

> Volent tenir daurat pesebre/ per al roçí/ que prou no·s bo per al molí/ a tirar sachs,/ tot ple de *vorm* hi d'alifachs,/ hi de cucaç hi de mals anys,/ prou per a ells (Jaume Gassull, *Somni de Johan Johan*, 1497, v. 1020-1027)

> algunes persones apellen aquesta malaltia mal de llengua, e curen-la axí, e los senyals són aquests: la llengua és buanyosa e vexigosa e gita algun podrit en les venes sots la llengua, s'encongoxen e les naffres són podrides, e ix-li algun *vorm* per la bocha, e anvides se pot sofferir (*Lo cavall*, *c.* 1450, p. 91)

Cf., a més, els derivats: *vormejar* ant. 'tenir mocs' (Dieç, *Menescalia*, s. XVI), *vormell* 'moc' (el Rosselló; vocabulari de Botet 1997) i *vormós* 'mocós' (*Contemplació*, Ramon Llull; i viu al Rosselló; *DCVB*). I en textos més tardans: «Una malaltia acostuma de venir a les mules la qual se anomena *vorm*» (Dieç, *Menescalia*, s. XVI; *DCVB* s.v. *borm*), *moch o vorm* 'mucus, ci', *tornar·se·n lo vorm* 'sorbere mucum' (*Thesaurus*, Onofre Pou, 1575, p. 233); *moch, ò vorm* 'muccus, vel mucus, i. O pudor del mal del nas' i *vorm, ò mochs* 'mucus, i' (*DTorre* 1653, s.v. *moch* i *vorm*). El *Llibre dels secrets de agricultura* de Miquel Agustí inclou una recepta contra el *vorm*:

> Per lo *vorm*, pendreu Orpiment, y Sofre, y ho posareu sobre brases enceses de carbo, de modo que lo fum que fara dit Orpiment y Sofre, entre dins les narizes del Cavall, a fi que les humors congelades al servell se fonen y se destilen (*Llibre dels secrets de agricultura,* Miquel Agustí, 1617, p. 180)

Tot i que el *DSaura* (1859) incorpora *vorm* 'v. *moch*' i l'adjectiu *vormós* 'mocoso', abans el *DBelvitges* (1803) ja el marcava com a *antiquat*: *vorm* 's. m. ant. V. *Moch*'. El *DLabèrnia* (1839) incorpora, com a entrada principal, *borm* 'm. malaltia que pateixen los caballs; sos síntomas son trauter un humor viscos pel nás, y la inflamació de las glándulas en la gargamella. *Muermo*. *Crassior equi pituita, destillatio*'; això mateix fa el *DMFerrer* (1839): *borm* 'm. Albeit. muermo, cimorra'.

Una altra variant important és *brom*, atestada tardanament pel *DCVB* (Ruyra, *Parada*, 1919) i puntualment al País Valencià pel *DECat* (s.v. *borm*, 119b29; cf. infra). Sobre aquesta forma, hi pot haver influït la familía de *brom*, *broma*, *bromera*. Consta, si més no, al *DBelvitges* (1803): *bròm* 's. m. mal que vè á las cavalcaduras. *Muermo. Crassior pituita*'; al *DRoca* (1806): *brom* 'muermo'; en diversos llocs del *DLabèrnia* (1839), tot i que *borm* és ací la variant principal: *brom* 'm. *borm*', *bromós* 'lo qui patex *brom*. *Amormado*, *muermoso*' i, en la part del castellà-català, *güermeces* 'm. pl. especie de enfermedad que las aves de rapiña padecen en la cabeza. *Brom*', i *muermo* 'm. Vet. enfermedad que consiste en una continua emisión de mucosidades por las narices'. Cf. més avall dades valencianes.

Bòrn és a Eivissa 'constipat fort que ja comença a madurar, a no fer la tos tan seca com abans' (*DCVB*) i 'especie de grex que surt en los filats de pescar. *Mugre*, *grasa*' (*DLabèrnia* 1839; cf. infra aquest darrer sentit amb 'medusa'). Coromines en dóna notícies d'Andorra, en plural i amb la o tancada, *bórns* ('malaltia de les vaques') i proposa que aquests usos en plural, amb el context final *-rms,* pogueren afavorir el canvi a *-rns*.

Són ben escasses les notícies tardanes o d'ús viu d'aquest mot en terres valencianes. El *DCVB* situa [bòrm] només en català oriental i de l'occidental. Potser la variant *vorm* ha perviscut més al País Valencià; si més no, el *DAguiló* inclou *vorm* 'muermo' com a propi d'ací a la primeria del segle passat. Les úniques dades valencianes contemporànies aplegades al *DECat* són la referència (ja inclosa pel *DAguiló*) a la variant *bolm* 'calcina de curtidor' del *DLlombart* (1887)[17] i la variant *brom*, afegida per Enric Valor a l'exemplar comentat del *DFabra*.[18] Vegem-ne només una tria, segons les variants vistes fins ara.

A les dades d'ús viu que obrien aquest comentari, cal destacar que, a la darreria del del s. XVIII, dins els *Refranes y Sentencias* de Joan Antoni Maians (ed. de Casanova 1995:422), hi constava la variant *born*: «Muermo es el romadizo de las bestias, en val. *born*». Com s'ha avançat, el *DFont* (còpia de 1866) incorpora *brom* 'V. *Morm*', *born* 'V. *Morm*' i *morm* 'muermo'; el *DPla* (*c.* 1870) inclou les variants *born* (com a principal) i *brom* com a secundària: *Born, o brom* (ms *A*)/ *Born, o brom, enf. anim.* (ms *B* i *C*) 'Muermo' i *Brom* 'V. *Born*' (ms *A* i *B*); cf. Martines (2012: 47-48). El *DJMartíGadea* (1891) inclou *bòrm* 'm. Veter. V. *Mòrm*', *bòrn* 'veter. Muermo, cimorra', *Qui te'l bòrn* 'Amormado, da', *mòrm* 'm. Veter. Muermo: enfermedad [...]. V. *Bòrn* y *Jamorra*'. Mossèn Joaquim Martí i Gadea torna a arreplegar totes les tres variants en el *Vocabulari monosilàbich* (1915) remissió a *bòrn* com a entrada principal: *bròm* 'm. V. *Bòrn*', *bòrn* 'm. Veter. Muermo' i *mòrm* 'Veter. Muermo: enfermedad de las caballerías. V. *Bòrn*'. La variant *mòrm* 'muermo' és ja en el *DRos (1764)*, en el *DEscrig* i en el *DLlombart* (s.v. *mòrm*).[19]

17. Cal fer notar que ja era al *DSanelo* (1805).
18. *Brom* és també una de les variants que inclouen el *DFont* (de la Ribera) i el *DPla* (de la Vall d'Albaida) dos diccionaris valencians del s. XIX adscrits al mateix àmbit territorial que Enric Valor.
19. Deixem per a un altre moment el sentit de *vorm* (o *born*) 'medusa', ja en Andreu Febrer i present a les Illes, a la costa del Principat i a la mateixa Marina Baixa (*bòrn*, Dénia, *ALMP*). Cf. Veny (1989: 105), Corbera (2000:90).

3. Bibliografia (estudis i fonts citats)

Perarnau i Espelt (1992): «El receptari del sabadellenc Joan Martina (1439)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 11, p. 289-328.

Agustí, M. (1617): *Llibre dels secrets de agricultura, casa rústica y pastoril*, Barcelona, Estampa d'Esteve Liberós.

Beltran, V. (1995): *El parlar de Callosa d'en Sarrià i de les valls de Tàrbena i de Guadalest*, València. Generalitat Valenciana-Ajuntament de Callosa d'en Sarrià.

Beltran, V. & T. Herrero (2011): *Estudi geolingüístic dels parlars de la Marina Baixa*, II, Ondara: MACMA ; Pedreguer: IECMA.

Botet, R. (1997): *Vocabulari rossellonès*, Perpinyà, Llibres del Trabucaire.

Bouza Brey, F. (1953): «Noticias históricas sobre la introducción del cultivo del maíz en Galicia», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 132, p. 35-72.

Brandes, S. (2003): «El misterio del maíz», dins Janet Long (coord.), *Conquista y comida: Consecuencias del encuentro de dos mundos*, Mèxic. UNAM, p. 255-264.

Cabré, T. (2000): «La neologia com a mesura de la vitalitat interna de les llengües», dins Teresa Cabré i altres, *La neologia en el tombant de segle. I Simposi sobre neologia (18 de desembre de 1998)*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, p. 85-108.

Cànon d'Avicenna (1365), edició de Concepció Cerdà i Emili Casanova, per al CICA.

Cardona, J. J. (1990): *La tragineria a la Marina Alta*, Benissa.

Casanova, E. (1995): «La llengua a València», dins Pep Balsalobre & Joan Gratacós (ed.), *La llengua catalana al segle XVIII*, Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema, p. 387-425.

Cavanilles, J. (1795): *Observaciones sobre la Historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, I i II, Madrid, Imprenta Real.

CICA = *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*, Joan Torruella (dir.), amb Manuel Pérez Saldanya i Josep Martines i Vicent Martines (en la selecció de textos). http://lexicon.uab.cat/cica.2009. [Marquem amb l'abreviació CICA els materials que provenen d'aquest corpus]

Cifuentes, L. (2004): *Libre d'Albumesar de simples madesines*, dins *Arnaldi de Villanova. Opera Medica Omnia vol. XVII. Rústica. Translatio libri albuzale de medicinis simplicibu*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

CIMTAC = Corpus Informatitzat Multilingüe de Textos Antics i Contemporanis, Josep Martines i Vicent Martines (dtors.), amb la direcció adjunta de M. Àngels Fuster i Elena Sánchez, Alacant. ISIC - IVITRA.

Colmeiro, M. (1846): *Catálogo metódico de plantas observadas en Cataluña, particularmente en las en las inmediaciones de Barcelona*, Madrid, Librería de la viuda de Don Antonio Calleja.

Colomina, J. (1991): *El valencià de la Marina Baixa*, València, Generalitat Valenciana.

Corbera, J. (2000): *Caracterització del lèxic alguerès: (contribució al coneixement del lèxic alguerès*, Palma, Universitat de les Illes Balears.

Costums de Tortosa, edició de J. Massip i Fonollosa, amb la col·laboració de C. Duarte i À. Massip, Barcelona, Fundació Noguera, 1996.

DAguiló = Aguiló Fuster, M. (1914-1934): *Diccionari Aguiló*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

DBelvitges = Esteve, J. & J. Belvitges & A. Juglà (1803): *Diccionario catalan-castellano-latino*, Barcelona, Tecla Pla Viuda.

DCVB = Alcover, A. M. & F. de Borja Moll (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Editorial Moll. http://dcvb.iecat.net/

Decaisne, J. (1858-1875): *Le jardin fruitier du Museum*, vol. I-IX, París, Firmin Didot.

DECat = Coromines, J. (1983[4]-1991): *Diccionari etimològic complementari de la llengua catalana,* 10 vol., Barcelona, Curial.

DFabra = Fabra, P. (1932): *Diccionari General de la llengua catalana*, Barcelona, Llibreria Catalònia.

DFaraudo = Faraudo de Saint-Germain, L.: *Vocabulari de la Llengua Catalana Medieval.* http://www.iec.cat/faraudo/, dirigit per G. Colón.

DFont = Font i Piris, T. (còpia de 1866): *Diccionario Valenciano-Castellano*, manuscrit inèdit en procés d'estudi i d'edició per M. Guardiola i J. Martines.

DIribarren = Iribarren, J. M. (1984[2]): *Vocabulario navarro. Segunda edición preparada y ampliada por Ricardo Ollaquindia,* Pamplona, Príncipe de Viana.

DLabèrnia = Labèrnia, P. (1839): *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Estampa dels Hereus de la V. Pla.

DMartíGadea = Martí i Gadea, J. (1891): *Diccionario General Valenciano-Castellano*, València, Imprenta de José Canales Romá.

DMFerrer = Ferrer, M. (1839): *Diccionario Catalan-Castellano*, Barcelona, Pablo Riera.

DPalay = Palay, S. (1991): *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes (Bassin Aquitain),* París, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.

DPla = Martines, J. (1997): *El «Diccionario Valenciano» de Josep Pla i Costa. Descripció i edició*, Alacant, Diputació d'Alacant.

DRoca = Roca, J. (1806): *Diccionario manual de la lengua Catalana y Castellana,* Barcelona.

DSanelo = Gulsoy, J. (1964): *El «Diccionario valenciano-castellano» de Manuel Joaquín Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexilología*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.

DSaura = Saura, J. À. (1859): *Novíssim diccionari manual de las llenguas catalana-castellana*, Barcelona, Llibreria d'Esteve Pujal, Editor.

DTorre = Torre, P. (1653): *Dictionarium, seu, Thesaurus catalano-latinus verborum ac phrasium*, Barcelona, Antoni Lacavalleria.

Escrig, J. (1851): *Diccionario valenciano-castellano*, València, Impremta de Ferrer de Orga.

Esteve, J. (1489): Liber Elegantiarum, Venècia. Edició facsímil de Germà Colón, Castelló de la Plana, Generalitat Valenciana.

Gassull, J. (1497): *Lo somni de Johan Johan*, edició de Ramon Miquel i Planas, dins *Cançoner Satírich Valencià*, Barcelona, Biblioteca Catalana, 1911.

«Glosada d'en Miquel de son Gall», *Manacor. Revista Semanal*, 15-III-1980, p. 19.

Hu, Shiu-Ying (2005): *Food Plants of China*, Hong Kong, The Chinese University of Hong Kong.

Iglésies, J. (2002): *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva «Geografia de Catalunya»*, Barcelona, Societat Catalana de Geografia & Institut d'Estudis Catalans.

Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina = Ponsoda, J. J. (1996): *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València segons el «Llibre de Cort de Justícia» de Cocentaina*, Alcoi.

Llombart, C. (1887): *Diccionario valenciano-castellano*, València, Pascual Aguilar Editor.

Lo Cavall. Tractat de manescalia del segle XV, edició de J. Gili, Oxford, The Dolphin Book, 1985.

Lombarte, D. & A. Quintana (1990): «L'apicultura tradicional a Pena-roja», *Alazet. Revista de filología*, 1, p. 73-97.

Martí i Gadea, J. (1909): *Vocabulario valenciano-castellano por secciones*, València, Impremta d'Antonio López y Comp.

___ (1915): *Vocabulari monosilábich valenciá-castellá*, València, Impremta d'Antonio López y Comp.

Martines, J. (2000): «El canvi lèxic en català (ss. XVI-XX). Una aproximació des de la lexicologia diacrònica cognitiva (I). Les novetats i la llengua catalana», *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 35-65.

___ (2010): «La importància de la neologia per a les llengües romàniques: el cas del català», dins *Actes del I Congrés Internacional de Neologia de les llengües romàniques*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, p. 157-174.

___ (2012): *El valencià del segle XIX: el lèxic. L'aportació del Diccionario valenciano de Josep Pla i Costa*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Muñoz, F. & S. Castroviejo (2001): *Flora ibérica: Plantas vasculares de la Península Ibérica e Islas Baleares*, Madrid, Real Jardín Botánico.

Palmireno, L. (1569): Vocabulario del humanista, València, Tipografia de Pedro de Huete.

Pascu, G. (1936): «Le maïs dans les langues romanes et balkaniques», dins *Estudis Universitaris Catalans*, 21, p. 451-469.

Querol, E. (1992): *Anàlisi de camps lèxics de l'oví de la comarca dels Ports*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

REW = Meyer-Lübke, W. (1911-1920): *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, 13 vols., Heidelberg, C. Winter.

Roig, R. & M. Roig (1999): *Contes i jocs populars de les Valls de Guadalest i de l'Algar*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

Termcat = Centre de terminologia catalana. http://www.termcat.cat/ca/ (darrera consulta: 12-XI-2011)

Tròtula de Mestre Johan, s. XIV, edició de R. Miquel i Planas, dins *Recull de textes catalans antichs: Trotula de Mestre Johan. Speculum. Flos del tresor de beutat*, Barcelona, 1917.

Veny, J. (1989): «L'equivalència acústica B = G en català: els casos de *bolerany* 'remolí' i *boixac* 'galdiró'», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, 18. Miscel·lània Joan Bastardas*, 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 101-127.

___ (1998): «Tradición e innovación en los nombres catalanes del *Eryobotria* japonica y su fruto», dins *Atti del XXI Congresso Internazionale di Linguística e Filologia Romanza (Palermo, 1995)*, III, Tübingen, Max Niemeyer, p. 927-940.

01. LLENGUA I LITERATURA

01.5. LA VALL DE GUADALEST I LA TRADICIÓ DELS CLÀSSICS LITERARIS DE LA CORONA D'ARAGÓ

Vicent Martines
Universitat d'Alacant
Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

1. La vall cobejada

La Vall de Guadalest va ser un lloc especialment important en el joc d'equilibris geoestratègics de l'edat mitjana. Ho demostra ja el fet que fos patrimoni de l'Almirall de la Corona d'Aragó, Bernat de Sarrià, que és estudiat més específicament per un altre article d'aquest llibre. Si ens imaginem un mapa d'aleshores que represente la Corona d'Aragó i especialment el sud de l'antic Regne de València, comprendrem per què era, aquesta vall i, en general, l'actual Marina Baixa, tan significativa. Castella, durant tota l'edat mitjana una formidable enemiga, era molt prop. De fet, fins a 1296, Alacant encara era de Castella. Aquell any es va produir la conquesta d'Alacant per les armes de Jaume II, rei de la Corona d'Aragó. Fins llavors la fita o frontera sud de la Corona era la línia Biar-Busot, establerta pel seu avi, Jaume I el Conqueridor. Després de la conquesta d'Alacant, la frontera sud de la Corona –i, per tant, la del Regne de València– «baixa» fins al riu Segura, i s'estableix –amb matisacions diverses arreplegades en diversos tractats entre Castella i la nostra Corona, entre els quals és fonamental el signat a Torrellas– entre Guardamar i Oriola, i s'estableix la governació d'Oriola. Aquesta important extensió territorial del sud, no lleva que la Marina Baixa i, en concret, el triangle format entre la Vila Joiosa i Altea, a la costa, i fins a Confrides a l'interior, continue tenint una especial significació: la Vall, amb gran població musulmana –de fet majoritària fins a l'expulsió dels moriscos–, és molt prop del nord d'Àfrica i la màniga de mar Mediterrània que hi ha enmig no era cap obstacle per als contactes de la Corona d'Aragó amb la costa de barbaria, ni tampoc per als possibles atacs dels musulmans... Per la mateixa conformació de les valls dels rius Guadalest i l'Algar, podem visualitzar una mena embús que, malgrat els impressionants i esquerps recingles del Puig Campana, Ponoig, el Comptador i l'Aitana, per un costat, i, per l'altre, de Bèrnia, l'Almèdia, Xortà i la Serrella, si no estaven ben defensat i vigilat, podia, a través del port de Confrides, donar accés directe al Comtat i a la Costera... al cor del Regne, on Castella no era gens lluny, geogràficament... El rei Jaume I ja va haver d'esforçar-se per véncer la revolta d'al-Azrac, que es va estendre per l'Alcoià, el Comtat, l'actual Marina Alta i també per la Marina Baixa... i hi havia els ajuts dels musulmans del nord d'Àfrica, dels nassarites de Granada –que tampoc no era tan lluny– i del suport –i no sols moral– de Castella...

Que la vall de Guadalest fos patrimoni de l'Almirall de la Corona d'Aragó, per tant, no era gens casual, en principi. Que l'Almirall, Bernat de Sarrià, s'esforcés tant a mantenir productives aquestes terres, a més de ser esperable i lògic des del punt de vista lucratiu, era necessari des del punt de vista estratègic: això volia dir mantenir-les actives i poblades. Per això, per exemple, la carta pobla de Benidorm... I no sols, per tant, li interessava a ell, a Bernat de Sarrià, gran senyor de la Corona d'Aragó, realment empenyorat i hipotecat –més per la seua gòbia i mà foradada–, sinó també a la Corona mateixa, que va tenir molta cura a procurar que possessions i senyorius de Bernat de Sarrià es reintegressen al patrimoni de la Corona només possible –en morir l'Almirall, endeutat del tot.

2. Perspectives encontrades a la Conquesta del Regne

En aquest sentit tenim un cas ben interessant de la doble perspectiva o visió quant a un mateix lloc: una visió més personalment interessada i, alhora, una altra que té a veure més amb un sentiment més genèric i no menys profund –de fet, més profund encara– d'estima i de pertinença. Les persones mantenim una relació sempre especial amb la terra que considerem nostra o de la qual ens considerem part integrant. La producció literària de la Corona d'Aragó, en la qual les lletres valencianes són especialment importants (Ausiàs March i els seus poemes que tan influïren a renovellar la lírica, Joanot Martorell i el seu *Tirant lo Blanch –el mejor libro del mundo*, segons Cervantes–, la no menys important novel·la cavalleresca *Curial e Güelfa*, Joan Roís de Corella i la seua prosa d'art, Jordi de Sant Jordi i els seus poemes –a més de ser un destacat home d'armes i *agent* del rei Alfons el Magnànim–, sor Isabel de Villena, etc.), ens ofereix diversos exemples d'aqueix joc de perspectives o visions, de dobles o múltiples possibilitats d'entendre un mateix tema o fet i, per tant, ens permeten pensar que no cal radicalitzar les postures encara que sí que hem de ser ferms en les nostres creences i en defensa de la nostra terra, cultura, llengua, precisament perquè som conscients del seu valor històric i que formem part d'una línia històrica de pervivència i vivències com a poble conscient de si mateix. Alguns d'aquests exemples els tenim en autors de talla tan gran com ara el beat Ramon Llull (de Mallorca), Bernat Metge (de Barcelona), Turmeda (de Mallorca i passat a Tunis, amb el nom musulmà d'Atel·là Al-Tursimany), Sant Vicent Ferrer (de València) (Ferrer 2010) o Francesc Eiximenis (de Girona, que es va estar vora 30 anys a València, on va escriure la major part de la seua gran obra) (Eiximenis 2009), i els autors valencians que ja hem citat adés.

Per ventura, però, un dels millors exemples d'aqueix joc de perspectives és el que ens ofereixen dos textos literaris de gran valor que tracten de manera diversa un mateix fet històric: la conquesta de València. Vegem els textos:

- El primer d'aquests texts, extret del *Llibre dels fets* del rei Jaume I ens conta quan uns nobles proposen al rei Jaume I conquerir València, llavors encara musulmana. Hi parlen, primer, el magnat aragonés Blasc d'Alagó, a qui, en el passat, el mateix Jaume havia desterrat a València i, després, perdonat. Tot seguit parla Sanç d'Horta, home d'armes que sempre havia estat fidel a Jaume I i a qui aquest s'estimava molt (Soldevila 2010; Jaume I 2011):

[fa Blasc d'Alagó:] «E és la mellor terra [València], e la pus bella del món: que jo [Blasc d'Alagó], senyor [s'adreçà a Jaume I], he estat a València bé dos anys o pus, quan vós me gitàs de vostra terra. E no ha vull dejús Déu tan delitós llogar com és la ciutat de València, e tot aquell regne, e té bé set jornades de terra de llonc: e si Déus vol que aquell [regne] conquirats, e volrà-ho, la mellor cosa haurets conquesta e de delits e de forts castells que sia al món» [c. 128]

[fa Sanç d'Horta:] «Senyor [...], conquerits València e tot aquell regne, que tot és nient contra aquell: que vós trobarets en València, que vos ixiran cinc mília o sis mília ballesters de dos peus, o dels altres més de compte, que no lleixen acostar host de la vila, tant és lo poder que hi és. E si aquella prenets, podets ben dir que sots lo mellor Rei del món, e aquell qui tant ha feit» [c. 129]

- El segon d'aquests textos és d'Ibn Al-Abbar, gran intel·lectual i conseller plenipotenciari de l'últim rei musulmà de València. Ell va ser qui, en nom del rei musulmà, va signar la rendició de València davant de Jaume I. Ibn Al-Abbar, nascut a Onda (Castelló) i també valencià, arran de la seua derrota davant de Jaume I, va escriure una molt famosa a tot el món musulmà Elegia –o «plany»–per la pèrdua de València:

«València va caure en poder dels *rum,* per segona volta, després del setge a què la tingué sotmesa el tirà Jaqmu al-Barxaluni, de dijous cinc de ramadan de l'any 635 fins a dimarts dèsset de safar de l'any 36. En aquest dia, Abu Jumail Zaiyan ibn Mudafa Ibn Yúsuf ibn Sad al-Judami isqué de la ciutat -n'era l'emir, aleshores- al cap dels seus parents i xecs dels talebs i de l'exèrcit; el tirà, ataviat amb les seues millors robes, i al front dels seus generals, avançà des de la Russafa, on havia acampat en iniciar el setge, i ambdós van trobar-se a la *Walaja* i acordaren que el tirà deixaria el terreny lliure per vint dies, per tal que les gents del país pogueren traslladar-se amb llurs béns i efectes. Jo vaig presenciar tot açò i signe l'acta de capitulació per banda d'Abu Jumail.

[...]

On és València i ses mansions, els refilets i els amanyacs dels seus coloms? On la gala de la Russafa i el pont? On són Mislata i Massanassa? On els llocs ombrívols que feien la frescor i els regadius de lluentejaven de verdor? On els seus rierols desbordants i els seus arbres frondosos? On els seus jardins fragants, els seus paratges delitosos? Els collars de flors s'amollaren del seu coll i s'apagà la llum radiant de l'Albufera i la seua mar. Què pot fer hom per salvar-la dels canvis dels temps? Per ventura pot ser com era sinó per l'esplendor de la veritat i la placidesa de la felicitat?» [versió de Josep Piera][1]

Si comparem els dos textos, veurem que fan referència a coses bones de les terres valencianes, però, si ens hi fixem, veurem que tenen punts de vista ben diferents. En el cas de la conquesta de València, que a més va ser una croada –una «guerra santa»–, Jaume I es va enfrontar als musulmans. No obstant això, va administrar el poder de manera racional i no va massacrar els vençuts. Els va oferir sempre pactes i els va permetre viure i treballar en pau i, per a molts afers, els va deixar regir-se per la «sunna», la seua llei. A més, els va respectar la fe islàmica, no els va obligar a batejar-se. El rei Jaume I, criat pels

1. Vegeu http://www.ivitra.ua.es > Autors Clàssics > Jaume I

cavallers del Temple, no temia la guerra, era valent i coratjós i no li era estranya la guerra, però quasi podíem dir que li interessava més la pau. I això que, com ja hem dit, al sud del Regne de València, i en concret, al que ara és la nostra comarca, la situació no era segura del tot. Érem terra de frontera: el ferreny regne nassarita de Granada era relativament prop, sobretot per mar, i les nostres platges eren llocs on sovint i hi havia incursions de corsaris musulmans (de fet, fins al segle XVIII)... D'altra banda, hi havia el perill afegit de les revoltes dels musulmans i el perill de Castella, que tenia la gòbia de conquerir aquestes terres o, almenys, de fer difícils les coses a la Corona d'Aragó.

Poc temps després de la conquesta, hi va haver una gran revolta de musulmans. El seu cap, Al-Azrac –el cabdill «dels ulls blaus»–, va estendre la revolta per l'Alcoià, el Comtat i les Marines i no va ser gens fàcil per al rei Jaume I el seu fill, llavors l'infant Pere, el futur rei Pere el Gran –conqueridor que serà de Sicília, vencedor contra la croada-invasió de Catalunya per part de França..., i que, pels seus mèrits honorables, apareix citat positivament a la *Divina comèdia* de Dante Alighieri, que diu d'ell que *ogni giorno portò cinta la corda d'onore*–, van haver d'esforçar-se molt per resoldre la crisi. A més, Al-Azrac va arribar a pactar amb Alfons X el Savi, que era gendre de Jaume I..., i sols la intervenció del seu sogre va evitar que hi hagués una invasió en tota regla.

3. Perspectives diverses en les lletres de la Corona d'Aragó

Sembla que les terres del sud del Regne de València han estat desitjades per molts. Ixen citades molt sovint a les Quatre Grans Cròniques catalanes (el *Llibre dels fets* del rei Jaume I, la *Crònica* de Bernat Desclot, la *Crònica* de Ramon Muntaner i la *Crònica* del rei Pere el Cerimoniós), que arriben fins a finals del segle XIV. És lògic: la conquesta de València i la seua consolidació –també hi hagué la conquesta de Múrcia, per Jaume I, però la va lliurar a Castellà...– i el seu engrandiment han estat un dels fets més importants de la Corona d'Aragó i, per tant, de la nostra història.

Diversos pobles de la nostra Comarca i de la Vall de Guadalest apareixen citats diverses vegades al les Quatre Grans Cròniques catalanes, i amb ells els seus termes i àrees d'influència: Altea, Calp (i Ifac), el Castell de Guadalest, Finestrat, Orxeta, Polop, relleu i la Vila Joiosa. En general, aquestes referències estan lligades a les operacions i als interessos de la conquesta: terres de frontera... Per això no és d'estranyar la importància estratègica del Castell de Guadalest i la vall d'aquest riu, en línia amb el castell de Polop, que guaitava i defensava la part de la marina, i amb el castell que hi ha al cim de la Cua de Bacallà –segons es veu aqueix recingle des de Benimantell– i l'Aitana. Calia controlar la muntanya i la marina.

Tenim més referències a la nostra comarca i em permet de remarcar-ne dues d'especialment significatives culturalment (i també històrica):

- Jordi de Sant Jordi (Sant Jordi 2005) és un dels poetes més importants de les lletres europees i, sens dubte, de les valencianes i de la resta de la Corona d'Aragó. Va ser un veritable home d'armes, al servei d'Alfons el Magnànim. Encara que va morir jove (sembla que no va arribar als 30 anys), va tenir una vida intensa, cortesana i poètica: va participar en la primera gran campanya de rRei Alfons el Magnànim per la conquesta del regne de Nàpols i per pacificar les sempre complexes terres de Sicília i Sardenya, llavors parts integrants de la Corona d'Aragó. De fet, pels mèrits en el camp de batalla, va ser adobat cavaller in situ. En aquella campanya també van participar uns també molt jóvens Ausiàs March, Joanot Martorell, Bernat Metge (fill natural, nascut a València, del gran humanista Bernat Metge, secretari de la Cancelleria Reial)... Jordi de Sant Jordi va arribar a tenir una gran fama en vida com a poeta de la cort més en concret, del cercle literari que hi havia a l'entorn de la refinada reia Margarida de Prades, viuda del rei Martí I l'Humà, últim rei del casal de Barcelona, que va ser succeït, després del Compromís de Casp, per Ferran I d'Antequera, del casal dels Trastàmara. Jordi de Sant Jordi va ser molt respectat com a poeta, com demostra el fet que el Marqués de Santillana, que de jove va ser a la cort de la Corona d'Aragó –per, com diríem ara, «ampliar estudis»– va escriure un poema, «Coronasción de Mossén Jorde», en què afalaga moltíssim la seua excel·lència poètica i el corona com un dels poetes millors de la història, juntament amb Horaci, Virgili i Lucà. A més, Jordi de Sant Jordi tenia accés directe al rei i, quan va caure presoner de les forces franco-milaneses que van reconquerir Nàpols després del primer atac del Magnànim, va escriure i exigir al seu rei que el rescatés, amb un poema molt famós: «Presoner». Sembla –i diem «sembla» perquè no tenim constància expressa de tot això– que Jordi de Sant Jordi també va ser una mena d'agent al servei del rei Alfons el Magnànim i que degué fer gestions secretes en nom seu, i el Magnànim li va concedir distincions i diners per això. Com a premi o pagament d'unes gestions el concepte concret de les quals no ha transcendit. Sabem que en 1420, Jordi de Sant Jordi rebrà diners, per orde del rei, per l'alcaidia del castell de Penàguila; sabem que, per aqueixos anys, també rebrà diners, i no pocs, del castell i baronia de Polop.

- Un altre cas és Jaume Roig (Roig 2010a i 2010b). Aquest metge valencià del segle XV va dedicar al seu nebot, llavors senyor de Callosa d'en Sarrià –que ja feia molts anys que ja no era patrimoni de l'Almirall Bernat de Sarrià...–, el seu *Spill o Llibre de les dones*, obra narrativa en vers que ocupa setze mil versos tetrasíl·labs que rimen en apairat i que és una obra clau en el panorama literari de llavors.

4. En definitiva...

Valga aquest petit treball per a reflexionar sobre la importància de les nostres terres i, sobretot, el que signifiquen quan les persones que les poblem dotem de vivències, cobejances, estimes i *desestimes*, conflictes i pau, fets i creacions culturals. En definitiva, són les persones les que conferim el valor afegit de les coses i de la terra i del país, sense per això, haver de renunciar al país, a la història, a la cultura, a la llengua que l'expressa i a la seua projecció de futur.

Obres citades

Belenguer, E. (2008): *Jaume I i el seu regnat*, Lleida, Pagès Editors.

Eiximenis, F. (2009): *El Gobierno de lo público en el Duodécimo del Cristiano / El Regiment de la cosa pública en el Dotzè del Crestià*, «Introducción» d'Albert Hauf, traducció bilingüe i anotació de Vicent Martines & Maria Justiniano, Madrid, Centro de Lingüística Aplicada Atenea (Clásicos Valencianos, 1).

Ferrer, V. (2010): *Diez Sermones*, selecció, edició i traducció a l'espanyol de Josep-A. Ysern i Largada, pròleg d'Albert Hauf, Madrid, Centro de Lingüística Aplicada Atenea (Clásicos Valencianos).

IVITRA: http://www.ivitra.ua.es > Autors Clàssics

[Jaume I] (2010): *Libre dels feits del rei en Jaume*, 2 vols., ed. d'Antoni Ferrando & Vicent J. Escartí, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua. [Vol I: estudis i edició; vol. II: facsímil.]

Roig, Jaume (2010a), *Espejo o Libro de las mujeres*, estudi, traducció al castellà i notes d'Anna I. Peirats, Madrid, Centro de Lingüística Aplicada Atenea (Clásicos Valencianos, 2).

Roig, Jaume (2010b), *Spill*, transcripció, estudi i anotació d'Anna I. Peirats, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.

Sant Jordi, Jordi de (2005), *Poesies*, ed. d'Aniello Fratta, Barcelona, Barcino.

Soldevila, Ferran & Jordi Bruguera & Maria Teresa Ferrer i Mallol (eds.) (2007-2011 [1971]), *Les quatre grans cròniques*, 3 vols., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. [Volum I: *Llibre dels feits del rei en Jaume*, vol. II: *Crònica* de Bernat Desclot, vol. III: *Crònica* de Ramon Muntaner.]

Viciano, Pau (1995), *La temptació de la memòria*, València, 3i4.

02. HISTÒRIA

02.1. BERNAT DE SARRIÀ, SENYOR DE LA MARINA[1]

José Vicente Cabezuelo Pliego
Universitat d'Alacant

1. La traducció d'aquest article ha estat duta a terme per Alexandra Nieto i Jiménez i per Josep Vicent Garcia Sebastià.

Si calgués buscar un personatge històric de qualsevol època vinculat a les terres de la Marina, ja no sols a Callosa –a la qual, com ja se sap, dóna nom–, seria sens dubte l'almirall Bernat de Sarrià. I és que la seua projecció pública, fruit d'una gran rellevància política, el convertí en una figura de primer orde, no sols en aquestes terres, les del regne de València o tota la Corona d'Aragó, sinó també en l'àmbit de la Mediterrània Occidental durant quasi cinquanta anys, període que abraça el regnat de Pere III el Gran i el de son fill Jaume III. Ço és, des de la segona meitat de la dècada de 1270 fins al 1335, data de la seua mort.

Fins a hores d'ara, els estudis realitzats sobre el personatge ens presenten un home que inicia prompte l'activitat al servei del rei d'Aragó. En la seua *Crònica*, Bernat Desclot ens conta que va participar, juntament amb son germà Vidal, en una de les accions militars dutes a terme en terres del nord d'Àfrica durant la campanya que Pere III desenvolupà en aquest territori[1]. La gosadia i la intel·ligència demostrada en aquesta acció van empényer el jove xicot al servei de l'infant Jaume, el qual, primer com a lloctinent i més tard en qualitat de rei de Sicília, li va oferir càrrecs de responsabilitat amb poc més de vint anys, com ara el nomenament el 1286 com a vicealmirall. Serà precisament el servei que prestà al jove infant/rei de Sicília, el fet que assegurà l'anomenada i la projecció a Bernat de Sarrià. A més, així s'explica el seu nomenament com a vicealmirall l'any 1286. Jaume i Bernat, que pràcticament tenien la mateixa edat, de seguida congeniaren i la distància establida per la dignitat es va abreujar gràcies a l'amistat i a la ferma lleialtat que mostrà tothora Sarrià al futur rei. La relació entre tots dos s'estretí encara més a partir de 1291, moment en què, després d'haver mort Alfons III sense fills, son germà Jaume abandonà Sicília per cenyir-se la corona catalanoaragonesa; i Bernat de Sarrià estigué sempre al seu servei.

De la mà de Jaume II, ja com a monarca de la Corona d'Aragó, Bernat de Sarrià iniciarà una meteòrica carrera política, que es concretarà prompte en l'ocupació d'alts càrrecs. Durant els primers anys del govern del rei Jaume, Bernat és designat tresorer de la Corona i, poc temps després, almirall[2]; oficis que simultaniejar amb altes tasques diplomàtiques amb els reis de Castella i França.

Bernat de Sarrià, en aqueix primer lustre de govern de Jaume II, és un dels seus consellers més actius. Així, exercirà un paper fonamental en la primera gran empresa militar del rei de Aragó des dels preliminars: la conquesta del regne de Múrcia el 1296. En el disseny, en els preparatius diplomàtics i en la mateixa campanya militar, la participació de Bernat va

1. DESCLOT, Bernat, *Crònica*, p. 476 i 634, dins SOLDEVILA Ferran, *Les Quatre Grands Cròniques*, Barcelona, 1971.
2. ACA, C, reg. 321, f. 34v. (1297, febrer, 7). Cf. GALLOFRÉ GUINOVART, R. - TRENCHS ODENA, J., «Almirantes y vicealmirantes de la Corona de Aragón (1118-1462)», en *Miscel·lània de Textos Medievals*, 5, Barcelona, 1989, p. 117-194.

ser transcendent, car hi va aportar diners, vitualles, homes i la seua gestió. Entre 1300 i 1303 passa a ocupar-se del govern polític del territori com a Procurador del regne murcià. En la realització d'aqueix ofici mostra els trets més característics de la seua personalitat: és un home absolutament lleial al rei. Ara bé, la lleialtat per si sola, no suposa èxit. Van ser uns anys de guerra amb Castella, uns anys molt durs per a un Bernat *procurator*. A les dificultats pròpiament militars, se sumaren les humanes, causades, d'una banda, per la presència d'un col·lectiu demogràfic castellà –comandat per l'Església– que li boicotejava les accions i, d'altra banda, per la manca de guerrers i de diners per a pagar-los. La actitud de Bernat davant l'adversitat fou de superació; el seu caràcter fort xocà amb el de les autoritats municipals regnícoles, a les quals, en part, va doblegar. Però Jaume II no volgué tensar unes relacions ja molt deteriorades en un espai que, tard o d'hora, sabia que perdria. D'aquesta manera, el primer d'abril de 1303 el destituí de l'ofici per lliurar-lo de forma interina a un noble català[3].

La Procuració del regne de Múrcia esdevingué l'autèntic banc de proves per a Bernat de Sarrià, ja que, malgrat la seua jovenesa, el govern d'un territori en guerra li oferí l'alternativa com a gestor. A més, aquesta mena de càrrec va marcar la seua vida política. La transcendència de l'ofici –el més alt en cadascun dels diferents regnes que constituïen la Corona en absència del rei–, la lleialtat i el bon fer de Sarrià van fer que també passés per les Procuracions del regne insular de Mallorca, tot i que de manera gairebé testimonial, el 1298[4], i del regne de València entre 1322 i 1329[5]. Mentrestant, i juntament amb l'exercici de la responsabilitat política que en cada moment exercí, mantingué la proximitat amb Jaume II. El jove monarca el premià confiant-li missions diplomàtiques en diverses corts[6] i demanant-li consell i implicació en les dues grans empreses expansionistes que emprengué després de la conquesta murciana a finals del segle XIII: el fracàs de la croada contra Almeria el 1309 i l'èxit de la conquesta de Sardenya el 1324[7]. La seua

3. La gestió de Bernat de Sarrià al cap de la Procuració del regne de Múrcia , cf. FERRER i MALLOL, M. T., *Organització i defensa d'un territori fronterer. La Governació d'Oriola en el segle* XIV, Barcelona, 1990, p. 23-48.
4. ACA, C, reg. 196, f. 255v.-256r. (1298, maig, 23). Encara que, potser no va arribar a exercir tal ofici, ja que llavors la dinastia mallorquina va recuperar el control del domini insular després de la concòrdia amb Jaume II d'Aragó. ZURITA, Jerónimo de: *Anales ...*, 5, XXXIV. Sobre la Governació del regne de Mallorca, cf. CATEURA BENNASSER, Pau: «La Gobernación del reino de Mallorca», en *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 12 (1999), p. 79-111. La mateixa institució després de la desaparició de la dinastia privativa en ENSENYAT PUJOL, Gabriel: «L'administració a la Corona d'Aragó a la baixa Edat Mitjana. Les terres de l'antiga Corona de Mallorca després de la reincorporació a la Corona catalanoaragonesa», en BARRIO BARRIO, Juan Antonio (Ed.), *Los cimientos del Estado en la Edad Media. Cancilerías, notariado y privilegios reales en la construcción del Estado en la Edad Media*, Alicante, 2004, p. 169-180.
5. CABEZUELO PLIEGO, J.V., *Poder público y administración territorial en el reino de Valencia, 1239-1348. El oficio de la Procuración*, València, 1998, p. 178-198.
6. Per conéixer les legislacions dirigides per Bernat de Sarrià en terres nord-africanes, cf. genèricament. DUFOURCQ, Ch. E., *L'expansió catalana a la Mediterrània Occidental. Segles* XIII *i* XIV, Barcelona, 1969.
7. ACA, C, reg. 246, f. 92v. (1320, agost, 23).

influència en la cort anà més enllà de la d'un servidor eficaç i fidel i va arribar a mostrar-se com un veritable amic de qui el protegia, Jaume II, que el tenia per persona molt propera, familiar.

Els serveis a la Corona i a Jaume II, que van ser molts i molt importants, conduïren el rei a concedir a Bernat de Sarrià la condició nobiliària el 1310, premi amb el qual assolia el cim en els ideals i aspiracions de l'època[8]. I és que el nou noble era originari d'un llinatge català que es va assentar en els confins del regne de València poc després de la conquesta. La presència dels Sarrià en terres valencianes és, per tant, relativament primerenca. El 1249 apareix el primer portador d'aquest cognom, de nom Vidal, a la Vall de Guadalest després d'haver obtingut de Jaume I quinze jovades de terra en les alqueries de Beniardà i Benassim[9]. La data no sembla casual, ans té a veure, sens dubte, amb els intents repobladors del rei Conqueridor per pal·liar la pèrdua demogràfica ocasionada després de l'expulsió dels musulmans, dictada un any abans amb motiu de la gran revolta anticristiana[10]. Tampoc no ho pareix l'espai assignat, les terres de la Marina, territori que juntament amb el de la muntanya alcoiana conegué el major nombre de repobladors cristians en aqueixa data[11].

De l'anàlisi realitzada relativa a l'origen d'aquests primers repobladors, en podríem deduir que Vidal de Sarrià devia ser un d'aqueixos «homes del comú» relacionat amb l'exercici de les armes[12] que decidí assentar-se en els confins del regne de València –conquerit de poc–, buscant les oportunitats que oferia una terra de frontera. Això no obstant, crec que el patriarca dels Sarrià devia ser un individu de cert prestigi sociomilitar quan comprovem que la donació que rep és tres voltes superior a la mitjana atorgada en aquestes terres als repobladors cristians[13]. En qualsevol cas, com apuntava recentment A. Furió, les quinze jovades tampoc no representaven un patrimoni a considerar, sinó que tan sols responien a una estratègia elaborada per Jaume I de no crear grans estats senyorials que pogueren entrar competència amb la

8. ACA, C, reg. 206, f. 117r.-v. (1310, abril, 20). FERRER i MALLOL, María Teresa: *Organització i defensa ..*, p. 48. CABEZUELO PLIEGO, José Vicente: *Poder público y administración territorial.*, p. 196-197.
9. MARTÍNEZ ORTIZ, José: *Alicante y su territorio en la época de Jaime* I, Alacant (1993), referència documental núm. 107. (1249, agost, 1).
10. FERRER NAVARRO, Ramón: «Repoblación de tierras alicantinas por Jaime I», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, (Alacant) 2 (1983), p. 33-34. TORRÓ i ABAD, Josep: «L'assalt a la terra. Qüestions sobre l'abast de la colonització feudal del regne de València (1233-1304)», en *Histoire et archeologie des terres catalanes au Moyen Age*, ed. per Ph. Sénac, Univ. Perpignan (1995), p. 319.
11. FERRER NAVARRO, Ramón: «Repoblación de tierras ...», p. 34-35. *Id*: «La repoblación de una comarca alicantina. La serranía de Alcoy» dins *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* (Alacant) 1 (1982), p. 9-27. FERRAGUD DOMINGO, Carmel, *El naiximent d'una vila rural valenciana. Cocentaina, 1245-1304*, València, 2003, p. 61-69.
12. «Repoblación de tierras...», p. 38.
13. *Ibídem*, p. 47. TORRÓ i ABAD, Josep: «El problema del hábitat fortificado en el sur del reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar (1276-1304)», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* (Alacant) 7 (1988-89), p. 57. *Id*: «Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsament del poblament mudéjar. La *Montanea Valencie* (1286-1291)», *Afers. Fulls de recerca i pensament (Catarroja)* IV/7 (1988-89), p. 109.

Corona[14]. A més, el rei Conqueridor procedí a l'articulació d'un sistema de defensa fronterera, antic per descomptat, que vinculava l'interés particular amb el general, ja que aquests beneficiaris amb la defensa de les seues possessions col·laboraven activament en la defensa de la frontera del regne. Siga com siga, la qualitat social del personatge la corrobora F. Soldevila quan l'identifica dins del seguici de l'infant primogènit Pere, l'hereu de Jaume el Conqueridor, com a *cavaller català*[15].

Aquesta vinculació militar de Sarrià la trobem deu anys després, quan el mateix personatge apareix com a arrendador del castell de Confrides[16] i, per tant, com a principal defensor d'aqueix espai el 1264 contra les incursions del rebel Al-Azraq[17]. Vidal de Sarrià va morir a primeria de la dècada següent i deixà un estimable capital als seus hereus, així com també la seua raó de ser en terres de frontera: l'exercici de les armes. Al poc temps de la seua mort, Jaume I sol·licità a l'hereu la seua presència per prestar un servei militar pels feus que posseïa en el regne de València[18]. Un mes després d'aquest requeriment, el 19 de desembre de 1273, i a sol·licitud de l'infant primogènit Pere, el rei lliurava a una filla del difunt Vidal de Sarrià dotze jovades de terra conreada per musulmans a l'alqueria de la Sofra, dins del terme de Confrides[19]. Es tractava de Geraua, que acabà prenent el nom de son marit, Berenguer de Vilaragut, senyor d'Albaida, i que al març de 1278 canvià amb Pere el Gran l'heretat per dos mil sous a percebre de la *taula* del Pes de la ciutat de València[20]. Aquest matrimoni ens parla a la clara de la potencialitat del llinatge en aquell moment. Vilaragut era també una d'aqueixes famílies fortes que s'havien assentat en les terres meridionals del regne de València i que amb el pas del temps cobraria potència.

14. FURIÓ, Antoni: «Senyors y senyories al país valencià al final de l'edat mitjana», *Revista d'Història Medieval*. Les senyories medievals. Una visió sobre les formes del poder feudal (València) 8 (1997), p. 119-120. GARCIA-OLIVER, Ferran: *Terra de feudals. El País Valencià en la tardor de l'Edat Mitjana*, València, 1991, p. 68.
15. SOLDEVILA, Ferran: *Pere el Gran*, 2 vols.: Barcelona, 1995, I, p. 71, 293. Condició que el mateix Jaume II reconeixia a son fill Bernat abans d'ennoblir-lo, destacant el seu «militaris originis». ACA, C, reg. 206, f. 117r.-v. (1310, abril, 20). CABEZUELO PLIEGO, José Vicente: *Poder público y administración* ..., nota 1069.
16. MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernesto: *Catálogo de la documentación relativa al antiguo reino de Valencia, contenida en los registros de la Cancillería Real*, I, «Jaime I, el Conquistador», Madrid, 1934, regesta documental núm. 223. MARTÍNEZ ORTIZ, José: *Alicante y su territorio* ..., referències documentals núm. 250. (1259, maig, 29) i núm. 267 (1260, agost, 21).
17. Amb una guarnició de 500 homes. MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernesto: *Catálogo de la documentación ..., I,* «Jaime I, el Conquistador», regesta documental núm. 564. MARTÍNEZ ORTIZ, José: *Alicante y su territorio* ..., referència documental núm. 333. (1264, juliol, 23). El 1270, i després d'una definició de comptes sobre les rendes del castell de Confrides –en el temps durant el qual s'havia encarregat de custodiar-lo–, Jaume I li va reconéixer un deute de 50.000 sous, que van ser-li assignats sobre aqueixes rendes. D'aquesta manera, el cavaller es va veure obligat a encomanar la guàrdia de la plaça a set homes el salari dels quals va córrer a compte del rei. MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernesto: *Catálogo de la documentación ...,* I, «Jaime I, el Conquistador», regestes documentals núm. 982 i 983. MARTÍNEZ ORTIZ, José: *Alicante y su territorio* ..., referències documentals núm. 498 i 499. (1270, juny, 29).
18. MIRET i SANS, Joaquín: *Itinerari de Jaume I «El Conqueridor»*, Barcelona, 1918, p. 489
19. *Ibídem*, p. 273. SOLDEVILA, Ferran: *Pere el Gran*, I, p. 338.
20. MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernesto: *Catálogo de la documentación relativa al antiguo reino de Valencia, existente en los registros de la Cancillería real*, II, «Pedro III el Grande», Madrid, 1934, regestes documentals núm. 346 i 2037.

Presència militar paterna a la frontera valenciana i vincle de servei amb la casa regnant a través del primogènit de Jaume I, l'infant Pere, són els elements que projecten Bernat de Sarrià a l'escena política de la Corona d'Aragó a principis del darrer terç del segle XIII. Escena en què s'afermarà sobre dues bases: lleialtat i servei.

La frenètica activitat pública al servei de Jaume II, a més de l'anomenada política, li va suposar riquesa sobre la base d'un vast patrimoni, localitzat quasi tot a les terres valencianes on s'havia assentat son pare, que, curiosament, es va desintegrar quan va morir.

Bernat de Sarrià va acumular al llarg de la seua vida un conjunt de béns rústics i urbans de considerable valor, situat gairebé tot dins de la Lloctinència valenciana de dellà el Xúquer, espai fronterer de temps enrere ofert a la creació de petites senyories[21]. Una tal homogeneïtat patrimonial no va impedir que les possessions del noble arribessen a altres terres, com és el cas de la Múrcia aragonesa[22], propietats que va perdre després de la sentència de Torrelles de 1304 i per les quals va haver de ser indemnitzat, tot i que alguns dels seus antics propietaris sol·licitaven la devolució ja que Sarrià les havia adquirides amb abús de poder i a un preu molt més baix del que marcava el mercat[23]. També va comptar amb propietats a la península Itàlica, en concret, a Calàbria i a Sicília, adquirides en temps de la lloctinència de Jaume en aquelles latituds. Possessions en forma de castells i llocs de què gaudia per comissió i donació règia, i que li van plantejar alguna dificultat quant al seu control[24] després de l'accés de Jaume II al tron de la Corona d'Aragó el 1291.

Ja dic, però, que el gros de tals possessions es localitzava a la comarca alacantina coneguda com la Marina, la mateixa en què s'instal·laria son pare, un espai tremendament feraç, més que per la benignitat climàtica o edafològica, per la perícia dels camperols mudèjars i el rendiment del seu treball. Van ser moltes les facilitats que, per part de la Corona, es van donar per a la constitució d'aqueix important estat senyorial precisament en aqueix punt concret de la geografia valenciana. La presència d'una població islàmica

21. GUINOT RODRÍGUEZ, Enric: «"Donamus et concedimus vobis". Monarquia i senyorialització del patrimoni reial al país valencià en temps de Jaume II», XV *Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Saragossa) I, 2 (1996), p. 222.

22. El 1301 Jaume II concedia a aquest personatge, en atenció i com a remuneració pels serveis prestats, el castell i la vila de Mula amb els termes i habitants, llevat de certs drets que es reservava el rei. ACA, C, reg. 198, f. 259r.-260v. (1301, febrer, 20). M. T. Ferrer entén que aquesta donació la va fer el rei per estimular Bernat de Sarrià en la conquesta de la plaça. FERRER I MALLOL, M. T., *Organització i defensa ...*, p. 33.

23. Encara que no per totes, ja que, vint anys després, Bernat de Sarrià encara se sentia agreujat per la pèrdua «de quibusdam castris, alchareis et locis vestris –escriu Jaume II – que adquisiveratis et habebatis in partibus regni Murcie que vobis preterea dimittere et amittere habuistis». ACA, C, reg. 248 primera part, f. 109v.-110r. (1324, febrer, 20). FERRER i MALLOL, Maria Teresa: *Organització i defensa...*, p. 48.

24. ACA, C, reg. 92, f. 97v. (1292, maig, 1). P. M. Orts ja comenta l'existència de dominis sicilians en les possessions de Bernat de Sarrià. ORTS i BOSCH, Pere Maria: *La carta de poblament de Benidorm i Bernat de Sarrià*, València, 1976, p. 13.

nombrosa i combativa en una encinglerada comarca[25], molt propera, d'altra banda, a la frontera castellana anterior a 1296, poden explicar les facilitats trobades per Bernat de Sarrià per a construir un gran senyoriu des d'on controlar i repoblar una àrea potencialment conflictiva. A aquestes facilitats, però, s'unia l'interés de la Corona per mantenir un equilibri de poder entre els feudals, atés que, mentre se li possibilitava al de Sarrià l'engrandiment del seu patrimoni, s'estava fent el mateix amb el seu gran enemic, Roger de Llúria, justament, en la mateixa comarca, de manera que confinaven les possessions de l'un i de l'altre; la mala relació entre els dos almiralls, lligada al factor veïnatge, va originar una sèrie d'encontres de caràcter violent que van superar el marc vital personal per projectar-se sobre les famílies[26].

A través de la munificència règia, per mitjà de donació, i de compres per part del senyor, Bernat de Sarrià va aconseguir un domini que coincidia bàsicament amb l'àmbit territorial de la Marina Baixa, encara que també es localitzés a l'Alta. Així consta en els documents de l'època, que dibuixen l'espai *como taja la vall de Coçentayna faz a la mar fasta Alacant, en que dizen que es la tierra de Bernat de Sarrián*[27]. Partint de la donació que li va fer Alfons III el 1286 del castell de Confrides i les seues rendes, amb l'obligació de prestar-li servei militar amb un cavall armat[28], el nostre personatge va acumular el patrimoni senyorial més important del sud del regne de València i, fins i tot, en va fer capital Callosa, el castell de la qual, convenientment renovat, va passar a ser *dominatus loci* del senyoriu, residència temporal de Bernat.

25. Bel·licositat per part dels pobladors musulmans d'aquesta terra que es mantindria durant tota l'edat mitjana, en clara connexió amb els seus correligionaris nassarites i nord-africans, i que no cessaria fins a l'expulsió dels moriscos. Cf. TORRÓ i ABAD, Josep: *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, 1999. TORRES DELGADO, Cristóbal: «Las sublevaciones musulmanes en el reino de Valencia durante el siglo XIII. Jaime I (1213-1276) y Pedro III de Aragón (1276-1285)», *Estudios Árabes. Dedicados a D. Luis Seco de Lucena (En el XXV Aniversario de su muerte)*, Granada (1999), p. 189-237. CABEZUELO PLIEGO, José Vicente: «Cristiano de Alá, renegado de Cristo. El caso de Abdalla, *fill d'En Domingo Vallés*, un valenciano al servicio del Islam», *Sharq al-Andalus. Estudios mudéjares y moriscos (Terol-Alacant)* 13 (1996), p. 27-46. REQUENA AMORAGA, Francisco: *La defensa de las costas valencianas en la época de los Austrias*, Alacant, 1997, p. 207.
26. MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernesto: *Jaume II*..., p. 156-157. L'enemistat va arribar fins al punt que, al març de 1292, es van girar cartes de desafiament l'un a l'altre en què s'amenaçaven amb guerrejar de per vida contra les seues persones i possessions. GALLOFRÉ GUINOVART, Rafael - TRENCHS ODENA, José: «Almirantes y vicealmirantes ...», docs. 25 i 26. D'ací en avant la documentació de la Cancelleria mostra un seguit d'atacs per part de tots dos, amb ànim de perjudicar-se mútuament, que ni tan sols l'acció punitiva del rei podia evitar.
27. ACA, C, reg. 247, f. 252v.-253r. (1323, abril, 9). FERRER i MALLOL, Maria Teresa: *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona, 1988, doc. 51.
28. GALLOFRÉ GUINOVART, Rafael: *Documentos del reinado de Alfonso III de Aragón, relativos al antiguo reino de Valencia y contenidos en los registros de la Corona de Aragón*, Valencia, 1968, regesta documental núm. 127. CABEZUELO PLIEGO, José Vicente: *Poder público y administración*..., p. 195.

La relació més completa d'aqueixos dominis, ja esmentada des de fa temps pel cronista Escolano[29], ha estat exposada per P. M. Orts[30], on se citen: Guadalest, Aiora, Algar, Almazarof, Polop, Finestrat, Serra, Xirles, Sella, Serrella, Albalat, Tàrbena, Orxeta, Torres, la Vila Joiosa, Anna, Énguera, Fradell, Relleu, Benidorm, Ifac, Altea, Calp, Benissa, Teulada, Pop, Xaló, Gata, Vernissa, Murla, entre d'altres. Tanmateix, cal apuntar que no totes les possessions citades van romandre dins del «domini Sarrià» fins al final dels dies del noble. Algunes, com el cas d'Altea i Calp, van ser durant poc de temps en el seu poder i van acabar en mans del veí i enemic, almirall Roger de Llíria[31] després de no pocs enfrontaments entre ambdós que van dur el sicilià a atacar aqueixos llocs i el català a demanar empara al rei argumentant que els posseïa en just títol de compra[32]. Quelcom semblant va ocórrer a Énguera, Fradell, Carmogent i Anna, perquè des de 1298, es va iniciar un plet entre l'Orde de Sant Jaume des de Montalbà i Bernat de Sarrià per la possessió d'aqueixos dominis que es va tancar la dècada següent a favor de l'Orde[33]. O amb les més pròximes, Orxeta, Torres i la Vila Joiosa, fundada per l'almirall el 1300, que després d'anys de plets passarien igualment a mans de l'Orde d'Uclés[34].

A aquestes possessions majoritàriament «alacantines», s'unien les propietats que va posseir als ravals de Xàtiva[35], així com també un gran palau a València, que solien visitar membres de la família reial perquè competia, fins i tot, amb el Reial de la ciutat del Túria[36].

29. ESCOLANO, Gaspar: *Décadas de la Historia de Valencia*, València, 1610, edició facsímil, València, 1972, Llibre Segon, p. 598
30. ORTS i BOSCH, Pere Maria: *La carta de poblament*..., p. 7-13.
31. GALLOFRÉ GUINOVART, Rafael: *Documentos...*, regestes documentals núm. 374 i 375. GUTIÉRREZ DEL CAÑO, Marcelino: *Monografía histórica*..., p. 42 i doc. núm. x.
32. ACA, C, reg. 91, f. 59v.-60r. (1292, febrer, 25). Atés el carés que havien assolit les disputes, Jaume II va cridar a capítol ambdós senyors al març d'aqueix any i els va ordenar el cessament immediat d'hostilitats a possessions i vassalls del veí. ACA, C, reg. 91, f. 105v. (1292, març, 21).
33. SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, Regina: *La Orden de Santiago en la Corona de Aragón. La Encomienda de Montalbán (1210-1327)*, Saragossa, 1980, p. 94, 111, 161-162, 168-169. El castell d'Énguera fou lliurat pel seu alcaid, en segrest, al procurador del Regne de València, el qual el posseiria fins que finalitzés el conflicte. *Ibídem*, p. 161 i ACA, C, reg. 131, f. 56v. (1304, febrer, 13.). En aqueixa data es trobaven ambdues parts davant del rei. ACA, C, reg. 131, f. 53r.-v. Aquell estiu tot va quedar clar: havien de passar aquestes possessions, juntament amb els censos que l'Orde posseïa a Alzira i Xàtiva, als de Sant Jaume de Montalbà. ACA, C, reg. 133, f. 7v (1304, juny, 20), reg. 133, f. 30v. (1304, juliol, 5) i reg. 133, f. 69r. (1304, agost, 22).
34. Sobre el conflictiu domini de Bernat de Sarrià sobre aqueixes possessions, cf. ORTS i BOSCH, Pere Maria:, *Introducció a la Història*..., p. 15-27. SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, Regina: *La Orden de Santiago en la Corona de Aragón. La encomienda de Montalbán (1210-1327)*, Saragossa, 1980, p. 163-168. *Id.*, *La Orden de Santiago en la Corona de Aragón (1327-1357). La Encomienda bajo Vidal de Vilanova*, Saragossa, 1988, f. 119-121
35. OLMOS Y CANALDA, Elías: *Inventario de los pergaminos del Archivo Catedral de Valencia*, València, 1961, doc. núm. 1843.
36. MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernesto: *Jaume* II..., p. 171. *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 13, p. 354.

L'estat senyorial construït per Bernat de Sarrià al llarg de tants anys estava abocat a la desvinculació del llinatge. Hi havia una raó de pes, la manca d'hereu, ja que del matrimoni amb la també noble catalana Isabel de Cabrera no va haver-hi descendència. I una altra de més pes, si pot ser, l'estat ruïnós de les finances del noble, el qual des de feia massa anys es trobava embarcat en una dinàmica de deutes a què no podia fer front. Ambdues qüestions van ser hàbilment explotades per Jaume II, que va pactar amb Sarrià una eixida a la seua delicada salut econòmica a canvi de la cessió dels drets del seu senyoriu a l'infant Pere el 1321, al qual el pare li coincidiria els títols de Ribagorça i d'Empúries. A l'octubre de 1322 Jaume II ratificava la donació realitzada per Bernat de Sarrià al seu fill Pere, i als d'aquest, a perpetuïtat, de bona part de les possessions que aquest noble tenia al Regne de València, encara que el cedent quedés com a usufructuari de part de les seues rendes mentre visqués. La resta havia d'aprofitar per a rescatar aquella part del patrimoni que Sarrià va haver d'empenyorar, vincular o vendre per pagar els deutes.

La donació que va realitzar Bernat de Sarrià a Pere de Ribagorça no el desvincularia del que havia estat fins aleshores el seu domini. Les seues constants intromissions, cobrant rendes de manera indeguda o disputant judicialment i militar amb veïns, van tensar les relacions amb Jaume II, encara que el rei sempre el va disculpar i el va perdonar. Amb la seua mort el 1327, el vell almirall va saber que el seu temps polític havia finalitzat, tot i seguir ocupant la Procuració del Regne de València fins a principis de 1329. Els seus darrers anys van ser de relativa tranquil·litat. El repòs del guerrer fou l'alcaidia del castell de Xàtiva, propietat de la reina Elionor, esposa d'Alfons IV, lloc on moriria el 1335[37].

37. CABEZUELO PLIEGO, José Vicente: *Poder público y administración territorial...*, p. 198.

02. HISTÒRIA

02.2. BENIMANTELL I LA VALL DE GUADALEST EN EL PERÍODE ANDALUSÍ, SEGLES VIII-XV[1]

Francisco Franco Sánchez
Antonio Constán Nava
Universitat d'Alacant

1. La realització d'aquest treball s'inclou en el marc del Projecte DIGICOTRACAM, en el si del Programa Prometeu de la Generalitat Valenciana per a Grups de Recerca d'I+D d'Excel·lència, ref. PROMETEO-2009-042, tot això desenvolupat dintre del Projecte IVITRA (http://www.ivitra.ua.es).
La traducció d'aquest article ha estat duta a terme per Jordi Antolí Martínez i Vicent Vidal Lloret.

1. Introducció històrica

Parlar de la Vall de Guadalest i de l'alqueria de Benimantell en època andalusina és retrocedir fins a un període en què la documentació escrita sobre la zona és escassa o, en el cas de Benimantell, és pràcticament nul·la. El present estudi intentarà ser un compendi del que es coneix fins al moment d'aquest lloc, enquadrat en el conegut Xarq o Orient d'al-Andalus. Haurem de deduir la història local de la més general i àmplia de la zona i, a partir del segle XI, aquesta història local va ineludiblement associada al nom d'una família, els Banū Sīd Bono (Franco, 1988, 2007, 2009a, 2009b).

Anant a pams, intentarem primer veure si les fonts escrites, prèvies a la documentació que parla d'aquella família, diuen alguna cosa sobre Benimantell i la Vall del Guadalest. Així doncs, s'ha de dir que serà en el segle X quan l'autor Aḥmad ar-Rāzī (889-955) escriu un breu informe geogràfic com a pròleg a la seua obra històrica. En aquest informe hi ha un esment molt escarit sobre el territori; de fet aquesta és la font escrita més antiga que tenim d'aquesta època andalusina:

> E Alicante yaze en la sierra del Benalcátil e della salen otras muchas sierras en que fizieron muchas villas buenas. En que labraban muchas buenas telas de panos e seda; e los que y moravan eran malas gentes e de mala manera, e eran muy sotiles en su obras… e un puerto a que llamauan Donea (Dénia) es muy bueno e muy antiguo. (Ar-Rāzī, 35-36).

Com pot observar-se, l'al·lusió d'ar-Rāzī és tan escarida, com curiosa i pejorativa la descripció de les gents que habitaven aquesta zona. Aquesta parquedat a l'hora de descriure la regió és una prova fefaent de l'escassetat de dades escrites sobre la zona en les fonts posteriors a ar-Rāzī i sobre els avatars històrics esdevinguts en els primers segles andalusins (Azuar, 1989: 15).

El següent autor que també parla de la zona (específicament del territori que ens ocupa), serà al-'Uḏrī (1002-1085):

> Tudmīr cuenta con el '*amal* conocido como el puerto de Dāniya. Es ésta una ciudad antigua y primitiva que se menciona en la división administrativa (*qisma*) de Constantino, que se hiciera de al-Andalus. (Al-'UḎrī: ed. àr. 10; trad. esp. 72)

Ambdós textos porten a R. Azuar a afirmar que aquest territori degué pertànyer al territori acollit en l'estatut signat per Teodomir d'Oriola l'abril de l'any 713 (*rajab* de l'any 94 de l'Hègira), i així se situaria la zona dintre del districte administratiu de Tudmīr (Azuar, 1989: 16). No és així exactament, ja que el text anterior d'al-'Uḏrī

transmet la «división administrativa de Constantino (*ḥudūd Qusṭanṭīn*)», és a dir, al-ʻUḏrī situa Dénia en l'última divisió provincial visigoda (que coincidia amb la divisió en bisbats), que és l'assumida en un primer moment pels conqueridors musulmans, fins a la reestructuració administrativa d'ʻAbd ar-Raḥmān I; a partir d'aquesta reestructuració la muntanya alacantina la trobarem dintre de la província (*kūra*/cora) de Tudmīr, que inclouria grosso modo des de Dénia fins al sud de l'actual província de Múrcia, i per l'interior, part d'Albacete fins a Chinchilla, Balazote i Alcaraz. En algunes poques ocasions se cita la muntanya alacantina com el sud de la cora de València i això es deu al fet que no hem d'entendre la divisió provincial com a immutable, sinó que va canviar bastant al llarg de l'època omeia.

El silenci i l'escassetat de referències escrites sobre aquest territori en els primers moments de la conquesta de la Península pels exèrcits musulmans ha donat origen a una divergència d'opinions referent a quins foren els primers pobladors d'aquesta zona quan va passar a formar part del nou estat d'al-Andalus.

Per a Pierre Guichard, l'escassetat de dades es deu al fet que en els primers moments de la conquesta es van assentar en aquesta part del Xarq al-Andalus, sobretot a la zona muntanyenca, una nombrosa part del contingent berber, que eren «reacios y oponentes al poder omeya de Al-Andalus, que consiguieron una cierta autonomía o independencia en la zona respecto al poder central, siendo la causa de la ausencia de noticias sobre la zona en las fuentes escritas, claramente pro-omeyas y por tanto parcialmente escritas» (Azuar, 1989: 16). Aquesta tesi la basa principalment en una anàlisi antroponímica i en la interpretació, sobretot, d'un text del geògraf oriental al-Yaʻqūbī (m. 897), el qual en 892 va escriure «en Valencia se instalaron beréberes que no reconocían la autoridad de los Omeyas» (Al-Yaʻqūbī: 355; Azuar, 1989: 16).

Això no obstant, aquesta tesi va ser rebatuda per Mikel de Epalza i María Jesús Rubiera en revisar les dades oferides per P. Guichard en la seua anàlisi antroponímica i toponímica, i demostraren així que el que apuntà Guichard solament es manté per als segles XII i XIII i no per a moments anteriors (i menys encara per a l'època califal). Epalza i Rubiera van mostrar com, des de mitjans del segle VIII, les tropes musulmanes conqueridores i originàries del contingent egipci van ser les que es van instal·lar a la part nord del territori de Tudmīr i a València mateixa, motiu pel qual seria impossible que els berbers s'assentessen en zones pròximes a causa de l'acèrrima enemistat entre ambdós grups etnicosocials.

A més, M. de Epalza va posar en relleu que aquesta franja costanera era porta natural d'entrada i comunicació molt pròxima a la costa africana; a causa d'aquest caràcter de 'frontera' era una zona sensible a possibles atacs militars, com va ocórrer amb l'entrada a finals del segle VIII d''Abd ar-Raḥmān *aṣ-Ṣiqlābī*, «l'eslau», espia pro 'abbāsī, enemic per tant de l'emir 'Abd ar-Raḥmān I que, després de fomentar i ocasionar revoltes a Tudmīr i València, es va refugiar a les «muntanyes de València», on va ser assassinat (Al-'UḎrī: ed. àr. 11; trad. esp. 29-30), o les filtracions religioses procedents d'Egipte (Franco, 2009a: 110).

Aquestes i altres raons feien necessari que el poder central cordovès tingués especial interès pel control d'aquest territori, sobretot per impedir la instal·lació de grups hostils als omeies. Així, doncs, l'assentament de grups berbers en aquesta zona, si n'hi haver, va ser temporal, limitat i controlat, fins i tot eradicat, pel poder omeia, a més d'existir altres raons per al seu no assentament (Azuar, 1989: 15-16; cita a Rubiera, 1985).

Serà a partir del s. XI quan les fonts comencen a donar més dades geogràfiques d'aquesta zona de la Península Ibèrica, com el *Kitāb tarṣī' al-aḫbār* d'al-'Uḏrī (1002-1085) o, una mica més tardans, el *Mu'jam al-buldān* de Yāqūt al-Ḥamawī (1179-1229), i el *Kitāb ar-Rawḍ al-mi'ṭār*, d'al-Ḥimyarī (s. XIV), en les quals trobem citats diversos nuclis urbans i rurals importants d'aquesta regió muntanyenca alacantina, tals com Cocentaina, Gallinera, Biar, Guadalest, Moraira, Altea o Calp, entre d'altres (Franco, 1992-1993; 2009b). Aquestes dades serveixen per a veure l'evolució històrica del Xarq al-Andalus, especialment en el s. XI, quan tot el Llevant passa a mans dels almoràvits, tot i que el seu govern a la zona fou bastant efímer. Els motius van ser la pressió almohade des del nord d'Àfrica i, d'altra banda, el descontentament general dels andalusins davant les mesures econòmiques imposades per aquesta elit governant, sense oblidar-nos de la fòbia andalusina a tot allò que vingués imposat des de l'estranger, especialment si era de procedència berber. Això va fer que ràpidament les elits locals del Llevant assumissen aviat el poder i va ser Sa'd Ibn Mardanīx com a governador del Llevant peninsular. Aquest personatge va governar durant 27 anys fins que, a la seva mort en 1172, els almohades entren en Xarq al-Andalus, instauren el seu domini al territori i, amb ells, una nova política defensiva davant la pèrdua de la frontera superior, fortificant València, reforçant els castells existents (Azuar, 1989: 18) i aixecant-ne altres de nous, amb la qual cosa es configura el denominat com a sistema defensiu almohade (Franco, 1995: 111-4, 326-48).

Amb l'arribada dels cristians a aquesta zona i la caiguda del poder musulmà, arriben els pactes entre les corones de Castella, amb Alfons VII, i d'Aragó, amb Ramon Berenguer IV, per repartir-se el territori, no solament el ja conquerit, sinó el de futures conquestes. Signen un primer document l'any 1151 a Tudején en el qual s'estipulen els drets de possessió històrica del monarca aragonès de les terres de València, Dénia i Múrcia, alhora que Castella es reserva les localitats de Llorca i Vera, dintre de Múrcia. Aquest pacte el seguiran diverses ratificacions, com la de Lleida (1156), Sahagún (1170) i Conca (1177). No obstant això, a Cazola (1179) es modificaran en essència alguns punts del tractat de Tudején (per exemple, Múrcia quedaria per a Castella i València i Dénia per a Aragó), i va er traçada una línia imaginària entre Calp i Biar per a delimitar les fronteres entre ambdós regnes cristians. Aquestes modificacions quedarien totalment ratificades amb la signatura del Tractat d'Almirra entre Alfons X i Jaume I en 1244 (Azuar, 1989: 20). Per a M. de Epalza i M. J. Rubiera:

> la firma de estos pactos entre las coronas ha sido interpretado no como una cuestión de dirimación de intereses históricos, sino como acuerdos económicos relacionados con las parias; es decir, definición de zonas de vasallaje o de áreas de clientelas islámicas para cada una de las coronas y en este sentido, la conquista aragonesa de las tierras valencianas sería la consecuencia de la búsqueda de pingües beneficios, ya sean en concepto de parias y si no eran cobradas, adueñándose de tierras o imponiendo onerosos tributos a las aljamas (Azuar, 1989: 20, cita a Rubiera, Epalza, 1987).

Una vegada enquadrat el període que ens ocupa en el marc territorial del Xarq al-Andalus, ens centrarem ja en Benimantell i en la Vall de Guadalest.

2. Benimantell: un topònim esquiu

Poques dades tenim del període andalusí de Benimantell, excepte les que proporciona el topònim mateix de la població, així com els seus castells. És un bagatge escàs i críptic, però tot i això s'han aportat quatre interpretacions sobre l'origen etimològic del topònim.

Miguel Asín Palacios va deduir el topònim Benimantell com a procedent d'un «بَنِي مَنْتِيـال Banī Mantiyāl, nombre de familia, híbrido de *banī* y del diminutivo romance *mantel, mantell*» (Asín, 1940: 91) i acabava amb una remissió a Simonet (1888, *s.v.*).

M. J. Rubiera i M. de Epalza van recollir una triple possibilitat etimològica: «un nombre de familia "los Banī Mantiyāl"; un reduplicativo montañoso "la peña del montecillo" (del diminutivo latino arabizado *mont-ell*); o simplemente "los de Montell". Queda la incógnita del origen del segundo elemento, nombre de familia o nombre de lugar, seguramente nombre montañoso de origen latino» (Rubiera, Epalza, 1985: 61); la primera d'aquestes possibilitats la recullen d'Asín Palacios; en la segona interpreten el *beni-*, com l'arabització del llatí *pinna*, referit a «penya» (com a sinònim de muntanya), atesa l'absència de >p< en àrab i l'habitual substitució per >b<. D'aquesta manera, sense negar la possibilitat que el segon element siga un nom familiar, s'inclinen a pensar que en el topònim hi hauria un doblet d'origen tardollatí, en el qual s'hauria reunit un *pinna* amb un *mont-ell* 'muntanyeta' i resultaria un 'penya montell'. Álvaro Galmés és de la mateixa opinió (Galmés, 16). D. Garrido es va inclinar per la tercera de les possibilitats que apunten, encara que canviant el «Montell» per «Mantell»: «una tercera interpretació s'adiu amb la forma que els escrivans catalans tenien d'interpretar els noms *beni-*, tot multiplicant aquests amb un sentit de possessió "els de", així Benimantell podria ser senzillament "els de Mantell"» (Garrido, 1993: 278).

Finalment, qui ha escrit en més ocasions sobre això és Pierre Guichard, que defèn l'origen en un ètim «Banu Mantīl» (1976: 418-24). En el seu doctorat d'Estat, per primera vegada, reflexionant sobre l'esment de «Bemimantel» en el *Repartiment* de València (II, núm. 703), s'arriba a preguntar si l'alqueria registrada amb aquest nom (i d'altres que cita i no vénen al cas) «eran habitadas, en esta época, por grupos que se consideraban efectivamente, como los Banū Mantīl …etc.?», fent-se ressò de la idea de Miquel Barceló que «ha defendido la idea de una base de linaje, o clánica, incluso, tribal, de la sociedad andalusí de las Baleares hasta la misma víspera de la conquista cristiana». El mateix Guichard respon que «Sufrimos una cruel falta de datos para poder responder a esta cuestión. De todos modos, no podemos dar a la misma una respuesta simple y unívoca, aunque solo sea por el hecho de que estos topónimos se han formado, posiblemente en épocas diferentes» (2001: 296). En 1990, encara defenent que el topònim al·ludiria a un onomàstic familiar relacionat amb els Mantīl, evita arribar a conclusions més generals (com sí que va fer Miquel Barceló per a les Balears musulmanes). Quan publica la seua traducció espanyola de l'obra, el 2001, ja no hi dubta:

> ¿Cómo no relacionar los Banū ʻAlī o los Banū Mantīl que habían dado su nombre a las alquerías de Beniali y de Benimantell con sus homónimos del Magreb, donde, de un modo más general y sistemático, la segmentación social se manifiesta del mismo modo en la atribución de territorios determinados a grupos patrilineales, frecuentemente endogámicos? (2001: 12).

Amb posterioritat ho escrigué més clarament «Otra particularidad propia del Levante español, de Tortosa a Murcia, que también se extiende a las Baleares, es la extrema frecuencia de topónimos de tipo gentilicio, como Benifayó, Benimantell, Benicassim, que denotan la larga asociación en el marco de un pueblo, de un terruño y un verdadero "clan" de parientes paternos (los Banu Hayyun, Banu Mantil, Banu Qasim, descendientes de un antepasado real o supuesto que llevaba el nombre de Hayyun, Mantil o Qasim)» (Guichard, 2008: 65).

Com a cas curiós hi ha la citació en el *Llibre del Repartiment,* on apareix citat un «Rafal Benimantell», localitzat a Guadalest (núm. 2934; Sanchis, 1999: 16).

La presència d'abundant toponímia llatina a l'entorn, manifestada en el nom mateix de Guadalest, així com l'escriptura ocasional del topònim en la documentació com a «Benamantell» (Hinojosa, 2002: I, 336), que recolliria més clarament la petja fonètica del *pinna*, ens inclina cap a la teoria d'Epalza i Rubiera. En aquest cas, estaríem parlant de topònims tardollatins conservats a través de l'àrab, o el que és el mateix, d'un poblament ja existent en època tardoromana a la Vall de Guadalest. Després de la conquesta àrab s'hauria denominat la vall com la del «riu de les lloses» (possiblement al·ludint a la calçada secundària d'origen romà que pujaria per la vall cap a l'interior), i un de les fites referencials del citat camí, ja en la vall, associat a un o dos castells, hauria estat denominat com «penya de la muntanyeta» (arabitzat com a «Benimantel»).

No seria tampoc improbable considerar l'origen del topònim en la propietat d'una alqueria o d'un *rahal* pertanyent a una família, la dels Mantīl, o dels Mantiyāl: estaríem, per tant, davant d'un topònim àrab l'ètim del qual seria «Banū Mantīl», o «Banū Mantiyāl». Fos quin fos el nom de la família (d'origen romanç o àrab), en aquest cas es tractaria d'una propietat familiar, cosa que està indicada per la presència del prefix *banū/banī.* Però així com en el *Repartiment* d'Oriola, que ens transmet una gran quantitat de topònims d'origen àrab, els noms es poden trobar referenciats en altres notícies que ens

proporcionen les fonts àrabs prèvies a la conquesta cristiana, en el cas de la Muntanya alacantina, la falta de suports documentals que ens situen cap personatge anomenat Mantīl (o Mantiyāl) en l'última època de la conquesta fa que posem en quarantena aquesta interpretació, a l'espera de la dada documental de confirmació.

3. Els castells de Guadalest i Benimantell

Una vegada presentada la zona i els pocs esments que ens han arribat sobre Guadalest a les fonts àrabs, ens centrarem en les poques dades que es tenen d'aquest territori i dels seus nuclis poblacionals. Guadalest, entre les dues serres més elevades d'aquesta regió, fou sense cap mena de dubte, si s'ha de jutjar per la situació i pel desenvolupament històric, la població més important de la vall en els temps medievals, abans i després de l'arribada dels cristians.

Guadalest es troba indissolublement unit a la història del seu antic castell reconstruït fa uns anys, el nom del qual es desconeix i no és esmentat en cap font fins a ja avançada la història (Bosch, 1963-64: 67; 1986: 223; Azuar, 337-350). Després del pacte de Teodomiro (Tudmīr), com s'ha apuntat anteriorment, aquests territoris van passar a mans del poder musulmà, que, segurament, va utilitzar els elevats penyals que sobresurten a la Vall de Guadalest per a assentar-hi un castell *(ḥisn*) o una fortificació a la penya mateixa (*ṣaḫra*), en connexió amb el *ḥisn* de Callosa d'en Sarrià (*Qalyūxa*), (Bosch, 1963-64: 69; 1986: 225), possiblement mitjançant talaies que comuniquessen la vall amb la capital comarcal de Callosa. És més que segur que hi hagué ja alguna fortalesa en època tardoromana, però seria en època omeia quan «en los agitados años del emirato, hasta la pacificación conseguida por 'Abd al-Raḥmān III, no es aventurado pensar que, por la especial naturaleza del lugar, aquellas tierras sirvieran de refugio a rebeldes árabes, muladíes o beréberes», com el mateix 'Abd ar-Raḥmān aṣ-Ṣiqlābī, l'espia 'abbāsí enviat per a fomentar la rebel·lió contra l'emir omeia 'Abd ar-Raḥmān I, o anys més tard, «no sería, por ello, extraño que hubiesen alcanzado el valle los chispazos de la insurrección de Muḥammad b. 'Abd al-Raḥmān al-Aslamī, que hubo de fortificarse en Alicante hasta que Aḥmad b. Isḥāq al-Quraxī, por orden de 'Abd al-Raḥmān III, le combatió y se apoderó de aquella fortaleza y de todos sus castillos» entre els quals caldria pensar que hi havia el de Guadalest. Amb tot, cal pensar que, donada la situació de Guadalest, aquest territori degué romandre bastant tranquil durant el califat; els habitants es degueren dedicar al

conreu, a la cria de bestiar i a l'explotació de les muntanyes (Bosch, 1963-64: 69-70; 1986: 225-226). A més, aquest castell donaria recer i vigilància –amb una reduïda guarnició– a petites alqueries o llogarets dispersos al seu voltant al llarg de la vall, com passaria amb Benimantell, tot i que no apareix reflectida en les fonts que sí que testimonien altres nuclis, molts d'ells despoblats avui en dia.

El castell de Benimantell, d'origen andalusí, avui molt destruït, es troba totalment construït sobre un rocam proper, al NE de la població. Consta d'una sola edificació de tapiera de morter i pedra, amb un aljub i algun llenç encara de muralla, en el qual s'aprecien troneres (Hinojosa, 2002: I, 336).

D'altra banda, informa J. Hinojosa que el topònim Alarc perviu a una partida de Benimantell (*l'Arc*), i que la documentació informa que un castell d'Alarc és citat entre els castells que formen la frontera meridional del regne de València en el tractat d'Almirra; i va ser concedit en 1270 a R. de Balbes per Jaume I (2002: I, 95). Se sap que va desaparèixer en ser destruït pels cristians després de les revoltes mudèjars del s. XIII.

A. Bazzana, P. Cressier i P. Guichard (1988: 105-6) van publicar que en l'actual terme municipal de Benimantell, en època andalusina, hi havia dos castells que haurien pertangut a l'antic districte de Guadalest: són els castells d'Alarc i de Sanxet. La documentació cristiana del s. XIII n'assenyala l'existència (Guichard, 1982: 41-3). Els tres investigadors francesos van elaborar un mapa amb la reconstrucció hipotètica del possible emplaçament d'aquests dos castells en l'actual terme municipal de Benimantell, mapa que reproduïm seguidament (1988: 106, fig. 50). La ubicació la localitzen de manera aproximada gràcies a la toponímia: Alarc el relacionen amb el nom actual d'un «barranc» que drena en direcció sud-oest el flanc sud de la serra d'Aitana: el «Barranc de l'Arc». També el topònim «Sanchet» el situen associat a una «partida» situada entre 800 i 1000 m. d'altitud, entre Aitana i l'aïllada muntanya del Puig Campana (1410 m. d'altura). Els investigadors francesos reconeixen que és rara la ubicació d'aquests dos esments toponímics, situats en els confins del que hauria estat el territori de Guadalest, però no pot afirmar-se que fos fortuïta –afirmen els investigadors francesos–, els quals, tot i que van treballar amb fotografia aèria, no van trobar altres possibles ubicacions. Serà la prospecció arqueològica de superfície la que acabarà per confirmar o denegar aquestes propostes d'ubicació dels dos castells citats en la documentació de conquesta.

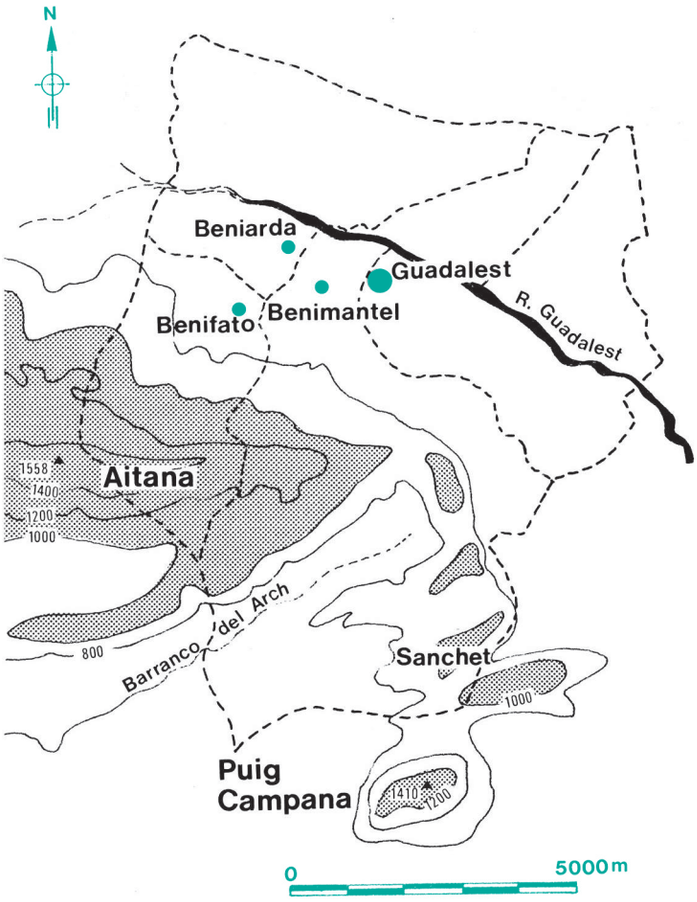

4. La toponímia de la Vall de Guadalest en les fonts àrabs

Com s'ha apuntat, parlar de Benimantell és fer-ho de la Vall de Guadalest, sobretot perquè la documentació inexistent sobre aquella en època andalusina ho fa necessari. La primera menció en les fonts escrites que tenim d'aquest lloc apareix en el *Kitāb al-marqabat al-'ulyā fī man yastaḥiqqu l-qaḍā' wa-l-futyā* del granadí al-Bunnāhī (m. ha. 1396), obra en la qual, en la biografia de Abū Tammām Gālib Ibn Haṣan Ibn Aḥmad Ibn Yaḥyà Ibn Sīd Būnūh al-Ḫuzā'ī, quan li va tocar emigrar al costat de la seua família de la Vall de Guadalest i viure en l'exili, primer a Elx i després el trasllat definitiu a Granada (Franco, 1988: 183). El fragment diu així:

ابو تمام غالب بن حسن بن أحمد بن يحيى بن سيد بونة الخزاعي ... انتقل جده الى الاندلس فاستوطن منها وادى اش من عمال دانية ... فخرج قومه من مدينة اش الى غرناطة.

> Abū Tammām Gālib b. Ḥasan b. Aḥmad b. Yahyà b. Sīd Būna al-Ḫuzā'ī… Un antepasado suyo se dirigió a al-Andalus y fijó su residencia en Wādī Aš, del distrito (*a'māl*) de Denia… Sus gentes partieron de Madīna Aš hacia Granada (Bosch, 1963-1964: 49; 1986: 203).

Com es pot veure en l'estudi que fa J. Bosch Vilá, en aquest text d'al-Bunnāhī (que ell denomina encara com a an-Nubāhī) els topònims utilitzats són وادى اش i مدينة اش. . És el primer el que ací interessa, perquè és el que fa referència a Guadalest. En realitat, al-Bunnāhī escriu malament el topònim, com demostra Jacinto Bosch Vilá en el seu estudi, gràcies a la comparació de l'escriptura d'aquest amb altres textos de l'època, com l'estudiat per E. Lévi-Provençal del *Kitāb Ṣilat aṣ-Ṣīla*, d'Ibn al-Zubayr:

.. ... غالب بن حسن بن احمد بن يحيى بن سيد بونة الخزاعي من اهل وادي لشت

> Gālib b. Ḥasan b. Aḥmad b. Sīd Būnu(a) al-Ḫuzā'ī, habitante en Wādī Laxt… (Bosch, 1963-1964: 51; 1986: 205)

També pertanyent al *Kitāb Ṣilat aṣ-Ṣīla*, una còpia d'aquesta obra que es troba en el Dār al-Kutub d'el Caire, en la qual s'afig una dada més clarificadora on es llig لشت من نزر دانية وادي «Guadalest de la jurisdicció de Dénia» (Bosch, 1963-1964: 203-205). I una altra variant més en la *Iḥāṭa fī aḫbār Garnāṭa* d'Ibn al-Ḫaṭīb, obra en la qual apareix escrita amb una major correcció una biografia de Gālib Ibn Ḥasan Ibn Aḥmad Ibn Yaḥyà Ibn Sīd Būnuh al- Ḫuzā'ī; en aquesta es basa Jacinto Bosch per concloure sobre l'error tipogràfic del primer text del-Bunnāhī explicant que hi ha hagut una hipercorrecció en l'escriptura del topònim àrab, de manera que es llig en la *Iḥāṭā*

غالب بن حسن بن غالب بن حسن بن احمد بن يحيى بن سيد بونة الخزاعي يكنى ابا تمام اوبيته و حاله اصل سلفه من بونة من بلد افريقية واستوطن جده بالاندلس قرية زنيتة من وادي لشتة شرقى الاندلس من عمل قسنطانية و ملك فيها اموالا عريضة ... الى ان استولى العدو على تلك الجهات بعد وفاة الشيخ رضي الله عنه فهاجرت نريته الى غرناطة بعد اسنيطانهم ندينة الش

> Gālib b. Ḥasan b. Gālib b. Ḥasan b. Aḥmad b. Sīd Būnu(a) al-Ḫuzā'ī, de *kunyà* Abū Tammām. Ascendencia y condición: Sus antepasados eran originarios de Bona, en el país de Ifrīqiya. Su abuelo se estableció en al-Andalus, en la alquería Zanīta, de Wādī Laxta, en el Levante de al-Andalus, perteneciente al distrito (*'amal*) de Qusanṭāniya, donde poseyó abundantes bienes… hasta que el enemigo se apoderó de aquellos lugares, una vez que hubo fallecido ya el *šayḫ*– ¡Dios esté satisfecho de él!–. Su descendencia emigró a Granada, después de haber permanecido en madīnat Alš (Bosch, 1963-1964: 52; 1986: 206).

Els dos últims textos, a més del que existeix al Caire, demostra que en el text d'al-Bunnāhī hi ha una mala escriptura del topònim وادى اش (Wādī Ax, Guadix) en lloc de وادي لشت (Wādī Laxt)/ وادي لشتة (Wādī Laxta). Al principi pogué deduir-se que el primer ètim feia referència a Guadix, però hi ha la incongruència que Guadix mai haja pertangut al districte de Dénia, i que el segon topònim citat és مدينة اش (*madīna* Ax), és a dir مدينة الش *madīna* Alx, Elx (Illici > Elx > Alx). Aquesta comparació no hauria estat possible sense tenir els altres textos, a més de la primera edició de l'obra d'al-Bunnāhī (Bosch, 1963-1964: 50-51; 1986: 204-205).

Del topònim Wādī Laxta/Wādī Laxt, Guadalest, Jacinto Bosch Vilá arriba a la conclusió que, a més de ser l'única referència àrab que es té d'aquest territori llevantí, es tracta d'un topònim «híbrid». Per al del primer nom, sens dubte l'etimologia és l'àrab *wādī*, riu; tanmateix, el segon terme del nom, *lašt*, després d'un seguit de deduccions raonades, apuntant els possibles significats, desenvolupa l'evolució lingüística d'aquest terme peràrab i conclou que aquesta paraula prové d'una possible arrel preromana o romana, derivada de *lastra* o *lasta* (pedra plana o llisa) i ho corrobora en el territori en comprovar que el terreny de la zona és copiós en llastres de color gris blanquinós: «Y esta cualidad física y característica particular del terreno pudo muy bien haber dado nombre a la supuesta población existente en la desembocadura del río Guadalest, llamado así, también, por la copiosa abundancia de lastas en su cauce» (Bosch, 1963-64: 54-63; 1986: 208-218).

Quan J. Bosch parla del topònim *Zanīta* anomenat en les fonts, sobretot, respecte de la família dels Banū Sīd Būnuh, que situa també a poca distància de Guadalest i que, igual que Benimantell, seria una altra alqueria, fa una deducció sobre el possible origen de la paraula. Segons ell:

> En cuanto a la forma *zanīta* […] está claro que se corresponde con la más usual y arabizada de *Zanāta* y creo que puede explicarse fácilmente: bien por haberse escrito al oído de una pronunciación beréber o vulgar y local, de acuerdo con la fonética del dialecto árabe de aquella región, donde, de modo análogo, hallamos el topónimo *Senija* > *Senexa* > *(Ṣinhīja) Ṣinhāja*; bien como efecto del conocido y frecuentísimo fenómeno de imāla, común al árabe granadino, del que Ibn al-Ḫaṭīb nos ha conservado esta preciosa muestra (Bosch, 1963-64: 65; 1986: 222).

Tanmateix, M. J. Rubiera i M de Epalza van identificar alguns falsos vocables berbers, entre els quals s'incloïa aquest *zanīta*, i apuntaven que en realitat el seu ètim original fou l'àrab *sanad*, *as-sanad*, «vessant de muntanya». Aquest vocable ha deixat petjada a la Comunitat Valenciana sota els noms de Sanet, Atzaneta, l'Alsanet (Rubiera, 1984; Rubiera, Epalza, 1985) i en altres llocs en què aquest ètim d'origen àrab esdevé La Alceneda i dóna nom a una muntanya situada al sud-est de la província d'Albacete, en el terme municipal de Cabdet (Constán, 2009: 224).

5. La família dels Banū Sīd Būnuh (Bono) en el període de la nissaga en què van residir a la Vall de Guadalest

La família dels Banū Sīd Būnuh, després coneguts com a Banū Sīd Būna quan van anar a viure a Granada, fou un important llinatge de místics, xeics i jutges, d'un probable origen toledà en el s. IV/X, que va viure al Llevant fins a la conquesta en el s. VII/XIII, moment en què es traslladen a Granada. En l'article de Jacinto Bosch Vilá (1963-1964: 47-74) ja s'estableixen les fites essencials de l'estada dels Banū Sīd Būna en el seu periple llevantí, apunts biogràfics que van ser completats per Carmen Barceló (1984) i Maribel Calero (1986; 1987; 1995), mentre que Francisco Franco Sánchez posteriorment va establir la relació entre la part llevantina i la granadina de la família, així com la seua etapa mudèjar i morisca (1992; 2009a; 2009b) i el lloc d'enterrament en la vall de Guadalest (1988).

L'historiador musulmà al-Bunnāhī (m. ha. 1396) quan menciona la família dels Sīd Bono afirma que un avantpassat seu havia arribat a al-Andalus i s'havia instal·lat a l'alqueria de *Zanīta*, de *Wādī Lašt*, al districte de *Qusanṭāniya*, pertanyent a la jurisdicció de *Dāniya* (Franco, 1988: 184).

Tot seguit passem a presentar les dades conegudes dels diversos membres de la família en el seu període de residència al Llevant. Per a un seguiment més fàcil de cadascun dels seus representants, els hem numerat consecutivament.

1. El primer personatge de la nissaga és conegut per l'epitafi de la seua làpida sepulcral, trobada a Benimaclet (localitat propera a a la ciutat de València), que va ser donada a conèixer el 1928 per Julián Ribera (1928: II, 257-266). Es tracta de Muḥammad Ibn 'Abd Allāh Ibn Sīd Būnuh al-Anṣārī, mort a València el 24 de maig de 1061. És de l'únic Sīd Bono del qual tenim evidència epigràfica o material, ja

que la resta dels membres de la família únicament es coneix per les notícies que proporcionen les diferents fonts àrabs escrites. Carmen Barceló (1998: 160-2) va revisar i tornà a publicar novament aquesta làpida funerària (Franco, 2009a: 112).

2. El segon membre identificat dels Sīd Būnuh (el primer que citen les fonts escrites àrabs) és Abū Ja'far Aḥmad Ibn Yaḥyà Ibn Sīd Bono al-Ḫuzā'ī, de qui Ibn al-Abbār diu que era

> de familia de Cocentaina (*Qusanṭāniya*), un distrito dependiente de Denia ('*amal Dāniya*), siendo el primero de la saga que tenemos ubicado en Cocentaina, con probabilidad ya se instalaría en su alquería de *Zanīta*/Adzeneta, en la población de Benifato, sita en el Valle de Guadalest, que dependía de Cocentaina, y ésta a su vez de Denia. Informa Ibn al-Abbār que tomó tradiciones de Ibn Muḥammad Ibn Sufyān, y a su vez las transmitió a su hijo Abū Bakr Yaḥyà Ibn Aḥmad. No expresa la fecha de la muerte, pero, en relación al óbito de éste, debió fallecer en torno al 545/1150·1. Tuvo al menos dos hijos varones y una hija, a tenor de lo que se puede leer en las fuentes (Franco, 2009a: 112).

3. El personatge següent és el primer dels fills de l'anterior, Abū Zakariyyà/Abū Bakr Yaḥyà Ibn Aḥmad Ibn Yaḥyà Ibn Sīd Bono al-Ḫuzā'ī, que segons les fonts àrabs, també va nàixer en el primer terç del segle XII a Cocentaina, districte dependent de Dénia (*min Qusanṭāniya 'amal Dāniya*), com, de fet, es continuarà dient per a la resta de membres d'aquesta família. Estudià amb el seu pare Yaḥyà Ibn Sīd Bono al-Ḫuzā'ī, i també les lectures alcoràniques amb el savi denier Gulām al-Farās. A més de la seua activitat com a tradicionista, exercí el càrrec de lector alcorànic (*muqri'*) i de *ḫaṭīb* en la puixant i veïna Dénia. Estudià un temps a Almeria, abans de viatjar a Alexandria, on rebria els ensenyaments de grans savis. Després de complir amb el precepte de la pelegrinació, retornarà a la seua terra d'origen, serà el primer en les lectures alcoràniques i prendrà deixebles a Dénia. Segons Ibn al-Abbār, va morir poc despres d'aquesta data, per bé que, d'acord amb Ibn al-Zubayr, la seua defunció tingué lloc entorn de 1193-1194 (Franco, 2009a: 112).

4. El tercer personatge citat per les fonts àrabs és l'altre fill de Yaḥyà Ibn Sīd Bono al-Ḫuzā'ī, de nom Abū 'Alī Ḥasan Ibn Aḥmad Ibn Yaḥyà Ibn Sīd Bono al-Ḫuzā'ī. L'única dada coneguda d'ell és que va rebre tradicions i ensenyaments alcoràmics del seu germà Yaḥyà Ibn Sīd Būnuh. Aquests ensenyaments els transmerà ell mateix al seu fill Abū Tammām Gālib, com diu Ibn al-Zubayr en el seu *Kitāb Ṣīlat aṣ-Ṣīla* (Franco, 2009a: 112).

5. El cinquè de la nissaga és Abū Aḥmad Ja‘far Ibn ‘Abd Allāh Ibn Muḥammad Ibn Sīd Bono al-Ḫuzā‘ī al-Qusṭānṭanī al-ʿĀbid, de qui el valencià Ibn al-Abbār va dir que el seu origen era també de família de Cocentaina, districte de Dénia. El cadí granadí al-Bunnāhī precisa que un avantpassat seu havia fixat la residència a *Wādī Laxt*, que Jacinto Bosch Vilá va identificar, com hem dit anteriorment, amb Guadalest, vall que comunica precisament la important localitat de Cocentaina amb la capital taifal de Dénia. Erròniament va llegir É. Lévi-Provençal «*Wādī Ax min ‘amal Dāniya*» (Guadix, districte dependent de Dénia) en lloc de Wādī Laxt/Guadalest, com després corregiria J. Bosch Vilá (1963-64, p. 47 i següents). Nasqué, com la resta de la família, a *Zanīta* (Atzeneta), enclavament aleshores dependent de Cocentaina, i aquesta alhora districte de Dénia; allí realitzarà els seus primers estudis amb el seu oncle matern, cosí per la línia paterna d’Abū ‘Alī Ḥasan. Acudirà a València per estudiar amb els millors mestres contemporanis, com Abū l-Ḥasan ‘Alī b. Muḥammad b. ‘Alī Huḏayl, de qui va aprendre les lectures de l’Alcorà, o Abū l-Ḥasan ‘Alī b. Abī Muḥammad ‘Abd Allāh b. Ḫalaf Ibn al-Ni‘ma. Seguint Ibn al-Zubayr, a València hi devia haver memoritzat la meitat de la *Mudawwana*, devia haver estudiat l’hadiz, *tafṣīr*, dret (*fiqh*) i altres disciplines de les ciències religioses (Franco, 2007: 338; 2009a: 112-113; 2009b: 168).

Durant el seu viatge de pelegrinació a la Meca, farà escala a Bugia i allí farà amistat amb el sufí Abū Madyan Xu‘ayb Ibn al-Ḥusayn, el gran mestre *xāḏilī*, que influirà profundament en ell. Aquest i altres contactes li van produir una fonda empremta en l’esperit i, a partir de llavors, va començar a manifestar una llarga sèrie de carismes místics, de manera que la gent acudirà a ell en massa per rebre la seua beneficiosa *baraka*. Realitzà un llarg viatge i possiblement a la tornada passarà per Granada, on pregà en el *ribāṭ*. A partir de llavors, aquest s’erigirà en lloc sant per als seus seguidors. Després del seu retorn a terres alacantines, imbuït per les idees místiques, erigirà una *zāwiya* –petit oratori, lloc de pietat. Amb el temps, l’oratori passarà a ser la seu d’una poderosa *ṭarīqa* o confraria mística, sent Abū Aḥmad Ibn Sīd Būnuh el xeic i cap (*xayḫ*, xeic) dels sufís contemporanis. Va exercir de lector alcoànic a València i allí Ibn al-Abbār el va conèixer personalment amb motiu de la seua assistència a aquesta ciutat a una celebració religiosa islàmica en la nit del 20 de desembre de 1214. Segons Ibn al-Abbār, que el coneixia personalment, mor a la propietat familiar de *Zanīta* amb vora cent anys i sense deixar descendència masculina, el 27 d’octubre de 1227, data més segura que la que aporta Ibn al-Ḫaṭīb (14 de setembre-12

d'octubre de 1227). Fou enterrat en la mesquita de *Zanīta*/Atzeneta i al funeral va acudir «moltíssima gent de totes bandes». A aquesta tomba continuaran acudint molts musulmans fins al s. XV a la recerca de la seua beneficiosa *baraka* (Franco, 2007: 338-339; 2009a: 113; 2009b: 169-170).

Aquesta és la biografía que li dedica Ibn al-Abbār:

> Aprendió lecturas coránicas de Ibn Huḏayl y fue discípulo oficial suyo, y [estudió también] con Ibn al-Ni'ma en Valencia. Después viajó para hacer la peregrinación y cumplió con el precepto religioso; estuvo en Alejandría y fue compañero de quienes habían estudiado con al-Silafī, pero sin llegar a estudiar con él nada, por lo que he sabido. Volvió a su tierra con inclinaciones hacia la ascética (*zuhd*) y el desprecio de lo mundano. Fue maestro de mística (*xayḫ al-mutaṣawwifa*) en su tiempo y tuvo alta fama y llegó lejos su reputación en la devoción, aunque en ello no prestaba atención. Lo vi cuando vino a Valencia para animar la noche de mitad del mes de *xa'bān* del año 611 (=aprox. 20 diciembre 1214). Murió muy anciano, de casi 100 años, mediado el mes de *ḏū l-qa'da* de 624 (=aprox. 27 octubre 1227). A su funeral asistió muchísima gente de todas partes, y durante mucho tiempo la gente venía regularmente a su tumba para sacar bendiciones de visitarla, hasta que vino la ocupación de los cristianos sobre los musulmanes que vivían en esa tierra del Levante, cuando la conquistaron, el mes de *ramaḍān* del 645 (=30 diciembre 1247-28 enero 1248) (Franco, 2007: 340; 2009a: 113).

Recentment s'ha editat una obra seua, trobada en un manuscrit de la biblioteca Real de Rabat, procedent d'una *zāwiya* del sud del Marroc (la de Sidī Aḥmad Mūsà), de la qual no es tenia cap notícia prèvia. Es titula *Kitāb ax-Xihāb* i és una recopilació de visions místiques i d'anècdotes diverses relacionades amb la seua *ṭarīqa*. És possible trobar-hi referències sobre la seua vida, els deixebles, la vida en el seu lloc de *Zanīta* de Guadalest, la marxa a Granada, etc. (Ibn 'Arafa, 2005).

M. J. Rubiera i Míkel de Epalza van localitzar les restes del seu possible mausoleu basant-se en una identificació toponímica de les dades proporcionades per les fonts àrabs. D'aquesta manera, ha estat possible reconèixer la tomba d'aquest sant musulmà en unes restes de murs trobades a la partida d'Adzeneta (la *qaryat Zanīta* de les fonts àrabs), en la població de Benifato, situada a la Vall de Guadalest, restes que van ser donades a conèixer per F. Franco Sánchez (1988).

6. Cronològicament, el següent membre conegut d'aquest important llinatge de místics i de cadís és nebot de l'anterior Sīd Bono anomenat Abū Tammām Gālib Ibn Ḥasan Ibn Aḥmad Ibn Yaḥyà Ibn Sīd Būnuh/Būna al-Ḫuzā'ī. Va viure la major part de la seua vida en terres alacantines. En aquest període en què la família va viure en el Xarq al-Andalus s'inicia en les lectures alcoràniques i en les pràctiques místiques amb el seu oncle Yaḥyà Ibn Sīd Būnuh, i arribarà a sobresortir per les seues notables qualitats, pel seu carisma i per la seua *baraka*. Va ser *muqri'*, cadí i un mestre reconegut.

A Abū Tammām Gālib Ibn Ḥasan Ibn Sīd Būnuh/Būna, li tocarà viure l'eixida de la nissaga de la Vall de Guadalest i l'exili; primerament va traslladar la seua residència a Elx i després es va instal·lar definitivament a Granada. Gràcies a l'edició del *Kitāb ax-Xihāb* coneixem amb exactitud la data en què la família dels Sīd Bono i la seua *ṭarīqa* abandonen les terres alacantines per a l'obligada emigració: el 21 d'abril de 1254 (Ibn 'Arafa, 2005: 228-229). En el nou assentament i en la nova *zāwiya* de la metròpoli granadina exercirà la funció de cadí (càrrec que posteriorment exerciran altres membres de la família), i hi morirà el 1253·4 (Franco, 2009a: 114).

A partir d'aquest moment, les notícies que tenim de la família dels Sīd Bunuh es desdoblen: d'una banda coneixem la instal·lació de la família i la seua rellevància a Granada, la nova ciutat d'adopció, mentre que, de l'altra, també sabem que el seu mausoleu va continuar exercint un paper molt important en la vida religiosa dels mudèjars del Llevant peninsular.

En el cas d'aquesta família, per fortuna, les fonts cristianes posteriors a la conquesta catalanoaragonesa del Xarq al-Andalus completen les dades aportades per les fonts àrabs, com ho demostra el corpus documental publicat per Mª Teresa Ferrer i Mallol (1998: 95-97; docs. núm. 36, 42, 106, 107; 1989: 95-96), on es recullen quatre documents que parlen de la pervivència a la Vall de Guadalest del mausoleu d'un sant musulmà a què acudien molts devots en pelegrinatge (Franco, 2009b: 178). Segons aquesta documentació catalana, a la mesquita d'Atzeneta es conservava la tomba d'un sant musulmà d'enorme fama, segurament Ibn 'Abd Allāh Ibn Muḥammad Ibn Sīd Būnuh al-Ḫuzā'ī al-Qusānṭanī, per la qual cosa venien pelegrins no solament del regne de València, sinó de Granada i fins i tot de Barbaria. Indubtablement, pel que ja s'ha apuntat, aquesta mesquita-mausoleu d'Atzeneta es correspon amb les diverses notícies de les fonts àrabs que ubiquen a l'alqueria de *Zanīta* el solar dels Banū Sīd Būnuh (Franco, 2009a: 114-115; 2009b: 179).

Encara el 1337, ja en època cristiana, hi ha notícia de la concessió de llicències perquè tant els musulmans valencians com els forans poguessen acudir a fer oració al seu mausoleu pagant sis diners. És més, com ha evidenciat M. T. Ferrer, l'almirall d'Aragó, senyor de Guadalest, permetrà la reconstrucció de la mesquita-mausoleu, ja en època de moriscs. Aquest permís li ocasionarà greus problemes amb la Inquisició; se'n va salvar finalment, encara que després d'un llarguíssim procés en què serà condemnat a mort (Franco, 2009b: 188; 183).

No hi ha més documents contemporanis que permeten resseguir els esdeveniments, però no es va haver d'acabar definitivament amb aquest costum anual dels musulmans valencians (encara que en època del rei Martí passarà a ser una manifestació semiclandestina). Com a conseqüència dels desordres de la revolta de les Germanies, o bé per ordre de les autoritats civils, la mesquita d'Atzeneta va ser destruïda. Malgrat les prohibicions, els moriscs van continuar acudint ocultament per oferir les seues oracions i precs. Cal remarcar l'arrelament, la importància i l'estimació entre els musulmans andalusins de la *baraka* del mausoleu de la família dels Sīd Bono; açò contribuirà a la continuació dels pelegrinatges a aquest, encara després de la conquesta cristiana, de l'abandó dels Banū Sīd Būnuh d'Atzeneta i de l'emigració a Granada, de les mesures restrictives del període mudèjar i, finalment de la prohibició d'acudir-hi després de la forçada conversió al cristianisme. En segon lloc, cal assenyalar la fama d'aquest mausoleu, que atraurà musulmans de tota la corona catalanoaragonesa, del regne nassarita de Granada i fins i tot del Magrib. Finalment és notable la condescendència amb els seus súbdits moriscs per part de l'almirall d'Aragó, tolerància no gaire comuna entre els senyors contemporanis (Franco, 2009b: 181-182).

> Tras la conquista de aquellas tierras por Jaime I, los musulmanes del valle, salvo algunos que, como la familia Sīd Būna emigraron al reino nazarí de Granada, decidieron someterse a la gracia del Conquistador y continuaron viviendo en sus lares, rebeldes, unas veces, sumisos, otras, alentando las tradiciones de sus mayores y alumbrando nuevas generaciones. Ellos fueron, bajo el dominio musulmán y bajo el cristiano, los que, de hecho, colonizaron aquella región y cultivaron las tierras hasta las montañas, convertidas por ellos en terraplenes escalonados, y los que, sin duda, construyeron, en gran parte, muchos de aquellos castillos repletos de historia, como el de Guadalest, cuyos restos, todavía erguidos, evocan lejanos tiempos y encubren curiosas leyendas de tiempos heroicos. Los musulmanes pobladores del valle de Guadalest dejaron, como tantos otros, la huella de su paso por aquellas tierras, cuyos hombres, hoy, todavía, ante el constante pregón de los sonoros nombres de sus pueblos, aldeas, caseríos y despoblados, hablan de tiempos antiguos evocando un pasado que, como gloriosa herencia, vibra en sus mentes y palpita en su historia (Bosch, 1963-64: 73-74; 1986: 229-230).

6. Bibliografia

Asín Palacios, Miguel (1940): *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid, C.S.I.C., Instituto Benito Arias Montano, 153 p.

Azuar Ruiz, Rafael (1989): *Denia islámica. Arqueología y poblamiento.* Alacant, Institut de Cultura "Juan Gil Albert". 450 p.

Barceló Torres, Mª del Carmen (1984): *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y Dialecto,* València, Universitat de València, 397 p.

Barceló Torres, Mª del Carmen (1998): *La escritura árabe en el País Valenciano. Inscripciones monumentales,* Valencia, Universitat de València, 2 vols.

Bazzana, André; Cressier, Patrice; Guichard, Pierre (1988): *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et Archéologie des* ḥuṣūn *du Sud-Est de l'Espagne*, Madrid, Casa de Velázquez, 326 p.

Bosch Vilá, Jacinto (1963-1964): «Notas de toponimia para la historia de Guadalest y su valle. A propósito de unas correcciones a un pasaje de la edición del *Kitāb al-marqaba al-'ulyā* de al-Nubāhī», *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos.* Granada: Universidad, vol. XII-XIII, fascículo 1º, p. 47-74. Reproduït posteriorment en: *Sharq Al-Andalus, Estudios Árabes,* Alacant, Universitat d'Alacant, núm. 3, 1986, p. 201-230.

Calero Secall, Mª Isabel (1986): «Cadíes supremos de la Granada naṣrī», *Actas del XII Congreso de la U.E.A.I. (Málaga, 1984),* Madrid, Union Européenne d'Arabisants et d'Islamisants, p. 135-159.

Calero Secall, Mª Isabel (1987): «Los Banū Sīd Būna», *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes,* Alacant, Universitat d'Alacant, núm. 4, p. 35-44.

Calero Secall, Mª Isabel (1995): «Familias de cadíes en el reino Nazarí», *Actas XVI Congreso UEAI,* Eds. C. Vázquez de Benito; M. A. Manzano Rodríguez, Salamanca, Agencia Española de Cooperación Internacional / C.S.I.C., p. 73-88.

Constán Nava, A. (2009): «Toponimia rural desde época andalusí hasta nuestros días». *Villena*, p. 221-231.

Ferrer i Mallol, Mª Teresa (1988): *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XV*, Barcelona, Institut "Milà i Fontanals" del CSIC, 338 p.

Ferrer i Mallol, Mª Teresa (1989): *Els sarraïns de la corona Catalano-Aragonesa en el segle XIV. Segregació i Discriminació*, Barcelona, ed. CSIC, 427 p.

Franco Sánchez, Francisco (1988): «Identificación de la tumba de los Sīd Bono en Benifato (Alicante)», *Sharq Al-Andalus. Estudios Árabes,* Alacant, Universitat d'Alacant, núm. 5, p. 181-186.

Franco Sánchez, Francisco (1992): «Andalusíes y magrebíes en torno a los Sīd Bono/a de Guadalest y Granada», *Actas del II Coloquio Hispano-Marroquí de Ciencias Históricas «Cultura, Ciencia y Sociedad», Granada, 6-11 noviembre 1989,* Madrid, I.C.M.A. / Al-Andalus'92, p. 217-232.

Franco Sánchez, Francisco (1992-1993): «Cocentaina en el período islámico: poblamiento y geopolítica», *Historia Medieval. Anales de la Universidad de Alicante. Homenaje a Juan Manuel del Estal,* Alacant, Universitat d'Alacant, 1992-1993 (1995), núm. 9, p. 69-99.

Franco Sánchez, Francisco (1995): *Vías y defensas andalusíes en la Mancha Oriental,* Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert / Generalitat Valenciana (Textos Universitarios), 402 p. + làms.

Franco Sánchez, Francisco (2007): «Ibn Sīd Būnuh, Abū Aḥmad», *Enciclopedia de la Cultura Andalusí, Biblioteca de al-Andalus: de Ibn Sa'āda a Ibn Wahayb,* dir. i ed. Jorge Lirola Delgado, Almeria, Fundación Ibn Tufayl, p. 337-344.

Franco Sánchez, Francisco (2009a): «Los Banū Sīd Bona/a: Mística e influencia social entre los siglos XI y XVII», *Historia del sufismo en Al-Andalus. Maestros sufíes de al-Andalus y el Magreb,.* Amina González Costa, Gracia López Anguita, editores, Còrdoba, Almuzara (Col. Al-Andalus), p. 165-191.

Franco Sánchez, Francisco (2009b): «Personatges il·lustres de Cocentaina en l'època andalusina (ss. VIII-XIII), segons les fonts àrabs», *Els musulmans al Comtat. 1609-2009, 400 anys de l´expulsió,* Cocentaina, Centre d´Estudis Contestans, p. 109-126.

Galmés de Fuentes, Álvaro (1990): *Toponimia de Alicante (La oronimia)*, Alacant, Universitat d'Alacant (Col. Xarc Al-Andalus, vol. 3), 91 p.

Garrido i Valls, Josep David (1993): «Toponímia del terme municipal de Benimantell», *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior. XVII Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica (27-29-II-1992),* Barcelona, Societat d'Onomàstica, 1993 setembre-desembre, núm. LIV-LV p. 277-291

Guichard, Pierre (1976): *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, Barcelona, Barral Editores.

Guichard, Pierre (1982): «Los castillos musulmanes del Norte de la provincia de Alicante», *Historia Medieval. Anales de la Universidad de Alicante*. Alacant, Universitat d'Alacant, núm. 1, p. 29-46.

Guichard, Pierre (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (Siglos XI-XIII)*. València: Universitat (Col. Biblioteca Nueva), 781 p. És la publicació de la seua tesi doctoral, que aparegué publicada originalment a França com a: *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe.-XIIIe. siècles),* Damasc, Institut Français de Damas. 1990-1991, 2 vols.

Guichard, Pierre (2008): «El nacimiento del Islam andalusí (s. VIII-inicio del siglo X)», *Las Españas medievales*, obra de P. Bonnassie, P. Guichard, M.-C. Gerbet, Barcelona, ed. Crítica, 368 p.

Hinojosa Montalvo, José (2002): *Diccionario de Historia Medieval del Reino de Valencia*, València, ed. Biblioteca Valenciana/Generalitat Valenciana, 4 vols.

Ibn 'Arafa, 'Abd al-'Ilāh (introd., ed. àr.) (2005): *Abū Aḥmad Ja'far Ibn Sīd Būnuh. Kitāb ax-xihāb. Maufiẓa li-ūlī l-albāb*, Casablanca, Markaz at-Turāṯ aṯ-Ṯaqāfī.

Ar-Rāzī: Aḥmad ar-Rāzī, *Aḫbār mulūk al-Andalus*, trad. esp. del s. XVI coneguda com a *Crónica del Moro Rasis*: ed. crít.: Diego Catalán; Mª Soledad Andrés, *et alii*: *Crónica del Moro Rasis, versión del* Ajbār mulūk al-Andalus *de Aḥmad Ibn Muḥammad Ibn Mūsà ar-Rāzī, 889-955; romanzada para el rey don Dionís de Portugal hacia el 1300 por Mahomad, alarife, y Gil Pérez, clérigo de don Perianes Porçel.* Madrid, Gredos, 1975, 389 p.

Rubiera y Tarragó, Julián (1928): «Enterramientos árabes en Valencia», *Disertaciones y Opúsculos,* Madrid. 2 vols.

Rubiera Mata, M. J. (1984): "Toponimia arábigo-valenciana: falsos antropónimos beréberes", *Miscel·lània Sanchis Guarner, Quaderns de Filologia,* València, Universitat de València, vol I, p. 317-320.

Rubiera Mata, M. J. (1985): *La taifa de Denia*, Alicante, Instituto "Juan Gil Albert".

Rubiera Mata, M. J. i Epalza Ferrer, M. (1985): *Los nombres árabes de Benidorm y su comarca.* Benidorm: Ayuntamiento/Universidad de Alicante. 65 p. Versió en valencià: *Els noms àrabs de Benidorm i la seua comarca*, Alacant, Ajuntament de Benidorm/Universitat d'Alacant, 1985, 65 p.

Rubiera Mata, M. J.i Epalza Ferrer, M. (1987): *Xátiva musulmana (siglos VIII-XIII),* Xàtiva, Ajuntament de (Col·lecció Gramalla, 1), 202 p.

Sanchis i Martínez, Vicent (1999): «Els «rahals» del Llibre del Repartiment», *Aguaits*. Dénia: Institut Comarcal de la Marina Alta / Institut de Cultura "Juan Gil Albert". núm. 16, p. 7-16.

Simonet, Francisco Javier (1888): *Glosario de voces Ibéricas y latinas usadas entre los Mozárabes, precedido de un estudio sobre el dialecto hispano-mozárabe*, Madrid, Tipografía de Fontanet, CCXXXVI + 628 p.

Al-'UḎrī, *Kitāb tarṣī' al-aḫbār wa-tanwī' al-āṯār wa-l-bustān fī garā'ib al-buldān wa-l-masālik ilà jamī' al-mamālik*, ed. àr. dels fragments conservats: 'Abd al-'Azīz al-Ahwānī: *Aḥmad Ibn 'Umar Ibn Anas al-'Uḏrī. Nuṣūṣ 'an al-Andalus. Fragmentos geográfico-históricos de Al-Masālik ilà ǧamī' al-Mamālik*, Madrid: Instituto Egipcio de Estudios Islámicos de Madrid. 1965, 228 p. Trad. esp. de la part sobre la "Cora de Tudmīr": Emilio Molina López: «La Cora de Tudmīr según al-'Uḏrī (s. XI). Aportaciones al estudio geográfico-descriptivo del SE. Peninsular», *Cuadernos de Historia del Islam*, Granada, Universidad, 1972, núm. 3, 113 p.

Al-Ya'qūbī, *Kitāb al-buldān* ed. àr. per M. J. de Goeje (ed. àr.): *Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Pars septima. Kitâb al-a'lâk an-nafîsa VII auctore Abû Alî Ahmed ibn Omar Ibn Rosteh et Kitâb al-boldân auctore Ahmed ibn abî Jakûb ibn Wâdhih al-Kâtib al-Jakûbî,* Leiden, E. J. Brill, 1892[2], VIII + 373 p.

02. HISTÒRIA

02.3. CONSERVAR LA HISTÒRIA. L'ARXIU MUNICIPAL DE BENIMANTELL[1]

Mª del Carmen Otero Sevilla
Pedro Laosa Rodríguez
Celia Sancho Gómez

Arxiu de la Diputació d'Alacant.
Secció d'Assessorament a Municipis.

La traducció d'aquest article ha estat duta a terme per Miquel Navarro Manchón.

L'Arxiu Municipal de Benimantell

Són arxius els conjunts orgànics de documents, o l'agrupació d'aquests, reunits per les entitats públiques i pels particulars en l'exercici de les seues activitats, la utilització de les quals està dirigida a la investigació, la cultura, la informació o la gestió administrativa. S'entén així mateix per arxius les institucions culturals l'objecte de les quals és la reunió, conservació, classificació, ordenació i divulgació, amb finalitats d'aquesta naturalesa, dels esmentats conjunts orgànics (Llei 4/1998, de 11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià).

L'arxiu Municipal es troba situat en un dipòsit al soterrani de l'edifici consistorial. La seua documentació es troba organitzada i inventariada, gràcies al conveni signat per l'Ajuntament amb la Diputació d'Alacant per a la inclusió en el Pla d'Ajuda a Arxius Municipals (PAAM). Actualment, es tenen inventariades 567 unitats d'instal·lació, que pertanyen a diferents fons: Municipal, Eleccions, Jutjat de Pau, Càmera Local Agrària i Organitzacions Polítiques, Socials i Sindicals. El passat any 2010, l'Arxiu Municipal de Benimantell va veure com el seu patrimoni documental s'enriquia amb la incorporació de dos nous documents que fan referència a la història d'aquest municipi. Fins a aquest moment, el document més antic de l'arxiu era un *Reglament per al reg de la font del Molí d'Ondara (1850)*

Coneguda la intenció per part dels actuals dipositaris dels documents de cedir-los al Municipi, des de l'Ajuntament es van posar en contacte amb l'Arxiu de Diputació, Secció d'Assessorament a Municipis perquè reberen el tractament tècnic adequat. Des d'ací, ens vam oferir a digitalitzar els documents, descriure'ls i facilitar un pressupost per a restaurar-los.

Una vegada els treballs anteriorment citats, se'n va procedir a la devolució a l'Ajuntament perquè d'aquesta manera pogueren ser posats, sense necessitat d'exposar-los a una deterioració física major, al servei de la investigació.

Certificación del pleito entre parte del lugar de Benimantell y el marqués de Ariza sobre que se declare que la jurisdicción que ejercía el alcalde ordinario de dicho lugar fuese ordinario y no pedáneo (1819)

Descripció física: Es tracta d'un expedient amb enquadernació en pergamí; 572 folis; rematat amb cintes verdes; grafia humanística i amb tintes negres i marrons. En la portada conté una dedicatòria de l'antic propietari del llibre al seu fill. Pel que fa a l'estat de conservació cal comentar que és bo; a excepció dels nervis del cosit de la coberta davantera que estan una mica deteriorats.

Data: 1819, novembre, 16. València

Assumpte: Certificació en força d'executòria del plet seguit en aquesta Reial Audiència entre parts de l'Ajuntament del lloc de Benimantell i el marquès d'Ariza sobre la declaració que la jurisdicció que exercia l'alcalde ordinari d'aquest lloc fóra ordinària i no pedània.

Ressenya o cos: l'escrivà durant tot el plet va ser Antonio Aparisi, escrivà de la càmera del rei del civil de la Reial Audiència de València. Es tracta d'un procés llarg, que pel que sembla es va iniciar ja a principis del segle XVIII, segons la referència d'un testimoni, i que va concloure l'any 1819. No obstant això, la informació més antiga relatada en el document es remunta a l'any 1749.

El conflicte per la jurisdicció ordinària ens situa l'any 1749, quan en el mes de maig, Pascual Fita, en nom de l'alcalde de Benimantell, va sol·licitar a l'Audiència de València que concedira a aquest alcalde ordinari un assistent d'escrivania destinat al jutjat del lloc, amb la finalitat de poder impartir bona justícia. El motiu de trobar la necessitat d'aquest escrivà es justificava en un episodi viscut uns dies abans. Segons Fita, va arribar un home a Benimantell a vendre roba, al qual se li va sol·licitar que presentara la llicència que pertocava. L'home va al·legar que la tenia de mans de l'alcalde major però que no la portava, motiu pel qual va ser fet presoner. Per aquest motiu l'alcalde de Benimantell, per a poder prendre registre en el jutjat, va sol·licitar a Fernando Boronat i a Miguel Juan Mora, tots dos de professió escrivans, que exercissen com a tals. No obstant això, ambdós, per respecte a l'alcalde major, suposat atorgant de la llicència, no van accedir a la petició, i l'alcalde ordinari, segons Fita, no va poder exercir en bones condicions la jurisdicció i bona justícia. Sobre la base d'aquesta petició, se li va concedir l'assistència de M. Juan Mora sota pena de 25 lliures. Però aquesta concessió va suscitar disgustos, i Juan Bautista Navarro, en nom d'Antonio Vicente Mora, alcalde major de Guadalest, va escriure a l'Audiència en el mateix mes de maig acusant Fita d'haver incorregut en incorreccions i falsedats. Entre altres coses, afirmava: que l'alcalde de Benimantell s'intitulava ordinari sense ser-ho, ja que el marquès d'Ariza i Guadalest, des de la seua possessió d'aquests llocs en 1741, jurava a l'alcalde de Benimantell com pedani; que la categoria d'ordinari la disposava, doncs, només l'alcalde de Guadalest, i per tant no necessitava assistent d'escrivania ja que no estava legitimat per a impartir justícia; que l'home que venia la roba era Francisco Gorgues, agutzil del jutjat de l'alcalde major, amb el seu criat, que tenia llicència de l'alcalde major per a rematar en pública subhasta unes robes confiscades a Thomas Bou i Juan Solves en pagament de multes; que Francisco Gorges era molt conegut en tots els municipis a causa dels càrrecs oficials presents i passats que exercia, i que quan el va fer presoner l'alcalde de Benimantell, aquest coneixia de fet a aquell, segons es desprenia d'una missiva que en aquest mateix dia va escriure a l'alcalde de Guadalest. No obstant això, aquesta dada s'havia omès en la petició de Fita. Per tot això, sol·licitava que es revocara la dita concessió.

A partir d'ací s'inicia un procés pel qual es decidiria si l'alcalde de Benimantell gaudia o no de la jurisdicció ordinària, i l'Audiència, com a mesura cautelar, va demanar que se suspengués la reial provisió de concessió d'escrivà. El marquès d'Ariza, per la seua banda, al novembre de 1749 va sol·licitar que l'alcalde s'abstingués d'actuar com a ordinari fins que es resolgués el cas. En 1750 van passar els actes al relator perquè es revisaren i tot això es va materialitzar en un decret de setembre de 1751 on es va decidir que s'abstinguera d'exercir aquesta jurisdicció sota pena de cinc-centes lliures. En aquest mateix mes, el marquès va demanar que aquest decret es donara a conèixer a l'alcalde i es registrara en l'arxiu del lloc.

Un any més tard, el marquès va canviar de parer i va decidir concedir la jurisdicció ordinària a l'alcalde de Benimantell, subjecta a unes determinades condicions. Es va redactar una concòrdia en escriptura pública de concessió entre les parts, on es van estipular aquestes condicions. Gràcies a un dels testimonis que intervenen al llarg del plet, Fernando Boronat, coneixem de l'existència real d'aquest escrit. En un moment de la declaració va dir que en companyia de Gerónimo Peris i Juan Ponsoda, regidors, va anar a casa del doctor Francisco Aragonés, que era on hi havia l'armari amb els llibres de l'arxiu, per agafar la citada concòrdia. Allí es va trobar un quadern en foli amb cobertes de pergamí lligada amb vetes de seda verda on es trobava un títol de concòrdia signat pel marquès. La concòrdia va ser expedida al maig de 1752 i en aquesta, el senyor concedia la jurisdicció ordinària dels alcaldes de Benimantell sota una sèrie de condicions, les quals en diverses ocasions i al llarg del plet són titllades d'oneroses: el municipi hauria de construir al seu càrrec els edificis necessaris per al bon exercici d'aquesta jurisdicció (presons i altres oficines) i s'hi haurien de col·locar les armes i insígnies del marquès; haurien de ser retirats aquells plets que el municipi mantingués amb el senyor i no iniciar-ne de nous; s'hauria de construir a costa del municipi un forn de pa les rendes i drets del qual percebria el marquès; a aquest no se li repartiria l'equivalent per les seues rendes en el municipi. Això és el que ens explica Boronat. Tot seguit va enviar Vicente Bou i Fernando Boronat a Madrid, que van actuar de testimonis en la cort a l'hora del registre, ja que aquesta concòrdia havia d'obtenir el registre reial. Davant de Miguel Barragán, escrivà del rei en la cort de Madrid, el van signar al juny de 1752. Poc després, al Castell de Guadalest es van assabentar d'aquesta notícia, i es van tornar a suscitar disputes.

Anys més tard es generà el problema matriu del procés, ja que pel que sembla, des de 1752-1763 es van nomenar alcaldes ordinaris, però en aquest últim any, el marquès va decidir revocar la concòrdia al·legant incompliment de les condicions pactades, ja que se li va demanar el pagament de l'equivalent, i amb això, emparant-se en el decret de 1751, l'alcalde de Benimantell hauria d'adquirir de nou la categoria de pedani.

A partir d'ací, Benimantell, al començament de 1763, inicia plet contra el marquès davant l'Audiència de València perquè se li reconegués el dret adquirit per la concòrdia. El primer testimoni és de José Albors, qui sol·licita a l'Audiència, en nom del municipi, la revocació del decret. La majoria de la informació de què disposem, i que ja hem narrat anteriorment, s'extrau de les declaracions que s'insereixen a partir de 1763. Aquest mateix José Albors assenyala que no podia aportar al seu testimoni l'escrit de la

concòrdia perquè Fernando Boronat, escrivà de Benimantell, s'havia passat al Castell de Guadalest amb les claus de l'arxiu i havia deixat indefens el municipi. Per aquest motiu, Boronat va ser requerit per l'Audiència perquè retirara els citats papers. Aquest és l'episodi al·ludit anteriorment de la visita de Boronat a l'arxiu.

Al maig de 1763 el marquès va replicar a l'Audiència que l'absolguera de la demanda, però el procés va quedar totalment paralitzat per part de Benimantell fins a 1803, quan el municipi va reprendre el conflicte interposant demanda de propietat. La dita demanda s'acull a la carta de poblament del municipi atorgada a principis del XVII, després de l'expulsió dels moriscos, moment en què es van concedir certes prerrogatives. I també s'acull a la fundació antiga de la "ciutat" de Benimantell des de l'època dels furs quan la jurisdicció ordinària s'atorgava a pobles amb més de quinze cases habitades.

Una vegada interposada aquesta demanda en 1803, es va requerir al marquès al setembre d'aquest any, que va contestar amb una missiva on deia que no estava d'acord amb la pretesa jurisdicció ordinària per a conèixer causes civils i criminals, i va instar al jutge per tal que es remuntés als enganys de 1749. Entre la declaració que va realitzar, va al·legar que els de Benimantell es van oposar en primera instància al decret el 1751, i que després van accedir a la jurisdicció acceptant unes condicions, fins i tot sent oneroses, que no van complir, i per això va revocar la concòrdia. Això va suposar la queixa del municipi en 1763 pretenent l'empara de possessió, però com sabien que no tenien cap justificació legal van paralitzar el procés, i ara, una vegada passat el temps, quaranta anys, tornaven a pretendre reanimar el plet basant-se en la carta de població per la qual es donaven certes prerrogatives en el nomenament de càrrecs, que els de Benimantell malinterpretaren com a jurisdicció ordinària. També va al·legar que els contractes podien ser rescindits i que en revocació no havien tingut res a veure els alcaldes majors, que ho eren, d'altra banda, de tot el Marquesat. En aquesta declaració va incloure les condicions de la concòrdia, que ens apareixen millor estructurades que el que Boronat va inserir: a més de la qüestió de les construccions per erigir i del no-repartiment de l'equivalent, el marquès els obligava a apartar-se de

tots els plets, instàncies i pretensions contra els drets i regalies de l'amo; que la divisió del terme feta anteriorment a 1752 va ser executada exclusivament per al repartiment de l'equivalent i no havia de regir per a l'exercici de la jurisdicció, essent a més la qüestió de l'equivalent pròpia de l'alcalde major; que el nomenament de l'escrivà i agutzil fóra peculiar del marquès i successors; que sempre que el Marquès o els seus successors revocaren aquesta gràcia jurisdiccional, s'entendria cancel·lada aquesta escriptura, podrien sol·licitar el reemborsament de la inversió en el forn i es repartiria de nou l'equivalent per les seues rendes; que sobre el coneixement de denúncies sobre danys en muntanyes i altres zones comunes es previngués a l'alcalde major, per la qual cosa l'alcalde de Benimantell només podia conèixer causes entre veïns.

Per a respondre, el 1804 i a instàncies de Benimantell, l'alcalde de Penàguila va recopilar una sèrie de testimonis sobre la jurisdicció dels alcaldes de Benimantell. En aquell moment, l'alcalde era José Solves, i el procurador per la seua banda en l'Audiència va ser Antonio Blesa. Es van prendre fe de determinats documents en els quals participava l'alcalde en qüestions de cinquenes, del repartiment de l'equivalent, proveïments, etc. En aquests testimonis s'al·legava que, malgrat ser regalies, l'alcalde de Benimantell participava i no apareixia com a pedani. Sobre la base d'aquests i a la carta de poblament, els de Benimantell van acabar al·legant que la jurisdicció ordinària els pertanyia per llei i no per gràcia; que el terme es trobava separat d'altres pobles i pagava equivalent, delme i primícia; que els alcaldes havien actuat amb assessors com ho fan els ordinaris, i que havien dirigit requisitòries en l'execució i cobrament de tributs reals; i que havien conegut plets civils i criminals.

En 1805, el procurador del Marquès, Timoteo Férriz, va adjuntar testimonis a favor que la jurisdicció de pedani era cosa memorial i només interrompuda per la concòrdia; que el Marquesat de Guadalest s'havia entès sempre per peculiar i privatiu de la Vila i Castell de Guadalest, especialment per a l'exercici de la jurisdicció pels alcaldes majors, sent els altres pobles de l'«estat» com una cosa accessòria i compresos en aquell terme, i les pastures i altres aprofitaments eren comuns; que en definitiva, el terme municipal és tot el Marquesat de Guadalest i a dins hi ha una sèrie de demarcacions per al control i pagament de tributs però no en la jurisdicció; que el fet d'haver participat en les cinquenes i exempcions era habitual en llogarets com una forma d'ajuda sense ser objecte de la jurisdicció ordinària, i el mateix quant a la qüestió de les requisitòries, ja que es mancava de determinades fórmules protocol·làries pròpies dels alcaldes ordinaris. Es va arribar a dir que, si els alcaldes havien actuat com si tingueren la jurisdicció ordinària, ho havien fet de forma clandestina i sense coneixement de l'alcalde major.

El cas passà al fiscal del rei, que al setembre d'aquell mateix any va exposar que aquesta donació, *la concòrdia*, va ser contrària a llei i que el senyor marquès no tenia competència per a concedir o revocar la jurisdicció ordinària, i que d'altra banda, una vegada adquirida no es podia llevar, i així diu el fiscal: «no hi ha res més decidit i que puga ser un veritable axioma en la legalitat que la jurisdicció ordinària com està introduïda per llei; una vegada establerta continua per sempre». Segons el fiscal, el marquès es va excedir en els seus drets, i a més, la carta de poblament establia la facultat «als del poble» per nomenar oficials de justícia i jurats, i l'ofici de mustaçaf, sense esmentar en cap moment la nota de pedanis, per la qual cosa es pressuposa, que si no es posa el contrari, eren alcaldes ordinaris. A més, va assenyalar la invalidesa d'aquell contracte en el qual una de les parts contracta sabent que no podrà complir-ho. Va acabar justificant que procedia la demanda contra el Marquès i donava autorització al municipi per sol·licitar el reemborsament de les quantitats pagades. No obstant això, el jutge va decidir absoldre el marquès a la fi de setembre de 1805.

Davant d'això, Antonio Blesa, en nom de l'Ajuntament, va interposar suplicació a la fi de 1805. Però novament el procés va quedar paralitzat fins que, al juliol de 1816, es van presentar les declaracions de testimonis per ambdues parts. Els actes van estar de nou sense curs des del maig fins al setembre de 1817, moment en què es reprèn el plet. Seguint el dret processal de l'època, van passar els actes al fiscal, que al febrer de 1819 va exposar que no havien d'atenir-se a si hi va haver concòrdia o si l'encartació donava la jurisdicció ordinària, ja que atorgar aquesta mena de jurisdicció és regalia reial i no hi ha facultat dels senyors per concedir-la. No obstant això, estava segur que li pertanyia des de temps antics ja que en l'origen del lloc, aquest va tenir quinze cases i en la Carta de Població se'ls concedia l'elecció, pel senyor del lloc, de justícia i jurats. El càrrec de justícia s'equiparava al d'alcalde ordinari, i per això, a inicis del XVII posseir aquests càrrecs implicava posseir la jurisdicció ordinària, que s'exerciria a prevenció amb l'alcalde major. I per tant, independentment de la concòrdia, el que no podia fer el marquès era reduir-los a la categoria de pedani quan ja per llei els corresponia l'ordinària.

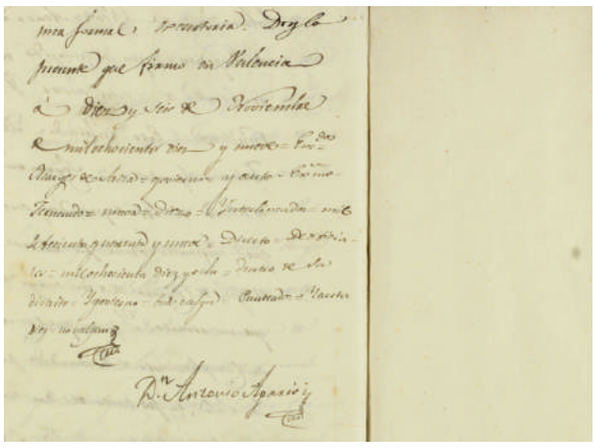

Finalment es va convocar el judici, al qual va acudir com a apoderat de Benimantell, Gaspar Serrano, i la sentència d'abril de 1819 va acabar decantant-se a favor del municipi i se li va ratificar la jurisdicció ordinària. Pel que sembla, Benimantell paral·lelament va demandar contra els excessos comesos per l'alcalde ordinari de Guadalest, qui se suposa que havia conegut algunes causes que, en realitat, pertanyien a Benimantell. La decisió sobre aquest assumpte va ser l'acord per l'Audiència d'un decret de juliol de 1819 que prohibia al de Guadalest seguir amb aquesta actitud, i tots aquells litigis en curs havien de ser passats en un futur al jutjat de Benimantell.

Informe sobre el expediente de amojonamiento practicado en dicho año de 1750.

Descripció Física: El lligall són tres expedients independents en suport paper i que sumen 160 pàgines, cosits els tres i coberts amb una carpeta de paper pertanyent a un expedient anterior; escrits amb tinta negra i lletra humanística. L'estat de conservació no és massa bo; a causa principalment dels atacs de microorganismes de les primeres pàgines, causats per problemes d'humitat i manca de protecció exterior. Aquest excés d'humitat ha provocat també l'oxidació de les tintes i la deterioració de diversos fulls. També, moltes de les vores es troben esquinçades

Data: 1763, setembre, 5- 1764, abril, 10. Benimantell

Assumpte: El lligall titulat *Expediente del amojonamiento practicado en dicho año 1750,* és en realitat un lligall que conté tres processos judicials dels anys 1763 i 1764 instruïts per l'Alcalde Major del Marquesat de Guadalest, que tenen com a nexe comú el fet de tractar sobre els límits territorials i els problemes jurisdiccionals i d'autoritat entre les diferents localitats que formen aquest Marquesat.

Ressenya o Cos: El primer dels tres expedients cosits tracta sobre la partió i amollonament de Benimantell. En realitat, és un procés iniciat per l'Alcalde Major de Guadalest Josep Albero, càrrec dedicat a administrar justícia dins del marquesat, per esbrinar l'excés de poder d'algunes autoritats i oficials municipals del Marquesat sobre altres llocs. L'Alcalde Major, per tal d'aclarir els fets, forma el que es denomina una sumària formació de testimonis, on s'interroguen diferents càrrecs municipals del Marquesat com alcaldes, regidors, síndics o procuradors, així com veïns i pagesos de les diverses localitats, i fins i tot d'altres poblacions confrontants com Sella.

Els documents d'aquestes declaracions es daten entre el 5 de setembre del 1763 i el 6 de desembre del mateix any i en donen fe Josep Albero, jutge d'actuacions i Alcalde Major, i Vicente Solves, escrivà. En aquestes declaracions trobem molta informació sobre les bogues del Marquesat, que estava format pels pobles de Guadalest, Benimantell, Benifato i Beniardà. La documentació també ens aporta dades sobre els càrrecs municipals que existien en cada població; així trobem com, a més de l'Alcalde Major encarregat d'impartir justícia en el Marquesat, Guadalest posseïa un Alcalde ordinari i la resta un Alcalde pedani, a més de dos regidors, un síndic procurador, un alcalde de germanor i oficials rondaires en totes les poblacions.

Durant tot l'acte s'esmenten diversos successos que mostren la situació de tensió contínua entre les diferents poblacions per afermar la seua autoritat al territori i no perdre força enfront del municipi principal del Marquesat que era Guadalest. La documentació fa referència a les contínues disputes entre els alcaldes pel repartiment de la neu de la serra d'Aitana o com aquests intenten exercir l'autoritat en llocs d'altres poblacions.

Hi ha dos altercats que se citen amb més minuciositat; en un d'ells, l'alcalde ordinari de Guadalest rep una pallissa per part d'alguns veïns de Beniardà quan fou vist en la població amb la vara de justícia. Un altre succés que es relata en el procés és quan l'alcalde de germanor de Guadalest acudeix, extralimitant la seua jurisdicció, amb una vintena d'homes a l'arc de Benimantell per vigilar la partida sota el pretext que hi havia caps de bestiar pasturant il·legalment i se n'apropia d'alguns, tot això a pesar que el ramader havia mostrat una llicència de pastoratge de l'Alcalde Major.

L'altre tema que contínuament apareix en els actes i que és bàsic per a conèixer aquestes disputes en la delimitació de les bogues i fites de Benimantell, és la gran quantitat de declaracions de veïns i actes per destriar els veritables límits de Benimantell. Una compareixença clau per dilucidar les partions és la que té lloc el 7 de setembre quan se cita al regidor primer de Benimantell, Vicente Bou i a l'escrivà del mateix Ajuntament, Fernando Boronat, perquè donen la seua opinió sobre les partions de Benimantell, el document de la qual es diu es conserva en l'Arxiu Municipal. En l'acte es narra com Vicente Bou mostra un quadern amb la designació del terme realitzat al mes de desembre de 1750, on es narra la comitiva que es va formar per establir les fites de Benimantell i que va reunir diferents càrrecs municipals de les poblacions implicades, entre ells el síndic de Benimantell que aleshores era Joaquin Solves o el governador i justícia del Marquesat José Orduña.

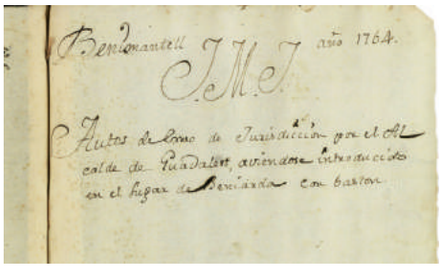
Benimantell año 1764.

J.M.J.

Autos de Como de Jurisdicion por el Alcalde de Guadalest, aviendose introducido en el lugar de Beniardà con baston

El segon expedient del lligall es denomina «Acte d'excés de jurisdicció de l'Alcalde de Guadalest per introduir-se en el lloc de Beniardà amb bastó» i data del 20 de gener de 1764, en el qual es demostra l'hostilitat de la resta de les poblacions contra les autoritats del Castell de Guadalest. En aquest acte es relata com l'alcalde ordinari del Castell de Guadalest es presenta en el porxe

de l'Ajuntament de Beniardà amb el bastó de comandament per veure al seu pare, mentre els veïns jugaven a pilota; la presència de Joaquín Pascual va crear tal tumult que va haver de ser refugiat per l'alcalde de Beniardà, Miguel Sales, a sa casa i posteriorment abandonà aquesta població.

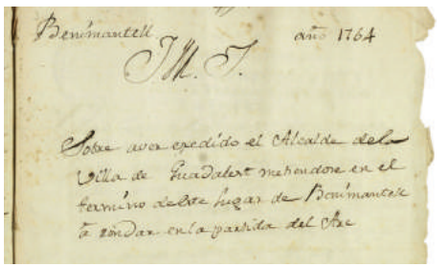
Benimantell año 1764

J.M.S.

Sobre aver excedido el Alcalde de la Villa de Guadalest metiendose en el termino de este lugar de Benimantell a rondar en la partida del Arc

L'últim dels actes es denomina «Sobre haver excedit l'alcalde de Guadalest entrant en el terme d'aquest lloc de Benimantell a rondar en la partida de l'Arc» que es data el 10 d'Abril de 1764, l'Alcalde Major pretén informar a la Real Audiència del Regne de València dels successos esdevinguts en la partida de l'Arc de Benimantell. Segons les declaracions preses per Josep Albero, l'alcalde de Guadalest, Joaquín Pascual, va estar rondant per aquesta partida de Benimantell, al costat d'una comitiva, i en assabentar-se d'això l'alcalde de Benimantell volgué capturar-lo amb un grup de veïns al camí del Comptador, i no va ser capturat finalment perquè es va desviar per una altra senda secundària en descobrir el pla.

03. PATRIMONI CULTURAL

03.1. UN DIBUIX DE D.EMILIO VARELA SOLER[1]

Juan P. Martínez Solbes

1. La traducció d'aquest article ha estat duta a terme per Jordi Antolí Martínez.

E.V.

La pintora alacantina Elvira Pizano posseeix un dibuix realitzat per Emilio Varela en el qual l'artista va captar l'atmosfera de l'interior del temple parroquial de Sant Vicent Màrtir de Benimantell. Es tracta d'un esbós al llapis sobre paper, esgroguit pel pas del temps, de factura aparentment descurada i poc atenta a realitats físiques, les quals importaven ben poc a l'artista.

Les lletres E. V. identifiquen l'autor de l'esbós. Reprodueix l'interior d'un edifici en el qual clarament s'intueix un espai central cap al qual convergeix l'atenció d'unes figures; no obstant això, la nostra mirada s'escapa cap a la dreta a través d'una sèrie de falsos arcs escarsers sobre pilars. Intuïm decorats il·lusionistes que imiten marbres i grotescs. L'escacat del sòl ajuda a marcar el doble punt de fuga que intenta el dibuix.

L'artista va utilitzar un llapis gras i amb diferents pressions va obtenir la vivor necessària del traç. Va difuminar les parts apropiades i, sobretot, va marcar intensament les formes de les dones velades i endolades que apareixen. Va mantenir un punt de vista alt amb què empetiteix les siluetes de l'escena i, alhora, inconscientment, se'n distancia. Són unes figures sense rostre (estan d'esquena), estàtiques, recollides, absortes davant del que ocorre en algun punt de l'espai interior. Si assumim que és l'església parroquial, podem pensar que l'autor les ha sorpreses en una espècie d'èxtasi contemplatiu producte d'una pietat sincera i entregada. Ni més ni menys en el dibuix!

Varela va poder reparar en la sumptuositat del retaule de l'altar Major que ostentava les figures de quatre sants, tots màrtirs: sant Vicent ocupava el carrer central; sant Llorenç i sant Esteve, els carrers laterals, i santa Caterina d'Alexandria se situava en una fornícula a manera d'àtic sobre la figura del diaca saragossà martiritzat a València. El van poder captivar altres aspectes del temple, però per la seua personalitat complexa i retreta, fruit de la timidesa, va preferir l'anonimat d'unes figures i la indefinició d'un espai.

Tots els qui coneixen el temple parroquial identifiquen i localitzen l'escena sense gens de dificultat. Emilio Varela, armat amb la llibreta de dibuix i els llapis es va situar en la segona capella del costat de l'epístola (hui en dia és la capella de la Mare de Déu dels Dolors) i va plasmar les «ombres» que el van impactar, situades davant la tercera capella, hui dedicada a la Puríssima Concepció. Una quarta figura s'intueix asseguda en una cadira de barrons en l'última capella, a l'entrada de la capella del sagrari.

Va pensar a traslladar aquesta escena al llenç? Ho desconeixem. L'oli amb el títol «Interior de iglesia» (Cat. 192) que apareix en la pàgina 276 del catàleg de l'exposició: *Emilio Varela, 1887-1951. Pintor universal*, que va tenir lloc a Alacant l'any 2010, suggereix que alguns esbossos d'interiors d'esglésies sí que van trobar plasmació posterior en els cartons tan utilitzats per l'artista. No sabem si passà el mateix amb aquest dibuix. Possiblement l'autor va quedar satisfet amb l'ambient que havia captat, tan conforme (per la senzillesa i apoquiment) amb la seua pròpia forma de ser i d'«estar» en la societat que va haver de viure. El dibuix, sense ser un testimoniatge «fotogràfic» del temple, és més que la radiografia d'un estat d'ànim, és una de les escassíssimes manifestacions visuals conegudes que ens queden de l'interior de la parròquia de Sant Vicent Màrtir de Benimantell abans de la destrucció.

03. PATRIMONI CULTURAL

03.2. SANT JERONI PENITENT[1]

Juan P. Martínez Solbes
Joahnnes de Graal
Marisa Álvarez de Graal
Lorenzo Hernández Guardiola

1. La traducció d'aquest article ha estat duta a terme per Jordi Antolí Martínez.

L'església parroquial de Sant Vicent Màrtir de Benimantell ha pogut conservar una petita taula a l'oli (15 x 11'5 cm) datada en la segona meitat del s. XVI, d'autor anònim i de clara procedència nòrdica.

Poca cosa podem deduir d'aquesta petita obra d'art més enllà del que és purament visual i simbòlic. L'esment en aquesta publicació atén a la bellesa que en si mateixa inclou la taula i al fet que és un dels pocs testimonis que queden de l'esplendor de les obres d'art que contenia el temple parroquial. L'origen nordicoflamenc de la peça pot tenir a veure amb dos personatges relacionats amb el marquesat de Guadalest en les dates en les quals es van estipular i signar els capítols de la Carta de Poblament: el quart marquès de Guadalest mateix o el seu criat Luis Alexandro d'Ordunya.

Felip de Cardona i Borja, Almirall d'Aragó i quart marquès de Guadalest va ser ambaixador a Flandes en l'època de la Treva dels Dotze Anys (1609). En el seu nom i representació Cristòfor de Cardona, el seu parent, va signar l'escriptura de població el 22 d'abril de 1611. En el seu seguici a Brussel·les i com a servidor destacat figurava Luis Alexandro d'Ordunya, de la casa i família que ja prestava serveis als Cardona a la Vall. Qualsevol dels dos pogué adquirir l'obra i dipositar-la en la parròquia de Guadalest o en el temple vicari de Benimantell. Tots dos tenien interessos en l'església de Sant Vicent Màrtir, bé el patronatge nobiliari o pels censos carregats, altars amb misses perpètues, etc. que els Ordunya tenien en aquest temple.

Johannes Romein Graal i Marisa Àlvarez de Graal a l'examinar aquesta menuda taula, han reparat que en la seua part posterior són clarament visibles les lletres i el signe següents: A†V. Sempre s'ha suposat que poden ser les inicials de l'autor. Fent ús dels coneixements acumulats durant anys en l'exercici de la seua professió a Anvers (Bèlgica), han investigat sobre la possible autoria de l'obra i han presentat les seues conclusions que reproduïm a continuació:

> *Consultado el catálogo editado por el Real Museo de Bellas Artes de Amberes con motivo de la exposición organizada desde el 19 de octubre de 1992 al 8 de marzo de 1993, y titulada:* **"De Bruegel a Rubens. La escuela amberina de pintura, 1550-1650"** *y teniendo en cuenta las iniciales que aparecen en la tabla examinada, tal parece indicar que pudiera tratarse del pintor flamenco* **Artus van Uden**, *basada esta suposición en la evidencia de las letras "A V" que marcara el pintor en el reverso de la tabla, como autor de la obra.*
>
> *En el registro de pintores del citado catálogo tan sólo aparecen dos nombres que pudieran vincularse a estas letras:* **L. van Uden** *y* **A. van Utrecht**. *Cabe destacar que antiguamente la letra "U" tal como se usa hoy día, se representaba con la grafía "V".*

El pintor **Adriaen van Utrecht** *queda descartado pues su obra se caracteriza por su especialización en la pintura llamada "stilleven" o sea "bodegones".*

El pintor **Lucas van Uden** *(Amberes 1595-1672), nos da lo que pudiera ser una pista para identificar al pintor de la tabla. El catálogo informa que su padre se llamaba* **Artus van Uden** *y que ostentaba el nombramiento de "Pintor de la ciudad de Amberes". También dice que fue maestro de su hijo Lucas.* **Artus van Uden** *debió ser un artista de cierta talla. En la citada información se significa que su hijo* **Lucas van Uden**, *fue admitido en 1626-1627 en la Cofradía de San Lucas del gremio de pintores de Amberes, en su calidad de "hijo de maestro".* **Lucas van Uden** *destacó como pintor paisajista utilizando el esquema de "tres colores" característico de los paisajes flamencos de finales del siglo XVI y principios del siglo XVII.*

Desafortunadamente no se han podido establecer otros datos que den constancia de la trayectoria del pintor **Artus van Uden**. *Sabemos que los maestros flamencos pintaron una muy vasta y amplia variedad de frondosos paisajes salpicados con figuras personalizadas, escenas populares, elementos arquitectónicos y, en algunas ocasiones, introducción de motivos religiosos. En el caso que nos ocupa, vemos a San Jerónimo (uno de los cuatro grandes Padres de la Iglesia Latina) en su penitencia, pero reproduciendo el ambiente de los alrededores de la floreciente y esplendorosa ciudad de Brujas (Bélgica).*

El esplendor de la escuela de pintura de Amberes se debe a grandes maestros de la pintura flamenca como pueden ser Pedro Pablo Rubens, Anton van Dijck, Jacob Jordaens y a otros maestros menores que fueron capaces de plasmar obras como la que hemos contemplado.

Lorenzo Hernández Guardiola ens ha permès reproduir l'estudi publicat amb el número 33 en la pàg. 229 del catàleg de l'exposició de la Llum de les Imatges celebrada a Oriola al 2003. Li ho agraïm de tot cor. Diu així:

San Jerónimo, arrodillado en un paraje al aire libre, en cuyo fondo se advierte un caserío, se muestra desnudo desde la cintura, con el crucifijo en la mano derecha, el león a un lado, ante un libro abierto (alusión a su condición de Doctor de la Iglesia) y una calavera, símbolo del penitente. De un árbol penden el manto púrpura y el capelo.

Representación habitual del santo en el área mediterránea (en el mundo nórdico se le muestra en su estudio), esta pequeña tablita, prácticamente una miniatura, debe ser obra de un pintor nórdico romanista de la segunda mitad del siglo XVI:

La composición se organiza en una trama de diagonales, marcadas por las piernas, brazos, ramas y techos de las casas, acentuándose el contraste de claro contra oscuro, en un ambiente exterior de enfoque realista en la captación de la arboleda. El desnudo musculoso del modelo evoca la estética miguelangelesca, con interés en marcar los distintos detalles anatómicos (músculos y tendones) con gran minuciosidad. El caserío gótico del fondo se resuelve de forma abreviada.

La tabla debió llegar a la parroquia de Benimantell como donación, quizá de su señor el marqués de Guadalest, dignidad que en el siglo XVI ostentaban los Cardonas, tras casar Juan de Aragón con Juan Folch, conde de Cardona. (L.H.G.)

03. PATRIMONI CULTURAL

03.3. EL MAS A BENIMANTELL

Text[1] i dibuixos:
Javier Pastor

El mas Nou

1. La traducció d'aquest article ha estat duta a terme per Jordi Antolí Martínez.

Una casa és el lloc on ens refugiem i, en definitiva, on fem la nostra vida més íntima; és la projecció de la persona que l'habita i, alhora, la persona mateixa acaba assemblant-se a la casa. Quan t'acostes al vell mas del Sabater, crida l'atenció aquell paratge bell, que mira cap a la mar, envoltat de muntanyes, amb el petit mas abandonada a la seua sort.

En entrar pel portal desballestat, la primera cosa que perceps és l'acumulació de brossa i una certa decadència, però en pocs segons descobreixes una bellesa enlluernadora. La lluminositat del lloc, els murs encara blanquinosos, la senzillesa i esveltesa de l'arquitectura... Com aquella persona que de jove va ser bella i en la vellesa conserva encara els trets més nobles. A l'entrada s'alça un arc de mig punt, amb les parets emblanquinades i bigues de fusta; un poc més endavant i a la dreta, traspassant un altre arc similar, s'hi troba una estança amb llar de foc, davant de la qual encara sobreviu una cadira de boga desmanegada. Des d'allà unes escales tosques i emblanquinades ascendeixen a la planta superior, des d'on es contempla una vista preciosa amb la mar de fons. Qui va construir aquesta casa? Qui la va habitar? Quines vivències va tenir? Per què la va abandonar?

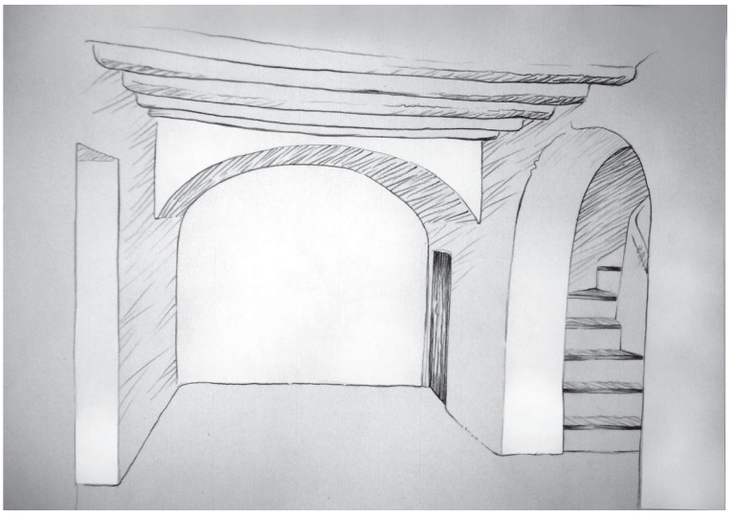

El mas del Sabater (entrada principal)

No és l'únic mas abandonat; podem trobar-nos-en (si no s'han ensorrat ja) centenars de banda a banda de la Comunitat Valenciana, o el que és pitjor... personalitzats a l'estil més kitsch. En certa manera es comprén: una casa es construeix en funció d'unes necessitats, d'un tipus de vida, d'una època i d'una cultura: evidentment, al segle XXI no vivim com al segle X. Ara bé, això no justifica l'abandó i deteriorament que pateixen; un exemple és que no abandonem o destruïm les obres d'art més antigues, produïdes des de la prehistòria fins als nostres dies, sinó que les conservem, restaurem i les anem a admirar als museus. D'això se'n diu cultura.

Però, entrant en matèria, quin va ser l'origen del mas? Què el caracteritza? I, especialment, com eren els masos de Benimantell? La relació que existeix entre el MANSUS llatí, el *manso* medieval i el *mas* dels nostres

dies permet pensar en un mateix origen. El sentit de la paraula llatina MANSUS és 'habitació' o 'habitatge'. És possible que es prengués aquest model d'edificació a partir de la *domus* romana, antigues viles autosuficients.

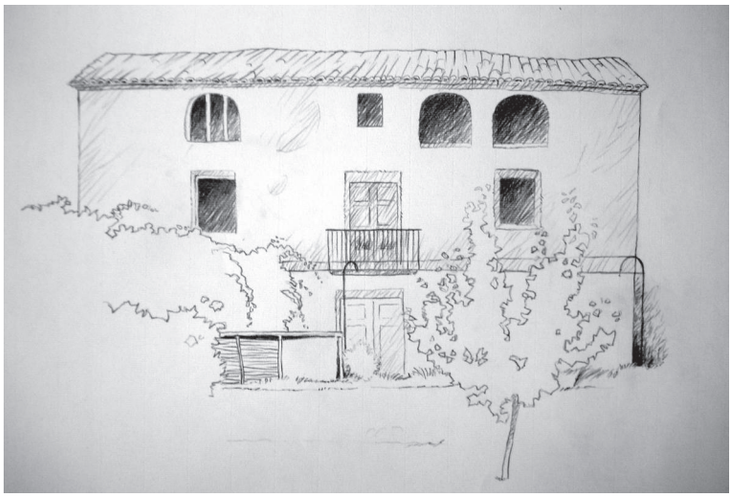

El mas del Boiret (hui en dia desaparegut)

Durant l'edat mitjana, la formació dels llogarets va ser especialment activa a tota Europa. La vida al mas no es va estabilitzar fins a finals de l'edat mitjana a causa de la inseguretat en el camp. No adquireix, per tant, importància fins al segle XVI, quan desapareix l'organització feudal i el colon pot independitzar-se, treballar la seua terra i construir el seu propi habitatge; és al segle XVII i a principis del XVIII que el mas assoleix el major desenvolupament.

L'emplaçament es triava en funció de la proximitat a les vies de comunicació i, generalment, als cursos d'aigua. Desforestat el bosc, les terres conreades s'estenien al voltant del llogaret, formant un anell, condicionat pel relleu del terreny. Dividit l'espai en parcel·les, s'hi sembrava cereals i llegums fonamentalment, la base de l'alimentació camperola. Més enllà dels camps de cultiu s'estenia un segon cinturó format per pastures, on s'alimentava el bestiar, i el bosc, una font molt important de recursos, del qual s'obtenia llenya i fusta, mel i cera, fruita seca i carn de cacera. Aquest segon anell –pastura i bosc– constituïa les terres comunals, que eren explotades col·lectivament per tots els veïns del llogaret.

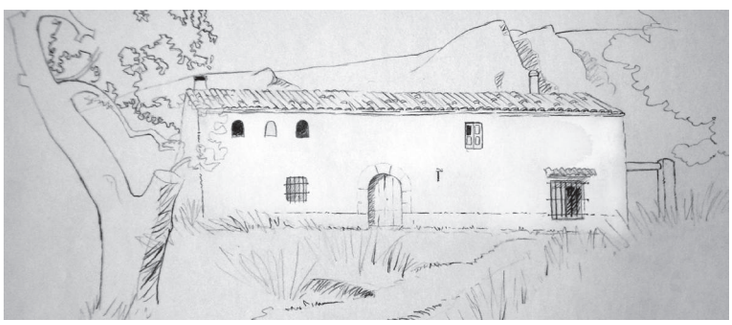

El mas de la Mona

El mas era l'edifici més representatiu en l'àmbit de l'arquitectura rural catalana i aragonesa. Després de l'expulsió dels moriscs del 1610, la Marina va quedar despoblada i va caldre repoblar-la amb aragonesos i mallorquins. A les acaballes del segle XVIII, a Espanya, les terres de l'Església van ser expropiades per l'Estat, subhastades i adquirides per la noblesa i la burgesia. Es va produir així una concentració parcel·lària que va permetre ampliar les dimensions de les parcel·les i fer rendible d'aquesta manera la mecanització de les explotacions. Aquest fenomen històric és la desamortització.

El conjunt d'innovacions va perjudicar notablement els camperols, sobretot els jornalers i petits propietaris. Suprimides les zones comunals de pastures, reduït el bosc, incapaços de plantar cara a la competència de les màquines, les possibilitats de subsistència que tenien eren mínimes. En molts casos, l'única solució possible era la venda de propietats als terratinents i l'èxode rural cap a les ciutats, és a dir, la proletarització. Aquest va ser el preu de la modernització de les explotacions. Però això és una altra història.

Part de la pagesia va romandre en els masos treballant per als senyors a canvi d'un petit pessic dels seus béns, que els donava per a subsistir. Per això, el tipus de vida havia de ser autogestionada, és a dir: ells mateixos ho feien tot per a viure. No hi havia botigues o supermercats i, segurament, tampoc disposaven de diners. D'aquesta manera havien de pastar el pa amb la farina de cereal que els masovers mateixos havien conreat, munyir per a beure llet o fer formatge, recollir ous de gallina del corral, preparar embotit per a l'hivern, recol·lectar l'horta, recollir la llenya per a escalfar-se i guisar, etc. Una vida gens fàcil.

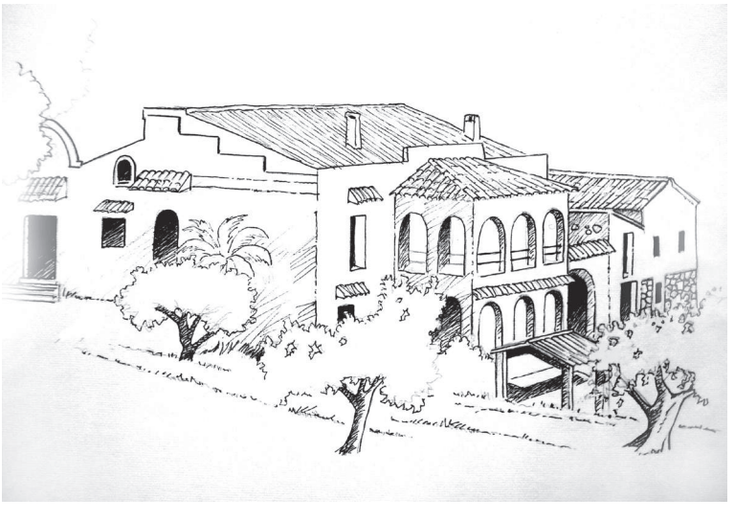

El mas d'Ondara

El mas estava destinat a l'ús d'habitatge i una part estava destinada a l'estabulació dels animals. És una arquitectura molt pragmàtica funcionalment, i en general els constructors eren els propietaris mateixos, que no disposaven de cap formació tècnica. Els materials bàsics eren la pedra per als murs, que arribaven a un espessor d'entre 70 i 100 cm, i la fusta per a l'estructura, suports i tancaments. Però també se'n feia servir d'altres més elaborats com la calç, l'argila i el ferro per als acabats i elements accessoris. Sobre això val a dir que s'han trobat restes de forns per a l'obtenció de calç i forns per a ceràmica i fosa.

L'edifici descrit es trobava envoltat d'altres edificacions complementàries d'ús agrícola i ramader que, conjuntament amb les extensions de cultiu, constituïen el mas.

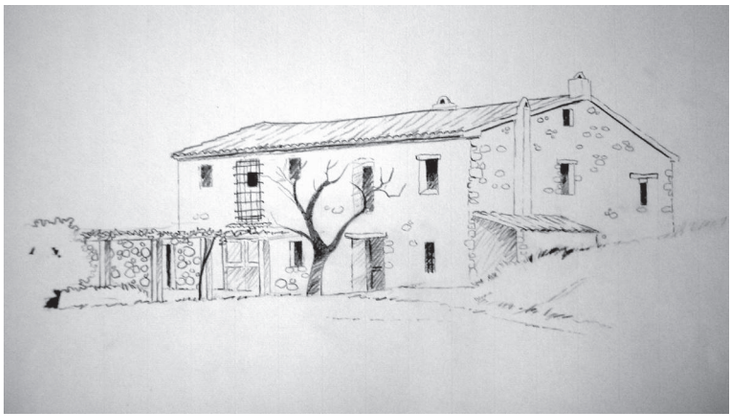

El mas de les Muletes

Existeixen diferents tipus de masos si es pren com a criteri la morfologia exterior. Els elements més significatius a l'hora d'adquirir un aspecte o un altre deriva de la composició volumètrica, és a dir de la disposició dels vessants de coberta, els acabats i composició de la façana principal o annexió d'algun element arquitectònic, com una torre, un corral, etc. Pel que sembla, existeixen set tipus distints: masos petits o d'alta muntanya, masos mitjans o comunes, masos grans o cases pairals, masos amb torre, masos basilicals, masos colonials i masos de vinya.

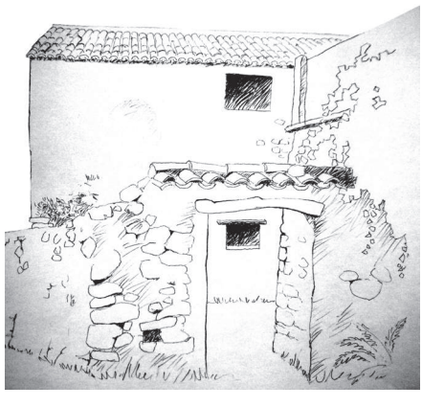

Entrada al corral

L'últim tipus, els masos de vinya, es conformen en un conjunt construït format pel mas i els edificis complementaris. Sol ser el més comú en la zona de la Marina Baixa.

Els masos s'han constituït a través d'ampliacions successives, per etapes al llarg de la història i en funció de les necessitats. Aquestes ampliacions van consistir en la construcció de nous edificis complementaris: corral, estable, premsa (d'oli o de vi), celler, etc

Les cases de l'Arc

Aquestes construccions solien estar adossades a l'edifici principal, que era el que li donava una estructura singular. No hi ha cap mas igual a l'altre. Tot estava vinculat a la productivitat dels cultius: oliveres, cereals, vinyes –per a la producció d'oli, farina, vi– i la ramaderia o els animals de corral: el mul per al transport i per a llaurar, cabres per a l'obtenció de llet, gallines, conills, porcs, per a l'alimentació.

L'accés principal (la façana principal) generalment disposa de la millor orientació, normalment al sud o migjorn. Prop, en l'exterior, en una zona on oberta al vent, hi ha l'era, on es trillava el blat per a separar el gra de la palla. En algun mas podem trobar enfront de la façana principal l'aljub o pou que rep l'aigua de pluja.

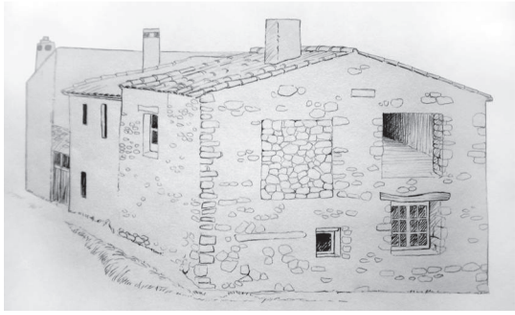

El mas de la Bodega

El Molí

L'esquema essencial d'organització dels masos no varia encara que es tracte de diferents tipus arquitectònics segons la morfologia exterior, tret d'algunes diferències. La major part dels masos disposen de tres plantes. La planta baixa és la que antigament es destinava a allotjar els animals. Quan es disposava de més recursos, els sostres separaven completament la planta primera amb voltes, i això impedia el pas de les males olors dels animals. Quan es disposava de menys recursos econòmics, l'aïllament es realitzava mitjançant bigues de fusta, canyís revocat i el paviment.

La planta primera es reservava com a habitatge i la planta segona o *porxi* es feia servir com a magatzem per a guardar part de la collita. La volada de la coberta és un altre element que simbolitza el caràcter arquitectònic de l'edifici; és freqüent que com més ornamentada estiga la volada, més poder adquisitiu tenia el propietari de l'edifici. Generalment la coberta estava feta amb teula àrab.

El mas del Molí d'Ondara

Al capdavall, té sentit aquesta distribució: en primer lloc, la planta baixa es destinava als animals que aportaven calor i s'aprofitava el detritus que generaven com a abonament. La primera planta es dedicava als habitants, ja que era el lloc més allunyat de la humitat i amb vista per als possibles invasors. Cal recordar l'afluència de pirates i bandolers fins a ben entrat el segle XVIII. La segona planta era per a guardar la collita, especialment el gra, i s'hi conservaven els aliments per ser el lloc més sec i airejat.

La distribució de la planta baixa era la següent: Una gran portalada de doble fulla donava accés a l'estança d'entrada, tant per a les persones com per al matxo (animal imprescindible en les labors de camp) i ocasionalment el carro; hui en dia seria com el garatge. Al fons de l'estança hi havia la porta de l'estable, de manera que el matxo entrava directament des del carrer a l'estable. A esquerra i dreta de l'entrada se situaven, a una banda (en masos d'una planta) els dormitoris, que disposaven d'un llit com a únic moble i en tot cas, un bagul de fusta (la caixa) per a la roba. I a l'altra banda hi havia la cuina o llar de foc, on es realitzava gran part de la vida social. En ocasions, la llar de foc podia tenir unes dimensions tan grans com les del saló i solia tenir uns seients de fusta al voltant denominats escons. Alguna taula i unes quantes cadires, i en ocasions una cantirer completaven els elements d'aquesta estança.

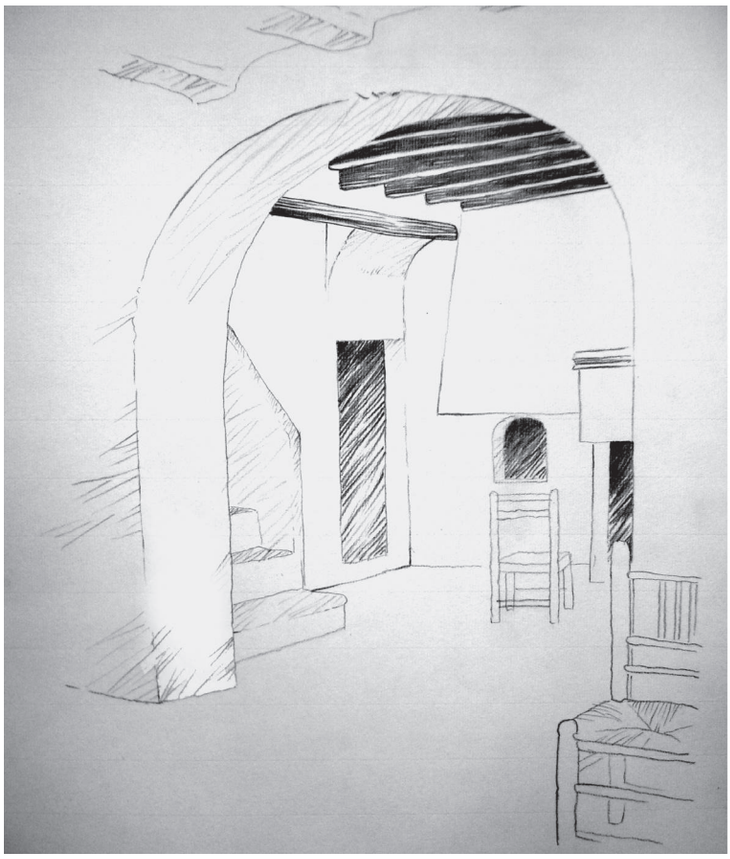

El mas del Sabater, estança amb llar de foc i forn

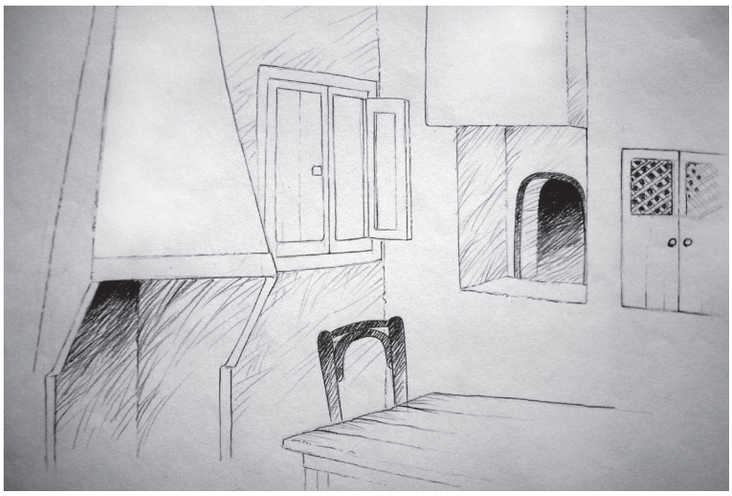

Les cases de l'Arc (llar de foc i forn de pa)

La gran llar de foc es converteix en l'espai principal, en el centre vital de la casa, ja que normalment s'aprofita com a cuina, menjador i sala d'estar, amb una petita cambra annexa que funciona com a rebost i, de vegades, una altra en la qual hi ha l'aigüera. Quan no es disposa de rebost s'utilitza per a aquesta finalitat un armari. Completen aquesta planta el forn per a coure el pa (que pot estar integrat en la llar o en una habitació pròxima, encara que, esporàdicament, pot situar-se en una construcció independent).

Podem imaginar-nos de quina manera s'ocupaven les llargues vesprades d'hivern, després de la posta de sol, quan no existia la televisió, ni la ràdio, ni l'electricitat... Possiblement es dedicaven a tasques preparatòries dins la casa i la família es reunia a la llum d'un gresol, de vegades amb l'esporàdica visita d'algun veí llunyà. Però calia ficar-se al llit aviat, perquè s'havia de matinar; abans de l'alba calia munyir i els homes prendrien el matxo camí del bancal.

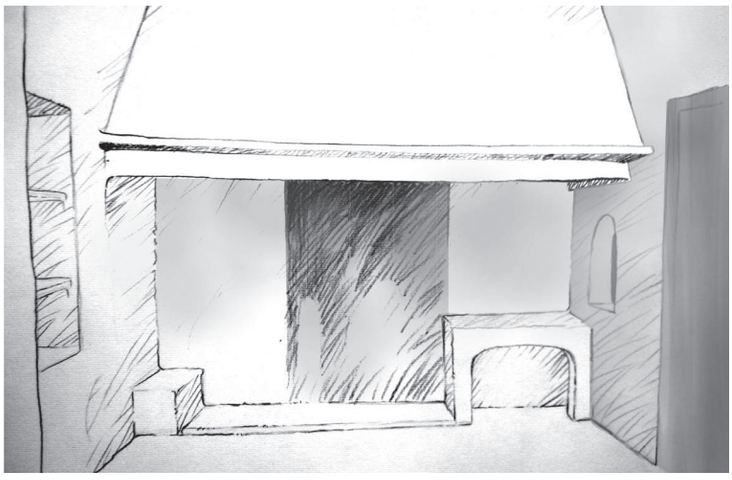

Casa Seva (reconstrucció)

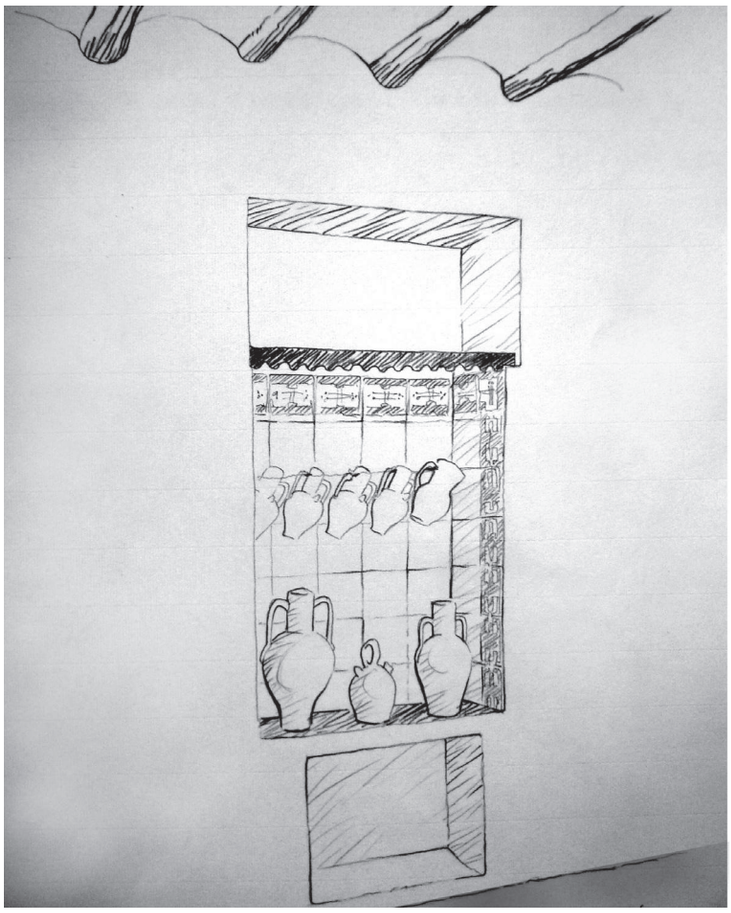

El mas de les Muletes (canterera)

L'aigua és un bé imprescindible, i en aquells temps no hi havia aigua corrent a les cases. Alguns masos disposaven d'aljub interior, però uns altres el tenien a l'exterior. En els masos que tenien diverses plantes s'accedia al pis superior per unes escales resoltes aparentment de manera senzilla, però que arquitectònicament són d'una gran complexitat i bellesa.

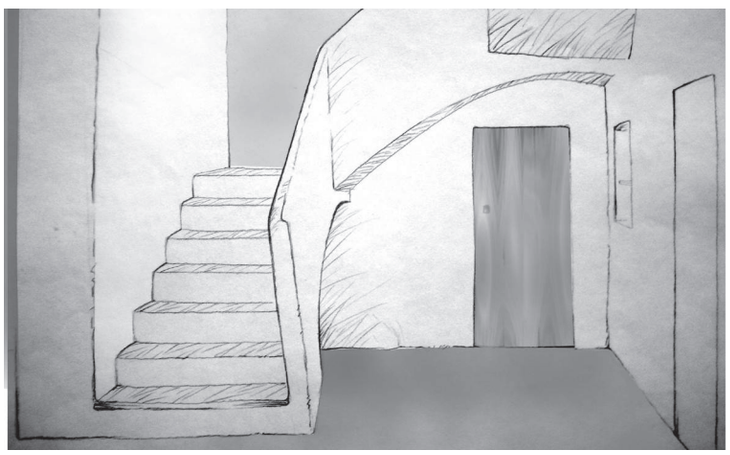

Escales de les Muletes

Recordem que els constructors no eren tècnics especialistes, però resolien el problema de forma satisfactòria. Després de tres segles encara podem admirar alguna d'aquestes escales. De la mateixa manera que passa amb els masos, cap escala és igual a l'altra. Una d'especial bellesa era la que se situava en l'antic Boiret, amb doble volta, hui en dia desapareguda.

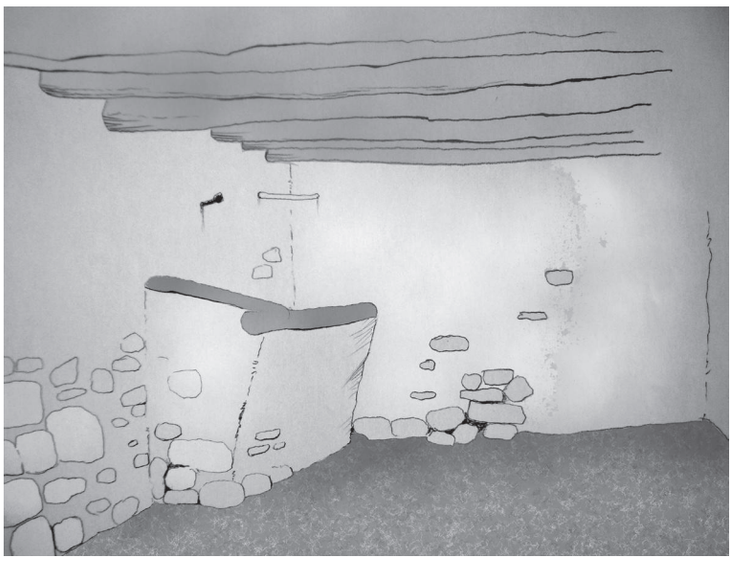

Estable de Sanxet

Des de la planta baixa s'accedia a l'estable, on descansava la cavallerissa. Res no es desaprofitava: l'aliment per als animals era la palla que sobrava de la trilla, alguna garrofa i possiblement les sobres del menjar dels masovers. El detritus dels animals, per la seua banda, s'aprofitava com a adobs per a l'horta, la qual, al seu torn, alimentaria les persones... i així es tancava el cicle vital. En el pis superior es troba la *sala* o *saleta*, més gran o més petita, que rep llum i ventilació de l'exterior a través d'una balconada i s'utilitzava únicament en ocasions excepcionals: amb motiu de festes, noces, soterraments, el dia de la matança, etc. En aquesta planta hi ha també situades altres habitacions destinades a dormitoris o les cambres que s'utilitzen per a pastar el pa.

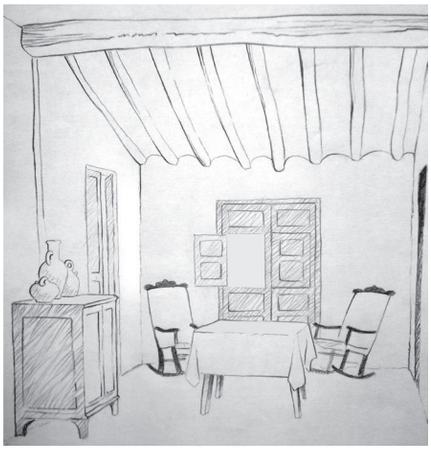

Estança de les Muletes

Finalment hi ha la segona planta o *porxi*. Es tractava d'una gran sala sota teulada, amb algunes finestres que no es tancaven perquè circulés l'aire. D'aquesta manera, la collita que s'hi emmagatzemava es mantenia seca i fresca. Normalment es reservava per al gra, però també per a altres aliments d'horta. En alguns masos també hi havia un colomer, l'habitacle per als coloms.

Fins no fa gaire, al municipi de Benimantell hi havia una trentena i escaig de masos. Hui en dia molts d'aquests s'han esfondrat fruit de l'abandonament; uns altres han estat aterrats per a construir un nou habitatge; i també algun s'ha anat remodelant amb major o menor gust i respecte per l'estètica pròpia del mas.

El mas forma part del patrimoni cultural de la nostra història. No hem d'esborrar-lo, doncs, pel fet que és una part del nostre passat. En algunes comunitats autònomes, com a Catalunya, s'han creat lleis i ajudes que obliguen al manteniment i restauració respectuosa d'aquests masos. Lamentablement no és el cas de la Comunitat Valenciana.

La casa Seva

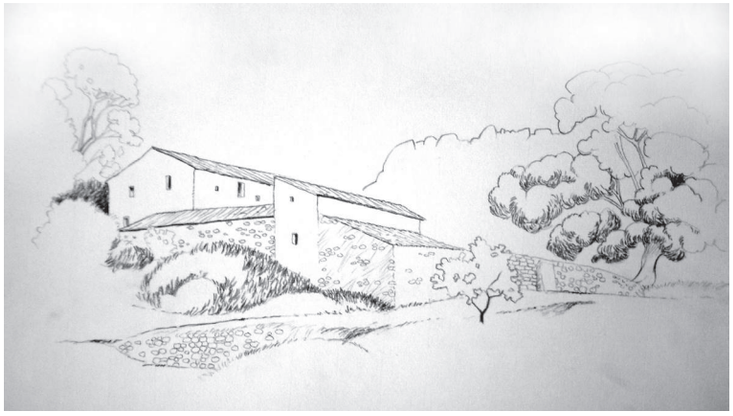

El mas de Sacarés

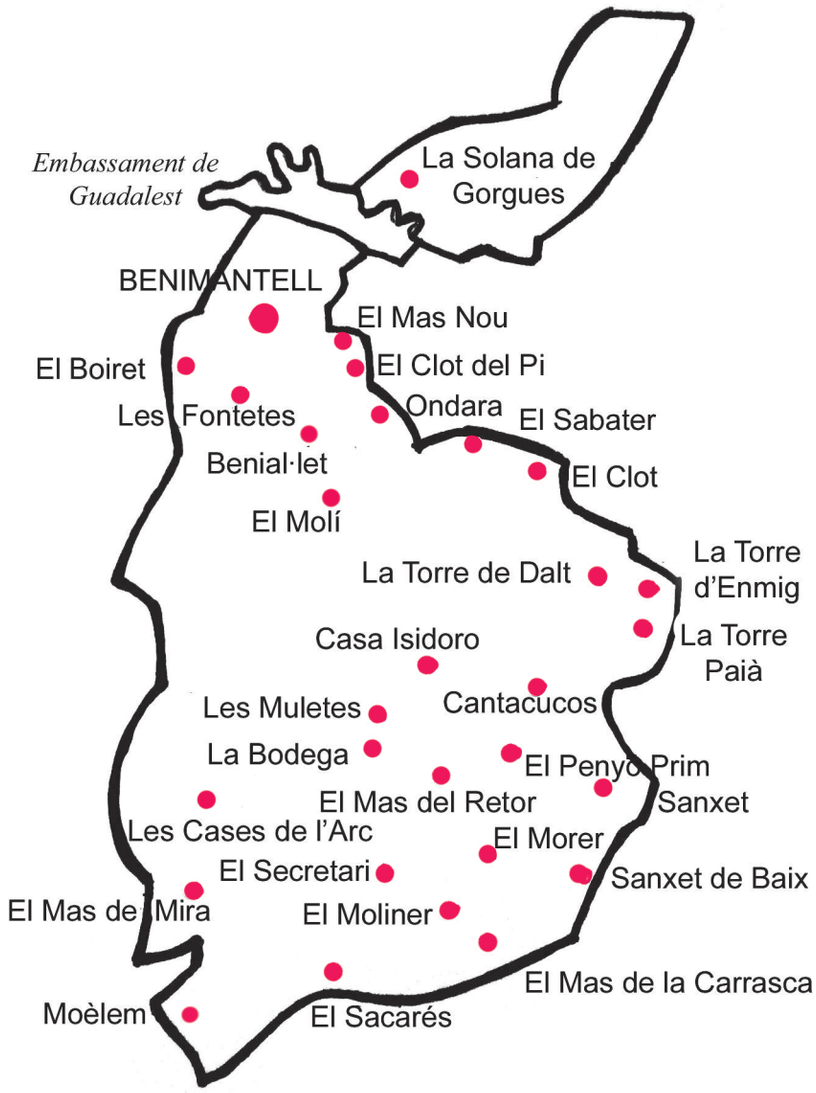

Municipi de Benimantell/Localització dels masos

AGRAÏMENTS

A Miguel Ángel i Marisa, per aportar els seues coneixements quant a tècniques de construcció i història.

BIBLIOGRAFIA

Bonet, Lluís (1982): *Les masies del Maresme*, Barcelona, Montblanc.

Tomás y Valiente, Francisco (1989): *El marco político de la desamortización en España*, Barcelona, Ariel.

Alvear Acevedo, Carlos de (1996): *El mundo Contemporáneo*, Mèxic, Editorial Jus.

Curós Vilà, Joan (2007): *La masía. Una mirada retrospectiva hacia la contemporaneidad*.

Aranda, A.M: *Arquitectura vernácula en el mundo ibérico*, Sevilla, Universidad Pablo de Olavide.

Carrégalo Sancho, J. Antonio (2003): *El hábitat disperso, la masía*, Asociación Cultural Sucarrats, Monroyo.

03. PATRIMONI CULTURAL

03.4. AFINAR LA PICOTERIA

Joan J. Ponsoda
Universitat d'Alacant
Institut de Interuniversitari de Filologia Valenciana

Primer de tot cal explicar el significat de **picoteria** ja que és una paraula que no figura en els nostres diccionaris, a pesar que en la major part de la nostra comarca i en algun altre indret, s'utilitza per a referir-se a un conjunt de **picots** escalonats, cadascun d'una mida. Un picot és el que en general es denomina **esquella**, de fet s'haurien de considerar sinònims. Així com s'afina, o es tempra, una guitarra, d'alguna manera, també es pot afinar o temprar una picoteria. Una picoteria pot contenir una quantitat variable de picots, n'hi ha de sis, de huit, d'onze peces, fins i tot de vint-i-una. Cada picot es col·loca al coll d'un animal, normalment a cadascuna de les manses del ramat tal com més avall explicarem.

A la Marina Baixa, especialment en les zones de muntanya, encara es poden veure sesters[1] i corrals antany destinats a la ramaderia. Sense anar més lluny, al terme de Callosa, pujant des de l'Algar al Fort de Bèrnia prop del Bancal Roig, hi ha un bon exemple de sester i, ja en l'esmentat bancal, un corral amb les corresponents parts -el cobert, el ras, etc.-, prou ben conservats. Per cert, hi ha uns panells amb explicacions força encertades de les funcions d'aquestes construccions i de la importància econòmica de l'activitat ramadera. A Benimantell, i a tota la Vall, hi ha centenars de corrals i d'arrants o balmes. Cada mas tenia el seu corral i, en altres casos, solament hi havia el corral, com ara el cas del corral de les Senyores, sense habitacle per als masoners. La realitat és que els ramats d'ovelles, i sobretot de cabres, tenien una gran importància en l'economia de la zona i per tant hi havia pastors i hi havia qui sabia tot respecte a les faenes i a les coses relacionades amb aquesta activitat. És el cas de Pep Pont Ponsoda, que ara tindria més de 120 anys i que va fer de forma artesana l'excel·lent picoteria d'onze picots que es pot veure en la foto 1. Actualment és propietat del seu nebot Juan Pont Pascual, de Benimantell, a qui agraïsc tant els seus comentaris com el fet de deixar-me la picoteria per a veure-la, tocar-la, escoltar-la i fotografiar-la.

Foto 1. Una picoteria d'onze picots o esquelles.

El picot o esquella està conformat pel **cos metàl·lic** que és quasi cilíndric normalment de ferro i llautó. És l'única part que el pastor comprava. Actualment se'n poden comprar també per internet -una campaneta d'11 cm. d'altura val uns 12 € més IVA. La resta de components els feia i els col·locava el mateix pastor els dies de pluja o en els moments que el ramat sestava; si no en sabia prou els manava a fer a algun expert.

Per l'ansa de la campana es passa el **collar**, normalment de cuiro, amb els seus adorns i el cosit ben vistós. Per cordar el collar en lloc de sivella solia usar-se una **clavilla** o **traveta**; solia fer-se de fusta de ginebre i en molts casos es decorava amb gravats de figures geomètriques i fins i tot prenien formes diferents -com ara d'esfera o de guitarra- tal com es pot observar a la foto 2.

Foto 2.Collars amb clavilles.

Finalment el **batall** que va penjat dins l'esquella per un fil de cuiro passat per l'anella interior. En picar sobre la campana fa el dring corresponent, és a dir, el so; actua, doncs, com a element percussor. El batall podia fer-se preferiblement de teia, fusta provinent del cor del tronc d'un arbre, sobretot de pi. També d'un os xicotet, preferiblement de canella d'ovella o en algunes ocasions d'un trosset de ferro. L'acústica de l'esquella depén tant del material i de la perfecció del cos metàl·lic com del material en què haja estat fabricat el batall. També hi té a veure la grandària, com més gran és la campana el so és més greu. En el blog «Rosa dels vents» es pot llegir: «... Va agafar [l'home que era un mestre fent batalls] un ganivet, i com si fos una serra va tallar l'os a una mida de dos o tres dits de llargària. Després prepara una mena de cordell, que de fet era una beta de cuir, i fent diverses provatures el tallà a la mida que li va semblar bé. Passà un extrem per dins l'anella de l'interior de la campana i les dues puntes per dins l'ànima de l'os. Tornà a comprovar la mida exacta i tallà els dos caps sobrers. Per últim, agafà un altre os més petit de forma cilíndrica i l'ataconà a l'interior del primer per tal d'empresonar el cordó de cuir. La faena estava enllestida, neta i polida. Quina meravella de so que feia l'esquella!».

Les **manses** són les cabres o ovelles que fàcilment obeeixen el pastor i que a més les altres bèsties del ramat o **una punta** -un grup d'aquestes- les segueixen al darrere, diguem que «fan de líders» al servei del pastor tal com s'observa en la foto 3. Cada mansa té el nom que el pastor li posa. Així el pastor mou el ramat per on vol sense necessitat de cap gos pastor[2]. Per aquesta raó les manses sempre solen portar el picot al coll[3]: per una banda, el so d'aquest

instrument idiòfon[4] indica el camí que segueixen i així el pastor sap per on va la mansa, i per una altra banda, la resta d'animals saben per on va la seua mansa i poden seguir-la fàcilment. En un ramat gran calia més d'una mansa, més o menys solia haver-n'hi una per cada vintena de caps, de manera que en un ramat de dues-centes cabres es necessitaven unes huit o deu manses, per tant feien falta uns altres tants picots. Heus ací per què calia disposar d'una picoteria, de manera que cada esquella tinguera un so diferent i així poder saber per o va cada animal que la porta. El pastor reconeixia perfectament el so del picot de cada mansa i, com ja hem dit, tenia un nom per a cadascuna.

Foto 3. La mansa al capdavant de la seua punta.

La funció de les esquelles no es limitava únicament a la que acabem d'explicar. Hi ha altres motius que en determinen l'ús: a) ajuden el ramat a desplaçar-se en grup, s'evita que hi haja dispersions, i fins i tot la pèrdua d'algun animal que es despista per algun motiu: perquè ha trobat un bon bocí, ha fugit per causa de l'atac d'algun altre animal, etc.; b) permeten que el pastor localitze el ramat quan aquest s'ha allunyat massa, cosa que pot ocórrer quan, per exemple, s'ha adormit o ha hagut de parar-se per atendre un part amb dificultats d'una cabra, etc.; c) ajuden els cabritets o els corderets a trobar la mare quan volen mamar; d) com que cada picoteria, produeix un so combinat característic i diferent d'altres picoteries, es podia identificar des de lluny de quin ramat es tractava, i això no solament les persones, també els animals sabien a quin ramat pertanyien per la sonoritat de la picoteria del seu ramat, de manera que una cabra perduda podia reincorporar-s'hi fàcilment; e) el mateix soroll de la picoteria impedeix que el bestiar puga escoltar altres sorolls que el podrien pertorbar.

Com es dedueix del que hem dit era força important aconseguir que cada picot tinguera un so clarament diferenciat dels altres perquè la picoteria poguera fer totes aquestes funcions. El so de les campanes, com el de les esquelles, no és un so simple, és a dir, no és un so format per una sola nota. És un so polivalent, es tracta de diverses notes simultànies que formen la base dels acords. Els pastors més diligents i més polits, i que a més sabien música -encara que fóra d'oïda, sense saber llegir solfa-, intentaven afinar la picoteria

per tal que conformara un so harmoniós agrupant els picots per acords. Tot i que el més important és la qualitat i la mida del cos metàl·lic, els pastors utilitzaven diverses tècniques per tal d'aconseguir el so que volien de cada esquella, com ara, canviar les dimensions del batall i pegar colpets al cos metàl·lic per a modificar lleugerament la forma del picot.

No voldria acabar sense referir-me a l'aspecte màgic que en l'antiguitat tenien les esquelles i les campanes. Com diu Joan Amades en el *Costumari* (vol I, pàg. 477), «les esquelles del bestiar sembla que responen a un antic culte solar i lunar de caient màgic encaminat a guardar els animals de mal donat i de l'atac dels mals esperits. A l'edat de bronze ja es troben esquelles d'aquest metall, de marcat caràcter màgic». Hi ha esquelles de bronze de fa uns tres mil cinc-cents anys que es penjaven al coll dels animals i que tenien la funció d'allunyar els mals esperits i les malalties. Amb el pas del temps, i tal com hem vist, la funció de les esquelles va deixar de ser màgica per a ser més pràctica. Un diari de gener de 2008 publicava la notícia que ramaders dels Pirineus, concretament de Llívia, a la Cerdanya, han començat a fer proves amb esquelles digitals: es tracta de substituir la tradicional esquella per un aparell que envia senyals via satèl·lit per a determinar el punt exacte on es troba l'animal. Hem passat del pastor artesà -i músic- al ramader digitalitzat. No sabem si voldran que aquests artefactes digitals sonen com les nostres picoteries, però ens ho podem imaginar. No obstant això, com hi ha gustos per a tots, és possible que les esquelles digitals acaben amb les polèmiques provocades per gent de segones residències del que es queixen furibunds als ramaders pel soroll que fan les esquelles de nit, cosa que els impedeix dormir. En fi, amics, bon futur i bona picoteria.

1. Llocs tancats sense sostre on sestaven, descansaven, els animals en les hores de més calor.
2. Sembla que la utilització del gos pastor és prou moderna, ja ben entrat el segle XX cap als anys trenta.
3. També es posava esquella a la femella «borda», la que no volia donar de mamar al fill, i a la que paria bessons.
4. Idiòfon: "Instrument musical que produeix el so per la vibració de tot el material de què està format i no per la d'una part de l'instrument".

03. PATRIMONI CULTURAL

03.5. JUGANT, JUGANT... JOCS POPULARS A LA VALL DE GUADALEST

AMB UNA PROPOSTA D'APROFITAMENT DIDÀCTIC

Rosabel Roig Vila
Universitat d'Alacant

La recerca en cultura tradicional o popular és una de les disciplines més difícils i, alhora, de les més gratificants. A més, té una gran importància, estratègica, fins i tot. És un dels tipus d'estudi més difícils, i ho és per dos raons: d'una banda, perquè és una matèria molt ampla, i, tot i que tinga uns objectes d'estudi molt específics, de segur que hi ha múltiples interrelacions entre els diversos aspectes a estudiar; per exemple, si volem estudiar els oficis tradicionals no podem obviar les matèries primeres, les eines i els components d'aquestes, els processos de realització, les xarxes de producció o de distribució dels productes, la contractació, les cançons i d'altres elements d'etnopoètica generats o associats... D'altra banda, els informants, peces clau en aquesta mena d'investigació, no solen ser ni nombrosos ni jóvens i, per tant, és urgent fer aquests estudis perquè aquestes persones són dipositàries de la memòria i "encarnen" la realitat física i encarnada d'una gran part d'aquesta cultura (física, material, discursiva i intangible). Malauradament, però, per a la carrera de món, no disposen de tot el temps del món... Aquestes persones són dipositàries –sovint sense ser-ne conscients– de segles de cultura que, amb ells, pot desaparéixer i no deixar més rastre que la sempre cronològicament finita memòria compartida de l'afecte dels parents...

Això ens porta a un factor clarament condicionant d'aqueixes dificultats. Es tracta de l'elevat grau d'obsolescència associat al frenètic ritme de vida que portem i a l'impacte immens que tenen sobre la cultura col·lectiva tradicional els canvis tecnològics i de mitjans de vida que en pocs decennis s'han produït en la nostra societat. En aquests pocs decennis, el món i la visió que en tenim ha evolucionat (i no sempre podríem dir que ha "progressat") en termes absoluts i relatius molt més que en els dos o tres segles anteriors. Això ha fet que les "realia", és a dir, els elements o coses tangibles de la vida quotidiana tradicional hagen desaparegut senzillament perquè han perdut la funcionalitat i utilitat: canvia la tecnologia, canvia el procés de producció, canvien les matèries primeres... i fins i tot canvien els usos i els costums socials, i la manera de passar el temps lliure i de divertir-se, i canvien els jocs... Per això és urgent i molt important fer arreplega de tot el nostre patrimoni cultural tradicional, i no per nostàlgia ni romanticisme, sinó perquè –sobretot– forma part del nostre "genoma" cultural i social, a fi de conservar-lo i, a més, a fi de poder mostrar-lo i ensenyar-lo a tot el nostre poble i a tots els que vindran després de nosaltres.

En funció de tot això i des de la nostra experiència, ens sembla molt valuós abordar qüestions referides a la cultura popular i tradicional. Aquest treball representa una nova aproximació nostra a un tema que ens apassiona i al qual ja hem dedicat alguns altres treballs abans, respecte als quals esperem que el present signifique una passa, per bé que modesta, avant (Roig Vila 1997a, 1997b, 1999).

1. Els jocs populars

Cal salvar els entreteniments infantils tradicionals, per a la llar, el carrer i també per a l'escola. Precisament ara s'ha produït la conjuntura històrica de poder normalitzar l'escola valenciana i fer-la arrelar en la realitat del nostre País, que marxa pel camí del retrobament de la identitat (Bataller, 1986).

1.1. Classificació dels jocs populars

Es podria optar per fer únicament una relació dels jocs populars, tal com fa Salvà en el seu llibre *De la marina i muntanya*, on enumera i descriu per ordre alfabètic els jocs propis de Callosa d'en Sarrià i dels pobles del voltant. Nosaltres sempre hem optat per presentar els jocs populars arreplegats seguint una determinada classificació. Ara bé, hi ha diferents aspectes dels jocs populars que podem tenir en compte per a portar a terme la referida classificació:

- Hi ha autors que opten per una classificació segons l'origen i implantació geogràfica. Aquest tipus de classificació pot tenir sentit en estudis de grans zones geogràfiques en les quals aquest factor geogràfic és una de les causes diferenciadores de les cultures existents, però aquest no és el cas de la nostra zona d'estudi.

- El professor García Serrano[49] realitza una classificació tipològica, és a dir, basada en les característiques tipològiques comunes d'un conjunt de jocs. La seua proposta té cinc blocs de jocs i esports: jocs atlètics i exercicis de força, proves de punteria, jocs de pilota, jocs i esports hípics, lluita d'animals.

Aquesta classificació no ens aprofita per diferents motius. En primer lloc, hem de fer notar que es refereix més a jocs i a esports d'adults que no d'infants. En segon lloc, quan posem en una llista els jocs que ens interessen per al cas, podrem veure la inexistència o nul·la representativitat de jocs d'alguns blocs esmentats –hípics, de lluita d'animals, etc.–.

- Una altra classificació tipològica és la de Renson i Smulders[50]: jocs de pilota, jocs de bitlles, jocs amb animals, jocs de tir i punteria, jocs de lluita, jocs de locomoció, jocs de llançament, jocs d'entreteniment.

- A partir de les classificacions anteriors, Moreno Palos[51] elabora una classificació pròpia. Distingeix jocs i esports de: locomoció, llançament de distància, llançament de precisió, pilota i baló, lluita, força, nàutics i aquàtics, amb animals, habilitat en el treball, altres no classificats.

Encara que aquesta classificació distingeix més tipus de jocs que les anteriors, sols podem fer-ne ús d'una part ja que els jocs als quals fa referència aquest autor són d'adults i, per tant, la tipologia que utilitza té en compte aquest factor.

- La classificació que fa Bataller pot servir-nos més, ja que parteix dels jocs populars infantils. Els agrupa en quatre blocs: jocs en els quals predomina l'afectivitat: jocs afectius practicats a casa i practicats al carrer; jocs en els quals predomina la motricitat: jocs de córrer; jocs de cercar i acaçar; jocs de saltar; i uns altres jocs motrius; jocs d'habilitat o de força: llançaments d'objectes; i jocs de força; jocs diversos: jocs de cartes i jocs d'endevinar; i uns altres jocs.

- Irujo Asurmendi[52] esquematitza el seu treball en: jocs d'adults: jocs d'hòmens, jocs de dones i jocs indistints; jocs infantils: jocs de xiquets, jocs de xiquetes i jocs indistints; altres jocs: jocs de cartes i jocs sense descripció.

- Semblant a la classificació d'Irujo és la que fa Francesc Martínez i Martínez dins la seua obra *Coses de la meua terra*, obra ja força important *per se*, però de forma especial per a nosaltres, ja que el contingut està referit a la Marina. Aquesta classificació és la següent: maretes i fillets; jocs de xics; jocs de xiquetes; jocs de xics i xiques; jocs de xiques, xics i grans; jocs de xics i hòmens; jocs d'hòmens.

Les dues últimes classificacions, les quals fan referència a l'edat i sexe d'aquells que practiquen els jocs, serviran per a caracteritzar cada joc. En la societat tradicional, on la separació entre els sexes era un fet quotidià, és obligat fer constar en cada joc si eren els xics o les xiques les protagonistes. També resulta imprescindible aclarir a quina edat es jugava normalment, encara que de vegades no es podrà marcar un límit cronològic precís. El joc popular, principal element lucratiu de l'època, era en la major part dels casos practicat per un sector molt ampli de la societat. Per descomptat, hi havia unes variants per a cada edat -moltes vegades externes al joc-, però el joc en si era el mateix.

A partir de les anteriors classificacions i de les característiques del nostre treball, hem pensat a utilitzar la classificació següent dels jocs com a base per al nostre treball, segons l'aspecte motriu que més s'hi dóna: jocs de córrer; jocs d'amagar; jocs de llançament; jocs d'habilitat.

1.2. Jocs de la Vall de Guadalest. Una mostra

En 1999 (Roig Vila & Roig Vila, 1999) vam arreplegar els jocs de les Valls de Guadalest i l'Algar. Ara volem fer atenció a aquells que més específicament vam arreplegar a la Vall de Guadalest, és a dir, que només ens els van explicar ací o bé que en aquesta vall tan emblemàtica tenien variants d'interés.

En aqueix llibre només volíem, de la mateixa manera que ara, fer atenció als jocs que tenen algun tret especial que no ha estat tingut en compte en l'obra de Salvà, que un precedent en l'estudi del jocs populars.

Els jocs tradicionals que estudiem en aquest treball, atenent a la classificació que en fem, són els següents:

- **Jocs de córrer:**
barca
corretgeta
lluneta
pilarets

- **Jocs d'amagar:**
conillets a amagar
mocador
puça
tamacut

- **Jocs de llançament:**
allo
clotet
escampilla
pilota grossa
pilota [valenciana]
reineta

- **Jocs d'habilitat:**
cartes
dominó

1.3. Diversos aspectes del context del joc (on, quan, com...)

Per a jugar a qualsevol joc calia el **lloc**. A cada localitat hi havia espais especialment preferits pels xiquets i les xiquetes del poble:

- a Polop, jugaven en la plaça i en les eres. Quan es vivia a l'horta, es jugava a prop de les cases.
- a Bolulla, la Plaça i l'Era, encara que de vegades es baixava a la carretera. La *plaça* era el lloc per excel·lència. Allí jugaven fins que es feia de nit o inclús ja fosc.
- a Callosa, la plaça de l'Església, el "Puaor", el Barranquet i la plaça del Convent. Per als xics i xiques més fadrinetes, el *"Puaor"* i el carrer *Major*. Els que vivien en l'horta s'ajuntaven i jugaven al pati d'alguna casa.
- al Castell de Guadalest, l'Era, la Plaça i el Trinquet -ací jugaven sobretot a la pilota.
- a Benifato, la Plaça, l'Era.
- a La Nucia, en la Plaça i el carrer la Sèquia.

La plaça sempre ha estat -en tots els pobles- un dels llocs principals de diversió i reunió. Hi ha una cançó al Castell de Guadalest que fa referència a aquest fet:

En la plaça del castell
està la glòria completa
hi ha acordió, guitarra
postisses i pandereta.

L'**hora** del joc dels xiquets i les xiquetes era normalment de vesprada fins que es feia fosc. Aquest senyal nocturn donava per finalitzada l'estona de joc. Tanmateix hi havia altres senyals que indicaven el mateix.

A Callosa totes les nits l'alguasil del poble feia el següent avís pels carrers:

Cavallers, són les [l'hora que fos].
Que no isquen de casa menuts, ni més ni muts:
els majors... i poquets!

Pels pobles de la muntanya la campana tocava l'Ave Maria, la qual cosa indicava que era hora de tornar a casa.

Quan va començar a haver-hi llum pels pobles, els pares deixaven jugar fins que s'encengueren les bombetes, que estaven col·locades en cada cantó dels carrers.

Aquesta referència de la llum solar feia que en hivern pogueren jugar menys temps que en estiu. El mal oratge, tanmateix, no impedia el joc: bé es reunien en llocs del carrer al recer del fred -a Callosa, a la llonja, per exemple- o en una casa.

Les **regles** d'alguns jocs exigien una fase prèvia en la qual s'havia de determinar qui *parava*. Que un jugador *parara* volia dir que era a ell a qui corresponia fer la funció més "desagraïda" del joc: acaçar, buscar, etc. En principi sembla que ningú volgués parar, però no era així. En general quan començava el joc qualsevol xiquet o xiqueta estava disposat a parar, si calia. Aquest és un aspecte que destaca respecte al joc actual dels infants. L'experiència educativa com a docents ens fa comprovar cada dia que mai a ningú li agrada parar i fa el possible per a evitar-ho. En la societat tradicional açò no ocorria.

Poques són, doncs, les fórmules que hem trobat i que servien per a **elegir** la persona que fera aquesta funció. Una d'aquestes se servia de frases recitades del tipus següent:

Una poma ben redona
cau a l'aigua i no s'afona.
Pim, pam, fora."

Totes les jugadores -normalment el poema era utilitzat per aquest sexe- es col·locaven en cercle i una persona recitava el poema. Al mateix temps assenyalava amb cada síl·laba cadascuna de les companyes. Qui li tocava l'última síl·laba de la frase quedava exclosa de parar. Es repetia l'acció amb la resta de persones. L'última que quedava era la que parava.

Una altra forma de decidir qui parava era mitjançant una acció amb una certa condició. Qui no l'acomplia, parava. Per exemple, si es dia "l'últim a arribar a la paret", tots o totes havien de córrer fins la paret assenyalada si no volien que els toqués parar.

1.4. Els jocs populars i els rols

Un fet generalitzat en la societat tradicional era la diferenciació entre el món del joc dels xiquets i el món de les xiquetes. El rol masculí i el femení tenien funcions completament distintes i açò es reflectia en la forma de jugar de cada sexe. Tenien àmbits diferents amb normes, regles i preferències que no s'apropaven ni s'interferien entre si. Inclús si un joc en principi es jugava tant per xiquets com per xiquetes, la forma de jugar de cada sexe era distinta. Aquesta pràctica dels jocs segons el sexe responia al rol assignat per la societat a l'home o a la dona. Cadascú havia d'assumir unes funcions determinades durant la seua vida i en aquestes funcions s'havien d'educar des de petits.

Tampoc pensem que les dues parts estaven tan allunyades com sembla. Açò depenia del poble i d'un aspecte decisiu: el règim de l'escola. Hem pogut comprovar que el fet que anaren junts o separats els xiquets de les xiquetes a escola determinava el comportament fora d'aquesta. En els pobles on anaven separats, jugaven també separats i entre els grups hi havia una considerable distància que sols desapareixia a mesura que es feien grans. En els pobles on, per les circumstàncies que fossen, anaven tots junts a l'escola, era fàcil trobar per la vesprada els mateixos xiquets i xiquetes jugant junts.

L'espai físic també era determinant en aquest aspecte. Els que vivien en l'horta o en el mateix carrer del poble, s'ajuntaven, tant xics com xiques, per a jugar. En aquest cas el que importava era que hi hagués prou gent per a un joc determinat.

En la descripció que fem de cada joc fem constar quin grup era el que jugava al corresponent joc. Es podrà comprovar que, encara que hi havia jocs exclusius d'un o d'un altre sexe, molts eren un recurs lúdic dels dos sexes.

1.5. L'edat en els jocs populars

Quan es comentaven les diferents classificacions que existeixen dels jocs populars, s'ha fet referència a alguna en què l'edat dels participants era la base sobre la qual es regia la classificació corresponent. Realment és important aquest aspecte si volem tenir una visió global de l'activitat lúdica en la cultura tradicional.

En la descripció que fem dels jocs, lligada a la referència del sexe fem servir els diminutius nominals per a indicar l'edat predominant en què es jugava al joc corresponent. D'aquesta forma, distingim "joc de xiquetes" de "joc de xiques" i "joc de xiquets" de "joc de xics". També indiquem si el joc el practicaven els adults.

En la societat tradicional, els jocs eren un recurs de diversió que moltes vegades no tenia en compte l'edat dels participants. Jocs com ara jugar al rogle o jugar a les cartes eren universals i hi jugava gent de totes les edats.

Hi havia una sèrie de jocs que, per les característiques que tenien, eren practicats per un grup d'edat determinat. Així i tot, i seguint amb aquesta idea d'universalització, les fites respecte l'edat no han estat mai molt marcades.

Els jocs preferits pels més menuts eren: corretgeta a amagar, tombes, sambori, pissi-pissi-ganya, conillets a amagar, serra serra molinet, anous, el gat i la rata, a dones, cromos, clotet, etc.

Els més fadrinets preferien jocs com ara treset en ratlla, sambori, trompa, trompellot, allo, botar la corda, pilarets, cantonets, tec, pot tirat, etc.

Hi havia, finalment, altres jocs als quals no sols jugaven els fadrins, sinó també els hòmens: calitx, xapes i pilota. Si es té en compte les variants que poden haver-hi en un joc -diners jugats, motiu pel qual es juga, etc-, de vegades és difícil marcar la línea divisòria que separe l'edat en la qual exclusivament es jugava un determinat joc.

En general, la diferència entre un joc practicat pels adults o pels xiquets estava en l'exigència de les regles. Malgrat aquesta possible continuïtat d'alguns jocs en edat adulta, en la comarca no hi ha cap joc popular que evolucionés fins a convertir-se en esport. La pràctica d'un esport en la societat que estem estudiant correspondria als adults -hòmens, per a ser més exactes- i, en aquest sentit, no s'ha trobat cap cas.

Cal citar un joc que sempre ha tingut un tractament especial respecte al tema que estem parlant. Es tracta del joc de pilota. Aquest va ser un joc que en molts pobles valencians es va institucionalitzar com esport. En la comarca, a nivell general, no va ocórrer açò, encara que en pobles com ara Benimantell, Altea, etc. es van formar equips que competien contra els homens i xics

d'altres pobles. Així i tot, en tots els pobles es feien grans partides de pilota i entre la població masculina adulta tenia quasi un tractament que avui en dia l'anomenaríem d'esportiu. En un cas semblant al joc de pilota se'n trobaven d'altres: calitx, cartes, etc.

1.6. Els jocs populars en les festes del poble

Encara que durant tot l'any els xiquets i les xiquetes jugaven a qualsevol joc, hi havia una festa assenyalada que determinava d'alguna forma els jocs que principalment s'hi jugaven.

Per **Pasqua**, quan tots "feien la berena", els jocs als quals es jugava eren el de botar la corda, la gallineta cega, jugar al rogle, conillets a amagar, i d'altres del mateix estil.

Les cançons de Pasqua s'aprofitaven per a jugar al rogle. A banda de les que tots coneixem, volem referir-ne dues:

[Callosa:]
Mo n'anem a Pasqua,
Pasqua de les mones,
i que pantorrilles
tenen les xicones.
La tarana sí, la tarana no...

[Castell de Guadalest:]
Ja venim de berenar,
han trencat la cassoleta
i ma mare em pegarà
en un tros de corretja

La mare feia per a la festa les mones. Hi havia mones de pa i de tonya i qui podia ficava un ou enmig de la mona. Moltes xiquetes també portaven un davantal i un llaç roig fets per la mare.

Hi havia llocs preferits per anar de mona. En la Vall de Guadalest era als masos -l'Alberca, el Sabater, el Benifet, etc.- on anaven quasi tots els del poble. En els pobles més litorals s'anava a les hortes.

Per **Nadal**, l'oratge determinava els jocs. Normalment eren jocs d'interior, els que es podien jugar a casa, a la vora del foc. Jugar a les cartes, dir endevinalles i fer vestits per a les nines eren els principals jocs. Hi havia un joc que alguns el tenien perquè els l'havien comprat i que era característic de Nadal. Es tractava del joc de l'Aduana. Era una capsa on hi havia cartrons amb dibuixos: campanes, martell... En aquest joc els xics i les xiques es jugaven fesols i cigrons.

Per **Carnestoltes**, el joc preferit pels xics, sobretot, era aquell en què feien trencar un cànter a l'entrada de les cases i després fugien corrent. Normalment estava buit o ple d'aigua però hi havia que feia la passada de

posar-li excrements humans. Cal imaginar la reacció de l'ama de la casa, encara que hi havia qui posava "humor" a l'assumpte. Com el cas d'una dona a Callosa que va respondre a la broma amb la següent frase: "m'han tirat un canteret de merda, tot carabassa".

En **les festes del poble** -sempre en honor al patró o la patrona del poble-, s'organitzaven partides de pilota valenciana, calitx o xapes. A Confrides es feia la carrera del gall en la qual participaven tots els xics que volien i es tractava de veure qui corria més i despenjava el gall de l'anouer de la plaça.

De totes aquestes tradicions, actualment en queden vestigis, sobretot en Pasqua i en les festes patronals. A Polop, Bolulla, la Nucia, Altea i Altea la Vella s'organitzen encara partides de pilota valenciana. A Confrides, el Dijous Sant es juga a les *xapes* amb una assistència massiva de públic.

1.7. Descripció dels jocs de la Vall de Guadalest

Tot seguit ens fixem en els jocs que hem arreplegat a la Vall de Guadalest i que s'hi jugava de manera més específica (Roig Vila & Roig Vila 1999). Ordenem els jocs per orde alfabètic. Al costat del nom de cada joc i entre claudàtors indiquem el nom del poble on s'ha arreplegat. Al si de l'explicació de cada joc, primer indiquem si es tracta d'un joc principalment de xics, de xiques, o de xics i de xiques; després expliquem com es juga; i, després, si hi ha variants en altres pobles de la vall.

ALLO *[Bolulla, Callosa]*
Joc de xics principalment.

En aquest joc, la persona que tenia la pilota l'havia de llançar contra els companys. Si la pilota l'agafava un altre, aleshores era ell qui la tirava.

A Bolulla, en lloc de pilota utilitzaven una taronja. Quan s'acostava la temporada collien una taronja verda i cada vegada que se la tiraven dien "allo"

Del Castell de Guadalest tenim referència d'allo com un joc on cal fer un clot a terra. Des d'una certa distància, cada jugador per ordre llançava una tella redona per a ficar-la dins el clot.

BARCA *[el Castell de Guadalest, Callosa]*
Joc de xics i de xiques.

Era un joc que es practicava en un lloc ample -la plaça o l'era era un bon lloc. Un jugador pagava i havia d'anar corrent per a agafar qualsevol altre company. Una vegada el tocava, anaven els dos junts agafats a per un altre company. D'aquesta forma s'anava formant un rastre de xiquets que corrien junts per a agafar algú.

El joc s'acabava quan tots havien estat agafats.

Salvà[59]*ens descriu el joc de barca, però no és exactament el mateix del qual ens han informat totes les persones entrevistades.*

CARTES

Joc de xics, de xiques i d'adults.

Aquest era un joc universal que sobretot es jugava en hivern, quan feia més fred, a la vora del foc.

A partir dels 12 anys aproximadament ja es reunien a jugar xiques o xics en una casa. També jugaven hòmens i dones i inclús els adults i xiquets de la mateixa casa. La diferència entre els grups estava en els jocs.

Els jocs de cartes eren: el burro -a Callosa es jugava amb cinc cartes i a Bolulla amb tres-; la brisca; el cinquet; el cau; el set i mig; el tute; dòmino -Castell de Guadalest-; el culepe; la raboseta -Confrides-; la cagona -Callosa-; etc.

CLOTET *[Castell de Guadalest; Callosa]*

Joc de xics i de xiques.

Calia "cinquetes" -boletes- de fang [a Callosa es diuen bietes*]. Normalment se'n compraven que ja anaven pintades i no es desfeien. Així i tot hi havia qui tirava un poc d'aigua a la terra, "pastava" i es feia les boletes. També calia per al joc un clotet a terra.*

El joc consistia a llançar la boleta i ficar-la dins el clotet. Si ho feies, guanyaves les boletes de les companyes -de vegades també es jugava amb ametles-.

CONILLETS A AMAGAR

Joc de xiquets i de xiquetes.

El que la parava, que feia de llebre, tancava els ulls, s'emponava i posava el cap als genolls d'un company, que feia de mare. La resta eren els conillets i es posaven darrere de la llebre. En aquest moment, la mare canta una cançó fent petits colps a l'esquena de la llebre. Les variants que hem trobat de la cançó que es cantava són les següents:

[Callosa:]
Conillets amagar
que la llebre va a caçar
per de nit i de dia
buscant a Maria
buscant a Ramon
per tot el món.
Conillets, esteu ben amagaets?

[Benifato:]
Conillets amagar
que la llebre va a caçar
de nit i de dia
quan toque l'Ave Maria.
Conillets, esteu ben amagaets?.

[el Castell de Guadalest:]
Conillets a amagar
que la llebre va a caçar
de nit i de dia
al peu de l'altar.
Conillets, esteu ben amagaets?

En l'obra de Salvà (1988) apareixen dues variants. La primera va ser recollida per ell i la segona, encara que la inclou en el seu llibre, ens diu que és una variant recollida per Vicent de Campussà -nascut en 1864-:

Conillets a amagar,
que la llebre va a caçar
per de nit i de dia,
acaçant a Maria,
acaçant a Ramon
per tot lo món.
Conillets, esteu ben amagadets?

Conillets a amagar,
que la llebre va a caçar,
de nit i de dia;
tocarà l'Ave Maria;
sardinera, contonera;
tim, tam, fuera.
[Conillets...]

Davant la pregunta final, els que estaven amagats havien de contestar. Si ho feien afirmativament ja podia anar i buscar-los. La llebre, si veia algú, l'havia d'agafar i aleshores pararà qui ha estat pres al següent joc. Si hi ha oportunitat de que se salve un dels amagats, la mare dirà: "conillets a la mare!". Aleshores, si algú la toca, estarà salvat i la llebre ja no podrà agafar-lo.

DOMINÓ

Joc d'hòmens.

En tots els "casinos" i ventes dels pobles hi havia jocs de dominó per als hòmens. Actualment, aquesta imatge encara es troba en aquest tipus de reunions. També es fan competicions d'aquest joc en les festes patronals, com és el cas de Polop.

És curiós que al Castell de Guadalest hi haja un joc de cartes que s'anomena dominó.

ESCAMPILLA[62]

Joc de xics.

Calia dos bastons:

- l'escampilla. Era una branqueta que mesurava aproximadament un pam de llargària i a la qual li se feia en cada extrem una punta.

- el mànec. Era un poc més gros que l'escampilla i també més llarg -uns tres pams-.

Per torns, cada xic colpejava amb el mànec l'escampilla, que era a terra per a alçar-la. Quan estava en l'aire, es colpejava de nou. Guanyava el que més lluny llançava la branqueta.

Una variant que es jugava per la Vall de Guadalest consistia a fer un cercle a terra. Si quan es tirava la branqueta queia dins, es guanyava el joc.

LLUNETA[64] *[Benifato, el Castell de Guadalest]*
Joc de xics i de xiques.

Era un joc de nit, quan hi havia lluna.

Qui la parava havia d'agafar els companys. Si algú no volia que els pogueren agafar, s'havia de posar en la part d'ombra que feia la lluna sobre les cases, arbres, etc. En el moment que eixia de l'ombra ja el podien agafar.

També "feien un romancet":

En la teua lluneta estic
i no me'n desdic (...)

MOCADOR *[Castell de Guadalest]*
Joc de xics i de xiques.

Tots els jugadors es col·locaven drets formant un rogle excepte dos jugadors: un es col·locava dins el rogle i l'altre fora. Aquest darrer portava un mocador -de vegades s'utilitzava també una pedreta- i feia voltes per darrere dels companys. En un moment determinat, deixava el mocador en les mans d'algú. El de dins havia d'endevinar qui el tenia.

PILARETS *[Bolulla, Callosa, Benifato]*
Joc de xics i de xiques.

Es jugava en un grup gran. Un era el que parava -el pilaret- i tenia una corretja. La resta es posava en rogle i un li preguntava:

- "Pilaret, pilaret, quina hora és?"

Ell contestava:

- "La una".

Li feia dues vegades més la pregunta i el de la corretja contestava una vegada "les dues" i l'última vegada "les tres".

Quan es donava aquesta última resposta, el pilaret es treia la corretja i acaçava algú. Quan aquest es cansava que li pegaren, es posava davant d'un company i aleshores era aquest qui havia de fugir perquè li havien furtat el lloc.

PILOTA "GROSSA"
Joc de xics i adults.

Al Castell de Guadalest, Benifato i Benimantell hi havia trinquet on es jugava aquest joc.

PILOTA [VALENCIANA]
(Veure l'apartat corresponent)

PUÇA *[Benifato]*
Joc de xics i de xiques.

Era un joc semblant a la gallineta cega però d'acaçar. El que parava havia d'anar a pels companys amb els ulls tapats. Quan tocava algú, li dia "puça" i era aquest qui la parava des d'aquest moment.

REINETA *[el Castell de Guadalest]*
Joc de xiques.

En la temporada de collita de les ametles era quan més es jugava a aquest joc, ja que calia una ametla per jugadora i unes quantes per a jugar.

Calia posar unes 3 o 4 ametles arrimades a la paret i una més petita, la reineta, a mitja paret ficada en un foradet [recordem que les façanes de les cases eren de pedres]. Per torns cada xiqueta llançava l'ametla que tenia contra les ametles de la paret. Si tirava la reineta, es quedava amb les ametles de la paret.

Una variant era jugar sense la reineta i aleshores havien de tombar progressivament cada ametla. A Callosa aquesta variant s'anomenava jugar a les ametles, encara que també existia el joc de la reina però es feia amb pinyols d'albercoc.

TAMACUT *[el Castell de Guadalest, encara que també es coneix com a* mà conill*]*
Joc de xics i de xiques.

Sembla una variant del joc a cut. En el tamacuc, un parava i la resta s'amagava. El que pagava havia de guardar el marro -un senyal, per exemple, una pedra- i aleshores havia d'agafar els companys abans de que el tocaren.

Si mentre el que parava no trobava ningú, aquestos podien tocar el marro i havien de dir "tamacuc".

En aquest joc, a diferència del a cut, no es podien salvar els uns a altres.

2. Aplicació didàctica de la recerca etnogràfica

2.1. Introducció

Recuperar el joc popular i el conte popular és una fita que ens hem de proposar, ja que forma part del nostre patrimoni cultural. Un lloc idoni per a aquesta tasca és l'escola. A més a més, les característiques pròpies de la Reforma actual del sistema educatiu fan idoni proposar-nos aquest projecte. Hi ha tres enfocaments a partir dels quals podem abordar el tractament d'aquest tema:

- Implicar tot el centre escolar mitjançant un projecte curricular interdisciplinar.

- Realitzar unitats didàctiques en alguna de les àrees curriculars que tinguen com a centre d'estudi els jocs populars i/o els contes populars.

- Organitzar un projecte al voltant de la cultura popular, centrat-nos en els aspectes que vulguem aprofundir -en aquest cas, els jocs i els contes. Es tractaria d'organitzar un seminari o un taller on es programarien activitats destinades a distints nivells educatius i que tindrien com a base el coneixement de la cultura popular de l'entorn del centre.

- Realitzar activitats aïllades sobre els jocs o els contes populars (diades, lectura d'un conte popular, realització d'un joc popular com a premi d'una altra activitat, etc.). Encara que és factible com a proposta educativa, considerem que si sols ens limitem a realitzar aquesta tasca per la nostra tradició cultural, aquesta estarà cridada a desaparèixer per complet. No és suficient donar-li aquest tractament secundari, ja que altres continguts aliens a la nostra cultura els substituiran poc a poc.

Cada centre escolar té unes característiques contextuals que permeten un tipus d'enfocament. Presentarem, doncs, en forma de propostes els projectes i activitats que poden realitzar-se en qualsevol escola que vulga incloure la cultura popular com a part del seu pla curricular. En qualsevol d'aquestes propostes s'ha tingut en compte els següents objectius com a base de tot el procés:

- Conéixer la importància de la tradició oral.

- Saber transferir a altres activitats no lúdiques allò que s'aprén mentre es juga.

- Treballar de forma interdisciplinar objectius curriculars propis del cicle.

- Fer participar dins de l'escola les famílies dels alumnes en l'educació d'aquests.

- Transferir l'aprenentatge escolar a l'entorn social mitjançant activitats d'informació i demostració.

- Sensibilitzar la comunitat educativa sobre la necessitat d'enriquir els espais de joc que envolten el xiquet/a.

- Prendre consciència que en la societat actual els jocs de carrer i els contes tradicionals corren el perill de desaparéixer.

2.2. Aplicació didàctica del joc tradicional

El joc, a més de ser una conducta, és un agent d'aprenentatge i un de socialització per a qualsevol xiquet. L'Associació Internacional per al dret del xiquet al joc (IPA), internament relacionada amb l'UNICEF i l'UNESCO, té feta una declaració sobre la importància del joc en edat infantil. De forma resumida, les propostes que fa són les següents[73]:

- El joc és essencial per a la salut física i mental del xiquet.

- El joc és una part de l'educació.

- El joc és essencial en la vida familiar i comunitària.

- El xiquet té necessitat de temps per a jugar.

El joc tradicional és en si un joc i, per tant, les afirmacions anteriors se li poden aplicar. Però, a més, quan s'inclou el joc tradicional en l'escola s'està portant a terme tot un treball d'investigació etnogràfica. Quan el docent vulga incloure en la seua programació aquest tipus de joc, caldrà que tinga en compte els següents aspectes[74]:

- Explicar als alumnes l'objectiu a desenvolupar i quina serà la seua funció. Caldrà animar-los perquè busquen jocs i pregunten als familiars -pares i avis-.

- Organitzar l'horari de classe que es dedicarà als jocs.

- Responsabilitzar cadascú perquè prepare el material necessari que caldrà per a l'exposició en classe i per a la pràctica del joc.

- Segons l'edat de l'alumnat, caldrà omplir la fitxa corresponent a cada joc amb un cert grau de complexitat apropiat a aquesta edat.

- És important que cadascú explique el seu joc i que la resta de companys l'escolte -encara que hi haja una part de la classe que el conega.

- Cal jugar el temps necessari a cada joc perquè d'alguna forma quede retingut en l'alumnat. Per descomptat, no s'ha d'arribar a l'avorriment.

- El docent en tot moment orientarà -que no dirigirà- el joc. Si veu algun incident, pararà el joc i suggerirà solucions que hauran de prendre els alumnes. Si cal, es pensarà en algun canvi.

Per al treball d'investigació, les fases que en general es poden seguir són les següents:

- Distribució de les plantilles de la fitxes-model per a l'arreplegada de dades.

- Anàlisi de les fitxes a classe.

- Treball amb els jocs segons l'àrea curricular.

2.2.1. Objectius generals

- Conéixer jocs populars i contes populars de la nostra tradició i recuperar-los.

- Conéixer la importància de la tradició oral.

- Saber transferir a altres activitats no lúdiques allò que s'aprén mentre es juga i s'escolta contes.

- Treballar de forma interdisciplinar objectius curriculars propis del cicle.

- Fer participar dins l'escola les famílies dels alumnes en l'educació d'aquests.

- Transferir l'aprenentatge escolar a l'entorn social mitjançant activitats d'informació i demostració.

- Sensibilitzar la comunitat educativa respecte a la necessitat d'enriquir els espais de joc que envolten el xiquet/a.

- Prendre consciència que en la societat actual els jocs de carrer corren el perill de desaparéixer.

- Incloure en el treball literari de l'escola els contes populars.

2.2.2. Relació curricular

Per a aquest projecte es pot establir una relació entre les àrees de coneixement del medi social, plàstica, música, llengua i educació física.

La font principal d'informació serà l'aportació oral de les famílies i, en segon terme, la informació escrita.

2.2.3. Objectius específics de cada àrea

Educació física

- Treballar les habilitats i destreses bàsiques. Dependrà del tipus de joc a realitzar.

- Impulsar una actitud favorable al joc, no solament com a mitjà, sinó també com un fi en si mateix. Jugar pel plaer de jugar.

- Entendre el joc com una forma de relació entre un mateix i l'entorn, que permet conéixer-lo, acceptar-lo, modificar-lo, construir-lo...

Coneixement del medi social i natural

- Realitzar un estudi sociològic dels jocs: edat, classes socials, espai de joc, paper masculí-femení...

- Localitzar els espais antics de joc i analitzar la transfiguració urbanística que han pogut patir.

- Estudiar el context social i econòmic de l'època tradicional.

Plàstica

- Recollir joguines antigues i restaurar-les.

- Construir joguines antigues i/o inventar-ne de noves aprofitant material de rebuig.

- Fer activitats plàstiques sobre els contes escoltats: dibuixos, *collages*, murals, etc.

Música

- Treballar les cançons que apareixen en els jocs, les maneres d'escollir, les formes d'eliminar...

- Treballar les cançons que apareixen en els contes.

Llengua

- Correcció de les pròpies fitxes de jocs.

- Estudiar les paraules, locucions i expressions pròpies dels jocs i els contes.

Castellà i anglés

- Comparar els jocs populars de la nostra tradició amb els de la tradició castellana i anglosaxona.

2.2.4. Organització

Espai

Aules, pati de l'escola i casa de cultura.

Material

El material per a la realització de cada joc dependrà no sols de les característiques pròpies d'aquest sinó dels mateixos jocs recollits pels xiquets/es. És per això que resulta agosarat detallar-ho amb precisió.

Ara bé, com a exemples es poden citar: mocadors, cèrcols, clarió, papers, cintes, cordes, pilotes, monedes, cromos, xapes, robes, bastons, etc.

Per a l'activitat de les joguines es necessitarà material de rebuig i per a la resta, material fungible.

Temporalització

El temps per a realitzar aquest projecte és d'aproximadament dues setmanes. Per a aquesta temporalització s'han tingut en compte les següents consideracions:

- cada mestre li donarà la flexibilitat temporal que crega convenient.

- mentre dura aquest projecte no es treballen únicament els objectius abans esmentats, sinó que aquestos serveixen de base per a aconseguir els que programe cada mestre en la àrea que li pertoque.

- l'horari de cada àrea és d'aproximadament tres hores setmanals.

Desenvolupament

El punt de partida seran les fitxes recollides pels xiquets/es des de l'àrea d'Educació Física. A partir d'ací es realitzaran les diferents activitats de cada àrea. Com a activitat final s'aprofitarà l'últim dia lectiu abans de les vacances per a fer una diada del joc popular i tradicional.

Activitats

A partir dels objectius marcats per a cada àrea, es proposen les següents activitats:

Àrea de coneixement del medi social i natural

- Fer taules sobre els jocs populars amb diverses entrades: joc/edat/classes social, espai de joc/sexe/rol.

- Analitzar aquestes taules i elaborar opinions sobre la informació.

- Localitzar en el plànol de la localitat els llocs més utilitzats per al joc.

- Aconseguir fotografies actuals i antigues d'aquestos llocs i analitzar l'evolució urbanística.

- Localitzar possibles llocs actuals per al joc i analitzar les característiques que el fan ser idoni: situació, dimensions, trànsit, etc.

- Buscar informació sobre el context social i econòmic tradicional mitjançant entrevistes, ressenyes bibliogràfiques, fotografies, dibuixos, contes, etc.

Àrea de plàstica

- Recollir peces de vestir pròpies de l'època per a usar-les en la diada.

- Fer els cartells de cada joc per a la diada.

- Fabricar les joguines per als jocs.

- Fer titelles per a representar els contes.

- Dibuixar els personatges, la trama, el lloc, etc. dels contes.

Àrea de música

- Cantar i interpretar amb diferents instruments les cançons dels jocs.

- Fer musicogrames.

- Gravar les cançons.

- Buscar la música apropiada d'un conte.

Àrea de llengua

- Correcció de les fitxes dels jocs i els contes.

- Confecció d'entrevistes per a estudiar el context social i econòmic.

- Fer llistats de paraules, locucions i expressions.

- Comparar aquestos noms amb els d'altres poblacions.

Àrea de castellà i anglés

- Comparar jocs populars i contes populars d'altres comunitats i països amb els de la localitat.

- Expressió oral i/o escrita de la informació buscada.

Àrea de matemàtiques

- Fer amidaments per a decorats, disfresses, camps de joc, distàncies, altures, etc.

- Confeccionar gràfiques de les entrevistes fetes.

BIBLIOGRAFIA CITADA

Barrio, A. et al (1987): *La rondalla a l'escola*, Barcelona, Ceac.

Bataller Calderon, J. (1986): *Jocs populars*, València, Edicions del Bullent.

Chazín, S. (1993): *Juegos, cuentos y poesías. Cómo educar jugando*, Madrid, Editorial Escuela Española.

Garcia i Frasquet, G. & Llopis i Bauset, F. (1991): *Vocabulari El joc de pilota*. València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència-.

González i Caturla, J. (1993): *Rondalles de l'Alacantí. Contes populars*, Alacant, Editorial Aguaclara.

___ (1990): *Rondalles del Baix Vinalopó. Contes populars,* Alacant, Institut de Cultura "Juan Gil-Albert".

Guardiola, P. (1988): *Contes de riu-rau*, Xàbia, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert & M.I. Ajuntament de Xàbia.

Irujo, K. (1993): "Aportaciones al repertorio de juegos rurales de Navarra. Extracto de la diagnosis de Folklore realizado por Ortzadar", *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, 62 (julio-diciembre, 1993).

Janer Manila, G. (1982): *Cultura populars i ecologia del llenguatge,* Barcelona, Ceac.

Llorens Barber, R. (1983): *Diccionario de Altea y sus cosas*, Altea, Publicaciones Revista Altea, núm 2.

Martinez Martinez, F. (1987): *Còses de la meua tèrra* (3 volums), Altea, Revista Altea y Ediciones Aitana, (facsímil).

Miralles i Montserrat, J. (1985): *La història oral,* Palma de Mallorca, Moll.

Moreno Palos, C. (1993): *Aspectos recreativos de los juegos y deportes tradicionales en España,* Madrid, Gymno.

Present i passat de Benimantell, Benimantell, Eliseu Climent, 1977.

Ramos, R.A. (1988): *El cuento folklórico: una aproximación a su estudio,* Madrid, Editorial Pliegos.

Rodríguez Almodóvar, A. (1989): *Los cuentos populares o la tentativa de un texto infinito*, Múrcia, Universidad de Murcia.

Roig Vila, R. & Roig Vila, M. (1997a): *Els oficis tradicionals de les valls de Guadalest i l'Algar. Amb un projecte d'aplicació didàctica (Premi Valeri Serra i Boldú de Cultura Popular),* Pròleg de Margarida Bassols (Universitat

Autònoma de Barcelona), Barcelona, Ajuntament de Bellpuig (Lleida) / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

___ (1997b): "Les rondalles de les valls de Guadalest i de l'Algar", *Canelobre*, p. 37-38 (estiu-tardor de 1997), p. 64-72.

___ (1999): *Els contes i jocs populars de les Valls de Guadalest i de l'Algar*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

Salvà i Ballester, A. (1988): *De la marina i muntanya*, Callosa d'en Sarrià, Ajuntament de Callosa d'en Sarrià.

Subiza Espinal, M. J. (1993): "Juegos tradicionales en el Valle de Esteríbar", *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, 62.

Torrent, V. (1990): *La música popular,* València, Edicions Alfons el Magnànim.

Trigo Aza, E. (1994): *Aplicación del juego tradicional en el currículum de Educación Física* (vol. I i II), Barcelona, Paidotribo.

49. MORENO, *op. cit.,* p. 15.
50. *Ibid..,* p. 16.
51. *Ibid..,* p. 17.
52. IRUJO, K.: "Aportaciones al repertorio de juegos rurales de Navarra. Extracto de la diagnosis de Folklore realizado por Ortzadar", *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra,* 62 (1993), 293-308.
59. SALVÀ, *op. cit,* p. 46.
62. SALVÀ, *op. cit.,* pp. 66-67, descriu el joc de l'escampilla. Aquest és d'una gran complexitat però nosaltres no hem trobat cap referència oral d'aquesta forma de jugar.
64. *Ibid.,* p. 57. Salvà es refereix al joc de *lluneta*, però no té res a veure amb aquest. Sí que cita, en canvi, el joc de *terric-terric* (p. 95), que té un cert paregut amb *lluneta* ja que també s'aprofita la llum de la lluna i és d'acaçar.
73. TRIGO (vol. I), *op. cit.,* pp. 449-453.
74. TRIGO (vol. II), *op. cit.,* pp. 29-31.

03. PATRIMONI CULTURAL

03.6. NOTES SOBRE LA CUINA DE BENIMANTELL. UNA VISIÓ PRÒPIA.

Carme Solbes

1. Presentació

Reproduïm ací les notes preses durant una conversa amb persones coneixedores de primera mà de la cuina tradicional de Benimantell el dia 3 de setembre de 2010. No hem volgut alterar excessivament el contingut i la forma d'aqueixes notes. Ens hem limitat a ordenar-les i a transcriure-les de manera lingüísticament adequada, sense desfer massa les característiques pròpies del discurs oral. Tenen el valor de reflectir l'experiència i la visió de cuineres expertes i d'incloure dades sobre la vida i el menjar i elements interessants del parlar de Benimantell i de la Vall de Guadalest.

La cuina és una peça fonamental en la vida individual i col·lectiva; com és sabut, la persona és en bona mesura allò que menja i allò que no menja. I, no ho oblidem, també els pobles i les societats: allò que es menja i com es menja ajuda construir les identitats col·lectives. Com mostren les notes següents, el menjar va lligat a la terra, a la natura i als seus habitants i als seus records i a la seua història i, també, a la seua llengua.

2. Notes sobre la cuina de Benimantell

«Parlar del menjar de Benimantell és parlar de la història del poble. Deien els vells que, després de la Guerra Civil, no hi havia res per a menjar. Sembraven poc perquè no tenien ni llavor ni adob per a la terra. El pa era negre (*de segó*, deien) o de farina de dacsa. Hi havia la dita en castellà, que encara és coneguda per persones de Benimantell: «Menos Franco y más pan blanco». Una miqueta més avant, van començar a fer blat, civada per als animals, fruita i verdura de tota classe. D'ametla, n'hi havia poca; poca oliva; poca garrofa... perquè no hi havia adob; només fem dels animals.

Criaven porcs, gallines, cabres, ovelles (*auelles*, diem nosaltres). A quasi totes les cases, es feia la matança del porc: la porquejada. La matança era com una festa en què s'ajuntaven veïns i familiars per fer l'*embotit* i el *frito*. El *frito* era molt important perquè, en acabant, durant tot l'any, tenien companatge, per a guisar i fer el *recapte* per anar al camp. De la llet de les cabres, en feien *formatge*. La tia Milagro el Tordillo era la més especialista en el formatge.

La meua àvia Leonor feia *farinetes* sofregint un gra d'all amb farina; després, s'hi abocava el caldo i anaven remenant fins aconseguir com un puré, prou espés. Sempre que hi havia farinetes per a dinar, l'avi Valerián ens contava: "En una casa, van convidar el retor a menjar farinetes. El retor tenia molta fam i se les va menjar de pressa. I es va tacar la sotana. En acabant de dinar, se'n va anar a passejar pel poble i va topar amb uns que, en vore-li la taca a la sotana, li van dir: 'Senyor Retor, què ha menjat per a dinar?'; i el retor els va contestar: 'He menjat pollastre'. 'Per això té encara una ploma enganxada a la sotana...!', li van dir aquells". Cal recordar que els retors, abans, menjaven més bé que ningú i es deia: 'Estàs gord com un retor'". Són anècdotes que et queden i, en parlar de menjars, van venint al cap.

L'*olla de blat*, per exemple, diuen que es va començar a fer perquè llavors ací no hi havia arròs. L'arròs el portaven d'estraperlo de Pego. L'olla de blat es fa amb verdura, carn de porc i blat. De la mateixa manera, es fa també l'*arròs amb fesols* (ací es diu *fresols*) *i penques*.

Olla de blat

En podem afegir un grapat més, de menjars tradicionals. La *paella de fesols blancs i costella de frito*, que es feia quan batien. La *coca amb pebrera i tomaca*: es feia a l'estiu, quan hi havia hortalissa (tomaca, pebrera, albergínia...). La *borra* amb melva i espinacs, creïlla (*queraïlla*, es diu ací) i un ou deixat caure.

Paella de fesols blancs

Les *creïlles bollides amb allioli*, que, normalment, es feia quan acabaven de fer l'oli novell, perquè el gust de l'oli s'aprecia millor amb els alls: si s'agarra a la gola, si té molta acidesa...

Els *minxos* de farina de dacsa i de forment, que s'omplien de verdura (col, bleda, espinac, fenoll, conillets...), primer bollida i, després, fregida amb bon oli, que cadascú feia de les seues olives. Els minxos es coïen al forn o a la paleta. I tants altres menjars: *guisat de penques*, *arròs caldós* amb pésols i conill, *putxero* amb pilotes enrotllades amb col, *cuixa de corder* al forn, *xulles rostides*, *faves sacsades*...

Minxos de farina de dacsa i de forment

Putxero amb pilotes enrotllades amb col

Xulles rostides

A l'època de la cacera, es feien *gaspatxos* amb perdiu i conill de caçada. Les coques per als gaspatxos, se les feia cadascú. Era un menjar molt fort.

El *bollit* era el sopar de quasi totes les cases. L'*arròs caldós* amb ceba i creïlla...! li deien «mucho te quiero» perquè era molt fluix i ràpid de fer; als hòmens no els agradava: s'apegava poc al renyó.

La *sopa d'all* és també un plat fàcil de fer i molt lleuger; era econòmic perquè a totes les cases tenien els ingredients: pa dur, alls, oli i ous. Es feia en un moment. Els hòmens, i tot, quan es quedaven lluny de casa o els pastors eren capaços a fer-se un plat de calent. Les *pebreres farcides* ja costen més de fer però són molt suculentes i es poden menjar com a plat únic.

Servien d'acompanyament o com a menjar per al *recapte* coses com ara la *sang amb ceba*, l'*espencat*, la *ceba fregida amb orenga* i les *olives amb aigua-sal* (en companyia de tomaca verda i raïmet de pastor).

El *dolç*. Parlar de dolç és parlar de les pastes de cada època de l'any. La matèria primera més important per a la majoria de les pastes és l'ametla: sencera, pelada o peluda; a quasi totes les cases, hi havia ametles i, per tant, podien fer pastes. Podem començar per les festes d'octubre, les principals abans i ara; se celebren el tercer diumenge d'octubre. Quan s'acostaven estes les festes, les ametles ja estaven quasi plegades o, si no, s'aprofitava les de l'any anterior. Es trencaven i es molien per fer les boníssimes *coques cristines*, la *tortada* i les *mantecades*.

Per Nadal, la cosa més tradicional eren els *pastissos d'aiguardent* i els *d'aire*. Es farcien de *dolç de moniato*. I el dolç que sobrava dels pastissos, s'aprofitava per al *braç de gitano*. Es feien també *ronyoses*, *carquinyols*, *suspiros* i *almendrados*.

Per Pasqua, es tornava a fer forn per coure les pastes pròpies de l'estació: les *mones*, els *bescuits* i les *monjàvenes*.

Els *bunyols de carabassa* també eren molt importants. Es feien quan s'assolava l'oli novell en les gerres; normalment era per Sant Vicent, el 22 de gener. Els bunyols feien que la gent s'ajustara en una casa, al voltant del foc: uns posaven la bunyolera, uns altres treien els bunyols de l'oli i els altres els tastaven.

Són tot menjars que es feien i que encara es fan i que confiem que continuaran fent-se a Benimantell i a tota la Vall de Guadalest. Vénen de la manera de viure d'ací.»

04. PATRIMONI NATURAL

04.1. PAISATGE I SENDERISME A BENIMANTELL

Enric Balaguer Pascual
Universitat d'Alacant

Els paisatges de Benimantell són dels més variats i bonics de tota la comarca; alguns són simplement espectaculars, com ara els de Tagarina, el penyó Mulero, el corral de les Senyores, el corral del Soliguer, la font de Salines o la font del Pi; per l'altra banda de la Vall de Guadalest: la font de la l'Arc, el mas de la Carrasca, el de Sacarés, el penyó Diví... Si haguera de fer un recompte dels llocs privilegiats o especials, posaria en la llista: el Comptador, el racó de les Tovaines, el Salt, el coll de Papatxí, el Morer, el Goleró, Sirventa... Tots en un itinerari que pot començar davall del Comptador, per la banda de l'Almanàquer, i acabar a Sirventa. Podríem encara afegir-hi alguns trossos de terra més, perquè de paratges amb singularitat i bellesa n'hi ha un catàleg ben extens, però no cal.

S'ha de dir, abans de res, que els llocs, com les persones, canvien: no és el mateix anar-hi a la primavera que a la caiguda de la fulla, ni és igual caminar a sol ixent que a migdia o a la vesprada. En cada moment, els paratges es transformen amb els colors, amb la llum, amb les olors... Açò ho va expressar de manera immillorable el pintor Claude Monet en pintar la catedral de Rouen diverses voltes en un mateix dia. Cada quadre era diferent, perquè cada moment de la jornada hi deixava un rostre singular, pels efectes sobretot de la llum. Els canvis són, sens dubte, uns dels al·licients més preats per a caminants i senderistes ja que fan que cada passejada siga única.

EL COMPTADOR

Un pas entre la Vall de Guadalest i la del barranc de l'Arc i Sella –com el portet de les Botges o el de Tagarina– és el Comptador. Fa referència a l'activitat de comptar les ovelles o les cabres del ramat, ja que era un pas entre penyes per on només podien passar els animals d'un en un. En el punt més alt és una carena de roques esculturals, amb formes capritxoses (ara sembla la torre d'un castell, ara un elefant...). Els volums són desmesurats i amb verticalitat: alguns trossos són parets pures de pedra que tenen una caiguda a plom. Les penyes tenen una força especial, perquè són com testimonis d'un temps remot i si les sabem mirar –i potser escoltar– ens traspassen la calma de milers –milions– d'anys.

En baixar una miqueta, un té davant un paisatge grandiós i potent, la vall s'estén als peus des d'una balconada elevada: les muntanyes de Serrella, de Xortà, de l'Almèdia formen un amfiteatre que tanca l'horitzó. Més enllà es veuen alguns retalls de les muntanyes de la Marina Alta i, qui sap si en alguns dies, l'illa d'Eivissa.

L'ALMANÀQUER, EL SALT

Des de l'Almanàquer ix un camí en paral·lel a la immensa carena de pedra que recorre tota la balconada; primer de tot, a les faldes de la serra, damunt de la Torre de Dalt hi ha la mítica cova Polida. Déu meu, quantes històries, quantes experiències en l'esmentada cova! Si avancem pel camí, trobem el racó de les Tovaines. Sempre a la dreta, un mur quasi vertical de pedra –entre blavenca i color de cendra– i a l'esquerra, lluny, amb una lluminositat refulgent, el mar. Als peus, la carretera que travessant pinars i pujant costeres, s'acosta a masos (Canet, la venta del Poldo, les Torres...) seguint l'antic camí reial. I més enllà, es veu Callosa, Polop, Altea entre els tossals amb rebolls de pins.

El passeig constitueix un marc precís per a la visió que ara té molt de camp per recórrer cap a mossos, foies, pinars...i al fons Bèrnia. Quines vistes més espectaculars! No sé si hi ha cap pantalla de televisió que puga competir en aquest espectacle. I encara ho serien més si no hi haguera els plàstics en bona cosa de bancals de nyesprers!

Per l'altre costat, la carena de roques té una cal·ligrafia capritxosa: puja i baixa de manera imprevisible. I entre la carena de roques i el camí: rebolls de pins xaparros, esbarzers, cantals i algun fleix... Més avant –en l'últim tram del camí– la pedra despullada ho envaeix tot i el mateix sòl del camí està excavat a la roca. La ruta es transforma, es fa simfonia mineral, aspra i dura.

Caminar, en les primeres hores del matí, és una experiència que no pot deixar gens indiferent. La llum, amb la força naixent, enlluerna. Massa lluminositat a la retina! Certament, el recorregut ofereix una vista espectacular. I amb el que és espectacular, si es vol descriure amb paraules, hi ha el perill de caure en la retòrica inflada, amb adjectius emfàtics i massa paraules de diccionari.

Cada lloc té el seu caràcter, el seu esperit, una manera de testimoniar el pas del temps... El camí de l'Almanàquer a Sanxet ens deixa un regust fantàstic, simbòlic, arcaic com si, en alguns moments, retrocedírem als orígens de la civilització.

Avançant una mica més, un passa vora l'Almasere –ara un conjunt de runes–, un dels masos que va visitar Gabriel Miró segons conta a *Años y leguas*. Més avant, la roca fa un semicercle grandiós i, al centre, un mur de pedra mostra que es tracta d'un corral per als ramats.

La caminada a peu amb aquesta combinació d'altura, paret pètria i pinar, i al lluny, el mar– en un camí prou pla– produeix un efecte balsàmic. Un pot camejar i camejar sense cansar-se. Mirar ara ací, ara allà, un bocí per ací i un altre per allà: tot fabulós. No sé quants autòctons ho aprecien, d'estrangers bona cosa. És difícil fer un dia el recorregut i no trobar-ne un bon grapat. Acostumen a ser homes i dones d'una edat avançada –fregant la setantena o quasi– que van amb motxilles, pantalons curts, gorretes al cap, cantimplores, botes de muntanya. I, des de fa algun temps, amb bastons que semblen pals d'esquiar.

SANXET, EL COLL DE PAPATXÍ

En acabar la part perpendicular a la mar, el camí s'eleva i travessa un coll que és la porta a l'altra vall; una de les dues parets, de la nova vall, és el Cabal, amb 1100 metres d'altitud. Abans d'accedir-hi, es passa pel Salt: una penya vertical que en ploure es transforma en cascada. Un conat de vegetació tropical recorda que el nom no és gratuït i que, en dies de pluja, deu fer goig el doll d'aigua.

En entrar al nou espai, un troba un mas en estat ruïnós: Sanxet, amb uns quants bancals d'ametlers ajocats a les faldes de les muntanyes. Si pugem un poquet, arribem al coll de Papatxí, mas restaurat que presideix, talment una fortalesa de pedra, el centre de la vall. En passar el coll de Papatxí, un nom amb ressonàncies d'indis nord-americans, trobem una terrassa des d'on es contempla impassible altiplans, camins, pinars, crestes de serra... Hi ha un silenci absolut, una pau sumptuosa. Des de la casa de Papatxí es pot anar al mas de la Carrasca, o bé es pot travessar la cresta i eixir al Comptador o bé es pot continuar cap avall fins arribar al Morer.

Al baixar cap al cor de la vall, trobem unes penyes enormes a l'esquerra. Si les mirem des d'un punt concret, semblaran les anques d'un immens elefant. Tenen punts foscos perquè alguns pins s'arrapen a la paret de pedra com a llepasses. En aquest racó de terra, entre les parets de roca, per un costat, i la muntanya, per l'altra, i les llenques de pins, carrasques i arbocers, s'hi troba una comunitat budista, «Guhyaloka», «El secret del món» –té el nom traduït al valencià. El lloc està ben triat. I el nom també.

GUHYALOKA: «EL SECRET DEL MÓN»

Hi ha una força indescriptible en aquest fondal. I una pau paradisíaca, que explica el perquè del pelegrinatge budista. Hi ha cases escampades per la vall, on els membres de l'Orde Budista Occidental mediten, però l'impacte en el paisatge és mínim. La comunitat s'hi va instal·lar el 1986 i durant tot aquest temps ha rebut centenars de visitants disposats a descansar i a energitzar-se. Els membres de la comunitat són anglo-saxons: anglesos, australians...i un pot estar-hi dies i dies sense sentir cap altra llengua que l'anglés. En aquest tros perdut del món trobem un exemple –en aquest cas fecund– de la globalització en què vivim. El centre té una de les biblioteques sobre budisme més importants de tota la Península (parlem de llibres en anglés). S'hauria de dir que, per a molta gent, el budisme no és cap religió, sinó una filosofia, una forma de pensar que es proposa, a través del treball interior, superar la falsa visió de les coses i suprimir el sofriment que genera la vida.

La vall on s'allita Guhyaloka pareix una placenta còsmica, càlida i protectora. La calma i la bellesa l'acompanyen. I el silenci. Com defensen el místics, el silenci interior permet situar-se més enllà de tota imatge, en l'estat que anomenen «contemplació despullada». Quan parlem, ens perdem i ens confonem, només el silenci ens permet accedir al coneixement complet. Per a poder experimentar el silenci interior, és de gran ajuda tenir silenci exterior. Com diuen els mestres espirituals d'un i d'altre costat, «quan l'esperit es relaxa, assoleix quietud; quan res no l'agita, l'aigua esdevé clara». Potser el *secret del món* siga connectar-nos amb l'energia que emana del silenci.

A l'entrada de la vall hi ha el Morer, un antic mas convertit ara en recepció del centre budista. Una brusca presència: una penya escultural al centre del camí, tot just en el moment en què la ruta es bifurca: o bé s'entra en la vall o bé seguim el camí a Sacarés, al peus del Puig Campana.

La presència del pic, el pinar que s'esfuma en el fons, els perfils dels tossals que es veuen al lluny es presenten acompanyats d'una quietud perfecta que només altera el so suau de l'aigua que baixa pel barranc. És el barranc de Xarquet.

Una sendeta amb xiprers a la vora –un dels arbres més evocadors de la Mediterrània– condueix a un altre mas: el Goleró. Dues cases, una ruïnosa, donen pas a una mena de balconada i per un camí ran de marge es pot pujar a Sirventa. Supose que el Goleró es diu així perquè és com una gola. Conté els camins, a banda del que va a Sirventa, que pugen al coll de Papatxí o van al mas de la Carrasca i al de Sacarés.

SIRVENTA

Des del Goleró un camí costerut travessa un cortinatge de pedres i s'enfila a una mola rocosa: la vista s'estén per les valls. Des d'ací es veu bona part de la comarca (incloent-hi Sella) i algun tros de l'Alacantí. Però, sobretot, davant tenim els Crestalls o els Castellets, un immens mur de pedra amb formes imprevisibles –vorejat d'una gran massa de verd– que mostra fins a quin punt la natura pot ser creativa, esculturalment creativa. Un podria afirmar que és un paisatge adequat per a fer música de cambra o poesia romàntica –un quadre que mai no ens hauríem atrevit a imaginar. Fa pensar com d'encertat anava el poeta francés Roger Caillois quan deia que la pedra era música mineralitzada. El panorama sincerament s'ho val.

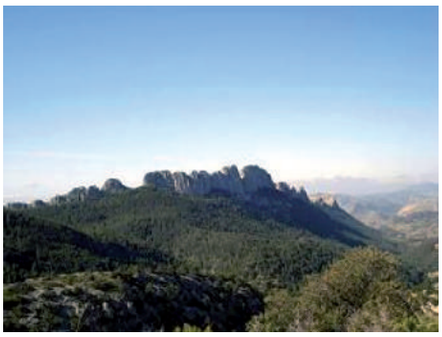

PUNT I FINAL

El que sempre em meravella és com un paratge tan bonic tinga les cases dispersades i no haja donat lloc a cap poble. La dispersió, en aquestes latituds, té un punt d'abandó, i si bé no arriba a ser trista es converteix, en alguns moments del dia, en una soledat cridanera a cops d'atmosfera de silenci. De tot, ni massa ni poc.

Però el que encara em fascina més és que aquests racons estiguen intactes, sense cap invasió urbanística (toquem ferro!). Potser el risc d'urbanització és reduït perquè s'hi arriba per camins difícils o forçosament a peu. Siga pel que siga: que dure molt de temps! La distància psicològica– paradoxalment quan s'està tan propet físicament– ha protegit aquest paratge de la continuada destrucció que salvatgement s'està realitzant en la nostra terra. I pensant-ho bé, és trist, molt trist, que el miracle s'haja produït perquè molt poca gent arriba fins ací.

04. PATRIMONI NATURAL

04.2. LES ORQUÍDIES[1]

Pepe Devesa Ribes
Profesor IES Callosa d'en Sarrià

1. La traducció d'aquest article ha estat duta a terme per Jordi Antolí Martínez.

Quan pensem en les orquídies, ens vénen al cap unes flors molt boniques i rares que ens venen a les floristeries o ens regalen com a element ornamental. Per a conèixer un poc més aquestes plantes, hem de tenir present que, per bé que allò que ens crida l'atenció és la flor, també tenen arrel, tija i fulles com la resta. Arreu del món podem trobar unes 20.000 espècies diferents, per exemple la vainilla.

Una altra de les característiques de moltes orquídies terrestres en les zones temperades és que poden presentar rizomes o molt sovint tubercles radicals: a partir del tubercle (una mena de petita creïlla), la planta brota cada any i fa un nou tubercle, de manera que en una planta en flor podem trobar dos tubercles, un ja passat del que ha crescut la planta actual i un altre més jove i completament llis que serà la reserva per a una nova planta l'any següent. El conjunt dels dos tubercles té l'aparença d'uns testicles, d'on ve el nom «orquis», que en grec vol dir testicles.

Les fulles formen una roseta basal d'on eixirà una tija que portarà les flors en forma de raïm o d'espiga terminal. El més característic i atractiu de les orquídies, com tots sabem, són les flors, molt ostentoses en les orquídies tropicals, per bé que no sempre són tan grans i de vegades tenen forma d'insectes per a afavorir-ne la pol·linització.

Les flors són zigomorfes i tenen en simetria lateral tres sèpals i tres pètals, els dos pètals laterals són iguals, mentre que el central, que es diu label, és diferent i és el que més destaca, ja que es troba modificat i especialitzat per a la recepció d'insectes voladors que visiten les flors i que les pol·linitzen.
Si ens fixem bé en les nostres terres, en llocs on la vegetació no és molt abundant –bancals abandonats, vores de camins o llocs oberts–, algunes espècies d'orquídies s'hi deixen veure, entre altres plantes, a la primavera i a l'estiu.

Anacamptis piramidalis: Una de les més fàcils d'observar a finals de la primavera per la grandària.

Barlia robertiana: Una de les més grans en les nostres terres; floreix a finals d'hivern i començaments de la primavera.

Epipactis Klenni: Una de les més menudes, que floreix a l'estiu.

Neotinea maculata: Molt menuda, floreix en llocs humits.

Orquídies del gènere *Ophrys*: Tenen flors amb aparença d'abelles, en alguns llocs s'anomenen «abelleres»

Ophrys Lupercalis

Ophrys Lutea

Ophrys Scolopax.

Orchis olbiensis: Floreix a la primavera amb flors roges, tot i que de vegades apareixen exemplars albins amb flors blanques.

04. PATRIMONI NATURAL

04.3. VISUALITAT DEL PAISATGE DE BENIMANTELL. TERRITORI I PERCEPCIÓ DE L'ESPAI GEOGRÀFIC[1]

Nacho Díez
Mireia Escrivà
María Vallés
Bruno Almela

1. La traducció d'aquest article ha estat duta a terme per Jordi Antolí Martínez.

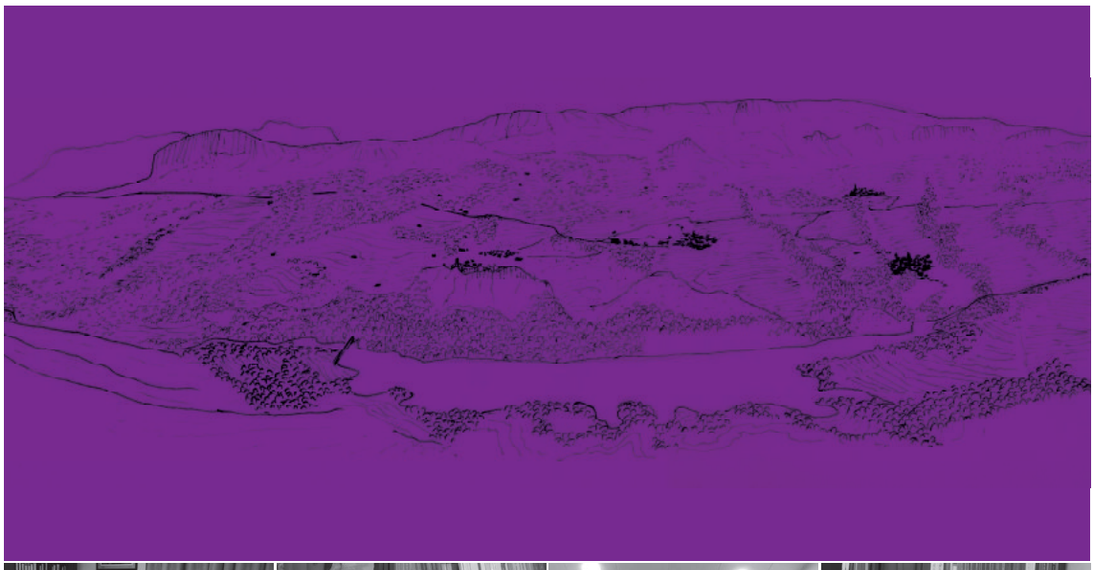

1. Enquadrament geogràfic
2. Paisatge de Benimantell. Imatge col·lectiva i territori
2A. El poble
2B. Els bancals
2C. La muntanya
2D. L'embassament
3. Canvis en el paisatge. Perspectives
Annex. Resultats de la consulta pública

Miquel Pont Carlos Balaguer Felipe Miralles Alberto José Sapena Joan Calatayud Vicente Solbes Rosario Rech Francisco Pascual David Escortell Paqui Vidal José Manuel Andreu Juan Pedro Martínez Concha Solbes Juan Solbes Ernesto Solbes Isabel Solbes Josep Revert Maria Rosa Pascual Carmen Solbes Fernando Solbes Batami Vidal Debora Vidal Francisca Bou Rut Vidal Eliel Pastor Elena Solbes Bienvenida Martínez Rogelio Ruiz John Ford Manolo Silva Pedro Tomas Mariam Beatriz Miguel Ángel Gómez Antonio Manel Lorena Sales Cantó Vicente Steven Brown Rafa Sales Moemi Revert Asher Nave Carmen Solbes Shaul Vidal Tamar Reyes Bernabet Wryght Elior Vidal Aldina Escrotell Hadar Rodríguez Samuel García Rebeca Vidal Jaume Barrachina David Llorens Ester Castilla Paqui Pascual Paqui Botella María Elvira Maria Luisa Giner Maricarmen Tomás Gerardo Maria Ponsoda Esther Revert Paqui Sales Julio Solbes Fernando Balaguer Manola Solbes Leticia Noriega María Riquelme Ramón Alemany Bernard Hofman Maria Simonis Ángel Medina Encarnación Cortés Lorena Sales Javier Alonso Ángel Sánchez Javier Alonso Ana Sauza Juan Giménez Maricarmen Liza

En els mesos de febrer i març de 2011 vam visitar en diverses ocasions Benimantell amb la intenció de conèixer com perceben els habitants i visitants de la localitat el paisatge. Per això, vam realitzar un seguit d'entrevistes que ens van permetre guaitar un enclavament singular com aquest a través de la mirada de les persones que amablement ens van dedicar el seu temps.

1. Enquadrament geogràfic

La Vall de Guadalest

En els ambients agrests del nord d'Alacant, on les darreres ales del sistema Bètic es lliuren a la mar Mediterrània, es troba la vall de Guadalest, una vall profunda encaixada entre les serres de Serrella i Xortà al nord i la serra d'Aitana al sud, un corredor que s'enllaça per l'interior en el port d'Ares i que deixa cap a llevant una "finestra a la mar" entre el Ponoig i la serra de Bèrnia. De la conjunció de diversos barrancs receptors del drenatge d'Aitana i la Serrella, naix el riu Guadalest, que dóna nom a la vall, atès que la vall de Guadalest significa vall del riu Lasta, topònim compost d'origen premusulmà i que posteriorment fou arabitzat, Wadi Last (Bosch Vila, 1963).

Els fronts de serra que tanquen el perímetre de la vall per l'interior arriben a superar els 1500 metres d'altitud sobre el nivell del mar en el cas d'Aitana, mentre que l'embassament de Guadalest se situa al voltant dels 350 metres, la qual cosa ens dóna una idea de la verticalitat d'aquest paisatge. Per altra banda, la vall presenta una asimetria molt marcada respecte a l'eix que forma el curs del riu Guadalest, entre la solana de Xortà, amb pendents molt forts, i l'ombria d'Aitana que, amb excepció del rocam en les parts més altes, descendeix d'una manera més suau.

Les societats que han habitat aquest territori abrupte, de forts desnivells, s'han adaptat a l'orografia transformant completament la base de la conca geogràfica, transformació aquesta que ha donat lloc a un paisatge agrícola de terrasses en graderia jalonat per assentaments de població compactes com el Castell de Guadalest, Benimantell, Beniardà i Benifato. Aquests paisatges culturals es fonen amb els paisatges naturals d'alt valor ecològic de les serres, on trobem enclavaments amb una excepcional biodiversitat, recollits en la Xarxa Natura 2000, i nombroses fonts, que brollen de l'interior de les muntanyes i que han estat aprofitades històricament per l'home.

La vall manté molt viva la memòria del poblament morisc, no debades és una de les zones amb major densitat de topònims àrabs de la península, segons assegura Bosch Vila. Aquesta petja històrica pot venir donada pel fet que la població descendent dels musulmans sotmesos per Jaume I predominà demogràficament i cultural en aquest territori fins el 1609, any de l'expulsió dels moriscs (Pla Alberola, 1983). En el centre de la Vall es troba el terme municipal de Benimantell, que s'estén pel nord fins a la cresta de Xortà en la penya Alta, on limita amb el terme de Castell de Castells. Pel sud, depassa la penya Mulero i abasta zones de la solana d'Aitana com el barranc dels Arcs, on limita amb els termes de Polop, Finestrat i Sella. En l'interior de la vall, els termes de Beniardà, Benifato i el Castell de Guadalest envolten el de Benimantell.

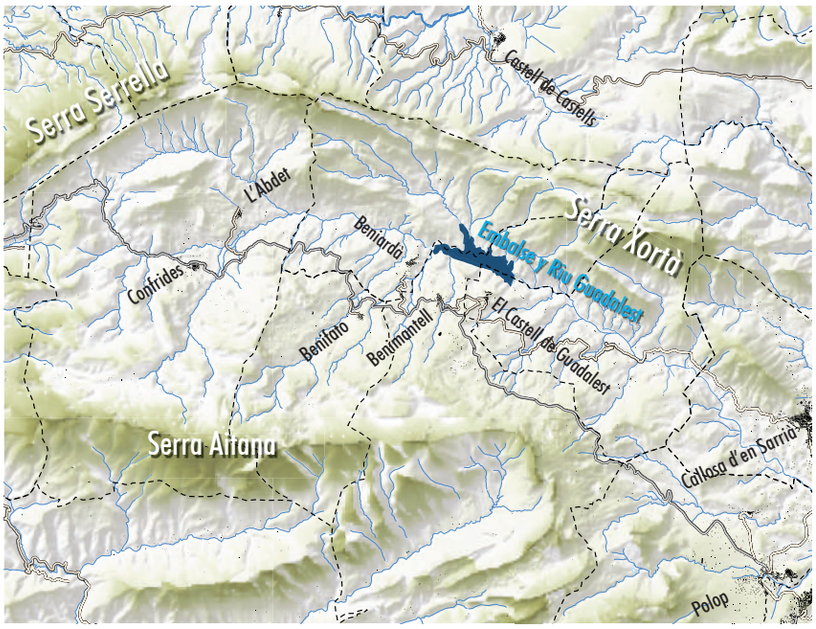

Plànol de la Vall

El plànol ens mostra la conca de la Vall de Guadalest, tancada per l'Aitana, la Serrella i Xortà. En color daurat s'assenyalen les àrees del paisatge més exposades visualment. En el centre apareix Benimantell, municipi de gran extensió que limita amb Beniardà, Benifato i el Castell de Guadalest.

Imatge de la Vall

des de la penya del Castellet de Benimantell

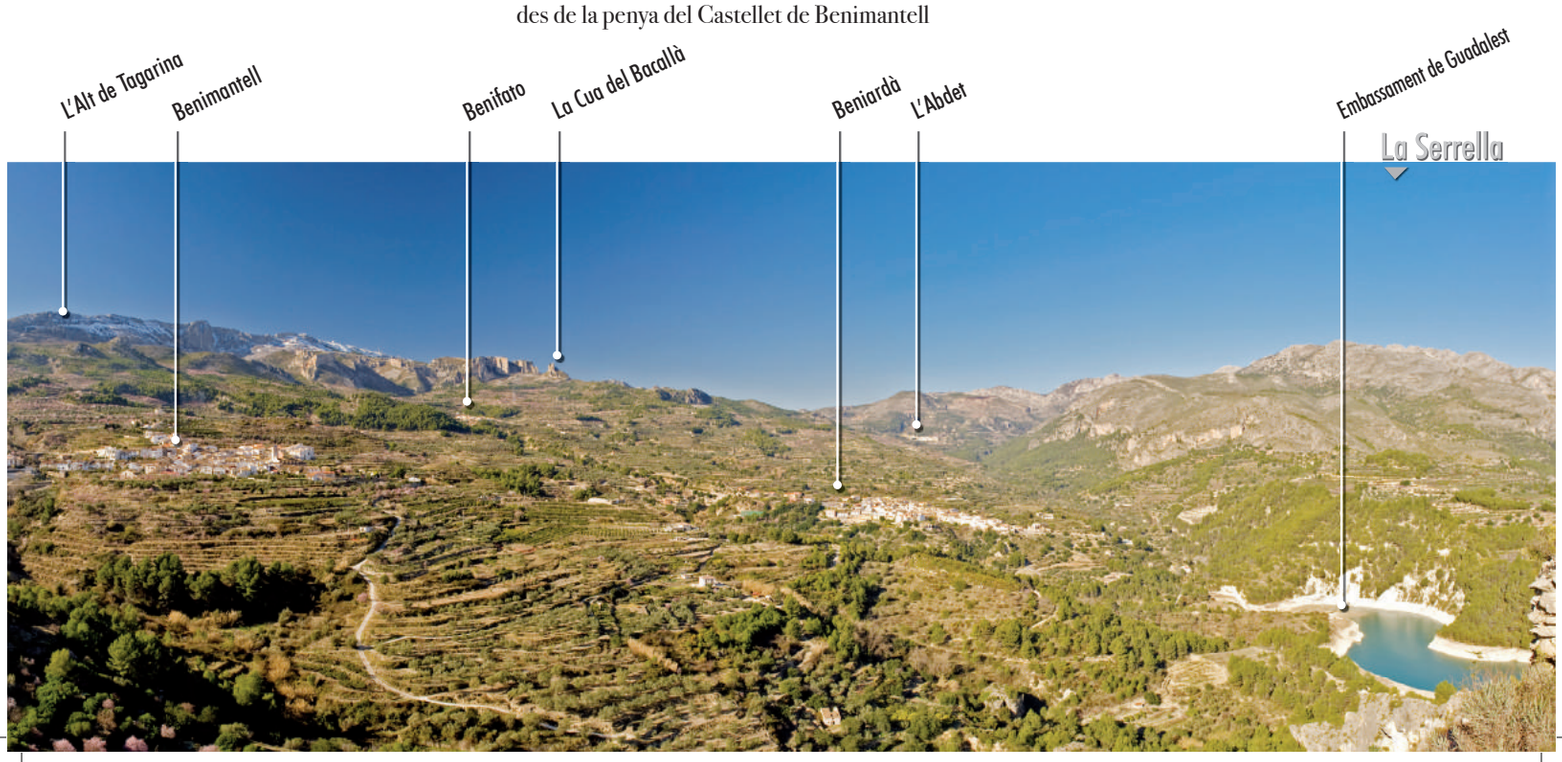

2. Paisatge de Benimantell. Imatge col·lectiva i territori

Durant la consulta pública vam observar que les referències espacials que aportaren els habitants i visitants de Benimantell transcendiren amb freqüència els límits del terme municipal i, en bona mesura, aquestes s'emmarcaven en la conca de la Vall de Guadalest, unitat de paisatge des d'un punt de vista cultural, visual i funcional.

Vam comprovar que existeix un desconeixement generalitzat del territori del terme municipal de Benimantell que s'estén per la solana d'Aitana, on descendeixen amb orientació NE-SO els barrancs de l'Arc i de Xarquer. Si bé és cert que el barranc de l'Arc va ser esmentat en alguna ocasió, juntament amb el Penyó Diví, llocs recòndits com el Carrascal, el collado de Papatxí, el collado del Llamp i el barranc del Xarquer no van ser esmentats en cap moment al llarg del procés de consulta.

De la mateixa manera, vam poder constatar quins eren els trets principals que defineixen la relació dels habitants i visitants de Benimantell amb l'entorn, els quals són bàsicament els següents:

- Alta valoració del paisatge. Les persones entrevistades, amb frases com "la vall està prou verge", "tenim un privilegi", "em fa gràcia tot" o "sóc una enamorada", han manifestat una alta estima cap al paisatge i un fort sentiment de pertinença al lloc.
- Alta sensibilitat. Els resultats de les entrevistes mostren una visió comuna del paisatge farcida de referències, connotacions i matisos, fet que denota que la vall és un territori habitat, recorregut, admirat i aprehès per part de la població local.
- Corrents de consens robusts. Es va produir una alta reiteració en les respostes recollides en relació als espais que generen una major inclinació i en aquells que són més freqüentats, fet que ens indica que ben probablement els habitants estimen i recorren els mateixos paisatges.

Quins són els trets físics que imprimeixen un major caràcter al paisatge i com es perceben?

El nucli urbà de Benimantell funciona com a centre geogràfic mental, ja que, al ritme que ens n'allunyem, decreix el nombre de referències que han aportat les persones entrevistades. Això ens mostra una pauta tradicional d'utilització i percepció del territori que tendeix a desaparèixer en àrees metropolitanes, ciutats disperses i àrees residencials desestructurades.

A la vora de Benimantell hi ha el Castell de Guadalest, fita paisatgística de rellevància regional. És el tret identificador de la vall i un punt d'afluència de visitants de primer orde. La fusió de natura i artifici, en les construccions religioses i defensives que coronen les agulles de la penya, conforma un conjunt paisatgístic d'una enorme singularitat. La silueta del Castell de Guadalest és una referència clau per a les persones que arriben a la vall des de Callosa, i les vistes que hom té des de dalt són de les més representatives del paisatge de l'entorn de Benimantell.

Juntament amb el Castell de Guadalest, la penya del Castell, que emergeix cap a ponent, és un element interessant del sistema de vigilància de la vall. L'imponent alçària de les parets rocoses de la penya sobre el fons escènic de Xortà és un element de referència visual molt important per a les persones entrevistades que viuen a Benimantell, ja que forma part del seu paisatge més proper com a senyal d'identitat en el territori.

La serra d'Aitana, el mosaic agroforestal de terrasses agrícoles i pinars que es desplega sobre l'ombria d'aquesta i la serra de Xortà van acaparar la major part de les referències que aportaren habitants i visitants de Benimantell. Les fonts que hi ha, dolines, partides, pics, camins, arbres singulars, eres, bancals, rocams, masos o molins són alguns dels elements assenyalats que ens parlen de la important càrrega cultural que atresoren aquests paisatges per a la població consultada.

En la part més profunda de la vall descansen les aigües de l'embassament de Guadalest, un paisatge que funciona com a punt d'atracció d'activitats a l'aire lliure, un espai molt estimat i de gran valor escènic.

El poble, els bancals, la muntanya i l'embassament conformen els quatre ambients principals que caracteritzen el paisatge de Benimantell. Tot seguit els analitzarem un per un.

COMERC

2A. El poble

Tal com descriu Pla Alberola, 10 de les 14 alqueries morisques de la Vall de Guadalest van quedar deshabitades després de l'expulsió dels moriscs. Només van romandre Benifato, Benimantell, Beniardà i el Castell de Guadalest, fruit d'un procés de concentració del poblament. Avui en dia, Benimantell és un nucli compacte d'arrels morisques organitzat en forma de creu sobre una vora del vessant que descendeix d'Aitana fins al fons de la vall. Manté un cert domini visual sobre l'entorn, de manera que ofereix un paisatge molt estimat per visitants i residents.

La plaça Major, un lloc altament valorat pels veïns, és el centre neuràlgic per a activitats col·lectives de la comunitat. Entorn d'aquest node s'estructura tota la trama urbana del casc històric, que configura un paisatge ombrívol i tancat del que s'obren panoràmiques dels fronts muntanyencs de la Serrella i d'Aitana. Els carrers de Julio Bou, de Sant Antoni, del Sol, Fondo, de Baix i de Sant Francesc estan plens de racons tranquils, escenes quotidianes i paisatges íntims.

L'església parroquial dedicada a Sant Vicent Màrtir és l'element central de la plaça. El campanar emergeix per sobre del perfil urbà i esdevé referent per a molts habitants del lloc, una fita visual que s'aprofita com a tal en un entorn molt proper al poble, juntament amb la penya del Castell. La "carretera", lloc molt freqüentat per visitants i veïns, és l'espai més dinàmic de l'entorn urbà. Actua com a pol d'atracció de diverses activitats i és lloc de pas per a aquells que travessen la vall d'est a oest, de manera que és un reclam i "aparador" del poble.

El Calvari, cordó umbilical entre la serra i el poble, connecta el centre urbà amb el safareig i els bancals de l'ombria d'Aitana. Des de les primeres pendents es descobreix una de les imatges característiques de Benimantell, amb el campanar incrustat visualment contra el fons escènic de la Serrella.

Juntament amb la imatge de la plaça i la panoràmica des del Calvari, la vista prototípica del nucli urbà es descobreix des del camí del Castell de Guadalest. Aquesta queda estructurada en dos plànols; en el primer, Benimantell es desplega a la vora del barranc del Muladar o de Sapena d'esquerra a dreta, i en aquest extrem destaca la silueta del campanar. En el segon, es descobreix el perfil de la serra d'Aitana al fons, sobre el qual destaca la Cua del Bacallà (denominació que utilitzen els habitants de Benimantell per a denominar la talaia del castell de Confrides). Aquesta imatge ha estat escollida sovint com a representativa del paisatge de l'entorn de Benimantell.

Des del nucli urbà sorgeixen diversos itineraris molt freqüentats per la població, sempre, com diuen els veïns "del poble cap amunt". El camí del Calvari i el camí del Molí recorren el paisatge de bancals fins que arriba a les parts més altes d'Aitana, mentre que la CV-70 s'utilitza com a tornada de les sendes de muntanya o com a accés al Pi Ver, imponent exemplar de pi pinyoner la imatge del qual és la segona més valorada de tota la col·lecció de fotos que emprem en l'enquesta de preferència visual. Aquest lloc conforma un punt de trobada molt valorat per les persones entrevistades.

La mirada intencionada de l'art ha focalitzat l'atenció sobre la localitat de Benimantell i n'ha constatat la condició de localitat singular en harmonia amb el paisatge. Gabriel Miró, en l'obra *Años y Leguas* (Madrid, 1928) fa la següent descripció policromàtica d'aquest paisatge urbà: *"Desde el camino viejo, Sigüenza destapó y sacó Benimantell de una caja de porcelanas y cartones pintados de verde, de amarillo, de blanco, de almagre, de azul. Frutales de lacas. Las sombras de los callizos, como si las diesen unas lonas de color de naranja y de geranios. El recuesto del Calvario, de un sol de ponciles maduros. Los cipreses con brillo de floreros de altar, de pie en sus redondeles morados. El campanario, de albañilería de yeso y añil; detrás, una nube redonda de lana. Las figuritas del pueblo: la vieja de luto, el pastor con zurrón de choto, la moza de refajo encarnado, dejan en el oro tranquilo de la tarde la vivacidad de sus colores tiernos".* Les imatges del paisatge capturades per pintors com Varela o Lledó, o per artistes locals com Revert dirigeixen la mirada als elements característics del poble, com són la plaça Major, els carrers estrets i el perfil urbà, així com la vista des del Calvari i la relació de Benimantell amb els bancals i els fronts muntanyencs.

2B. Els bancals. Pedra en sec, masos, fonts, molins, ametlers en flor...

Segons Bosch Vila, els musulmans van protagonitzar la colonització d'aquesta regió i hi van conrear la terra fins a les muntanyes, convertides per ells en terraplens escalonats. "La figa y pansa y garrofa se perde casi tota ab les aygues per falta de qui la plega"; Pla Alberola recull aquesta citació de 1610 que reflecteix l'abandonament de l'activitat agrícola després de l'expulsió dels moriscs pel fet que els cristians vells foren insuficients per a fer-se càrrec de les labors agrícoles pendents. Tal com descriu Ramos, després del forçat despoblament, a causa del caràcter muntanyenc de la vall, molt pocs cristians van acceptar anar a repoblar-la.

Amb el temps es va recuperar l'activitat agrària i Cavanilles, en les acaballes del segle XVIII, descriu un paisatge aprofitat al màxim per al cultiu. En el seu pas per aquests paratges, para atenció en les fonts: n'esmenta la de Benimantell, per les aigües cristal·lines, descriu amb sorpresa les formacions càrstiques d'Aitana i repara en la fita paisatgística que és el Castell de Guadalest i en l'extraordinari aprofitament dels vessants de Serrella i Aitana per a l'activitat agrícola.

Durant el segle XIX, Benimantell assoleix el màxim poblacional, moment en què arriba a superar el miler d'habitants. A partir d'aquest moment es produeix una regressió demogràfica que durarà fins a finals del segle XX.

Les descripcions i imatges del passat, el patrimoni rural i els relats dels veïns ens parlen de la memòria d'aquest enclavament en la primera meitat del segle XX. Fins a aquest moment la vall sofreix encara una explotació intensa dels recursos naturals i l'agricultura arriba fins als llocs més inversemblants. Aquest aprofitament agrari dominant provoca una absència gairebé total de vegetació forestal i impedeix el desenvolupament de la cobertura vegetal natural. Un paisatge vigilat i espremut.

Dominaven en aquells dies els cultius de gra estesos en bancals continguts per murs de pedra en sec i talussos ajaguts. Com a reminiscència d'aquella època, trobem les edificacions i/o localitzacions denominades popularment *eres*, indrets pels quals alguns veïns encara ens han mostrat interès i inclinació, i d'entre els quals destaca l'era Onisa als peus de Benimantell.

Conforme avança el segle XX, els cultius herbacis són substituïts fonamentalment per ametlers i oliveres, alhora que es produeix l'abandonament de les parcel·les menys productives. Aquest abandonament, que coincideix amb l'èxode rural que afecta la vall, comportarà un augment de les masses forestals.

En l'actualitat la reforestació de la coberta vegetal ha generat un mosaic agroforestal de pinars i fruiters de secà molt valorat pels habitants de Benimantell, el qual conforma la matriu de la identitat de les persones del lloc, el paisatge de la infantesa. Se sent una major estima envers les partides de "Benimantell cap amunt", com les de Fontetes, Ondara, Ondarella o Gadees, zones que mantenen una estructura agrària en bon estat de conservació.

Aquestes partides són transitades pels itineraris de major afluència, com són el camí del Molí, el camí del Calvari, el camí de Benifato, el d'Ondara o la CV-70. Aquestes sendes mantenen en contacte les parts altes de serra d'Aitana amb el poble de Benimantell i connecten les fites més importants del paisatge, entre els quals destaquen les fonts i els masos, així com també elements singulars com el Pi Ver, la cova Polida o el Pou de Neu.

En el punt de trobada entre els bancals d'ametlers i oliveres i les zones forestals de les parts altes d'Aitana, s'hi troben dos enclavaments amb una alta valoració social: la font del Molí i la font de Partagàs. Tots dos semblen ser la porta d'entrada als recorreguts que s'endinsen en la serra d'Aitana i són espais molt valorats i que compten amb una afluència molt elevada de públic.

La font del Molí és l'enclavament amb major densitat de referències i significats per a la població de Benimantell. El conjunt de "molí", "font" i "bancals", adquireix una gran càrrega sentimental per als habitants del lloc, els quals senten una predilecció per l'indret. Des d'aquest lloc s'obtenen unes vistes de la vall que són considerades representatives d'aquest territori. La càrrega cultural d'aquest paisatge agrari s'ha convertit en un referent per a les obres que tracten de plasmar el costumisme i el caràcter del lloc. El pictorialisme de Mora Carbonell reflecteix a través d'imatges en blanc i negre escenaris en els quals tenen lloc labors agrícoles entre ametlers i murs de pedra. Varela pinta escenes de l'activitat en el camp com la trilla o elements lligats a l'hàbitat dispers com el safareig. Lledó, en canvi, plasma els cromatismes i geometries del paisatge de bancals.

Artistes locals o que visiten Benimantell utilitzen de manera reiterada la floració dels ametlers com a recurs estètic de primer orde. L'explosió de color dels ametlers és una imatge molt estimada pels habitants, ja que se la considera el moment àlgid del paisatge identificador del lloc.

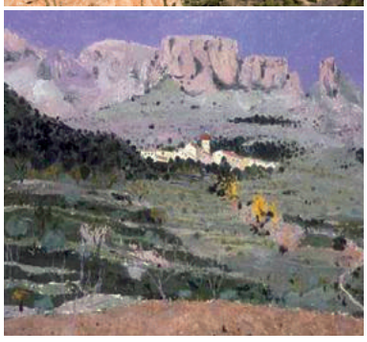

2C. Les muntanyes

El conjunt de les serres d'Aitana, Serrella i Xortà són les principals referències espacials per a la població que recorre la vall, bé siga visitant o resident. Ara bé, la manera com són percebudes aquestes formacions muntanyenques presenta vincles d'inclinació i valoracions que poden ser diferenciades clarament.

AITANA

La serra d'Aitana s'ha convertit en un enclavament que apareix sovint com a referent en descripcions i representacions del paisatge; fins i tot el compositor alacantí Òscar Esplà li va dedicar la Simfonia Aitana, peça musical carregada de força i sentiment. Eduard Soler descriu l'Aitana com la talaia més alta de la província d'Alacant, des de la qual es poden admirar grans vistes panoràmiques, i comenta: "Aitana merece ser visitada (...) por el puro goce del campo (...) que en aquellas altitudes se experimenta con otra intensidad que en las llanuras." (Soler, 1901).

És el paisatge per excel·lència en la identitat dels habitants de Benimantell, un paisatge que forma part de les imatges representatives del lloc i que constitueix un referent visual de primer orde, assenyalat per les persones enquestades el doble de vegades que Xortà i 6 vegades més que la Serrella.

L'Aitana és una referència a escala regional que transcendeix la vall mateixa. El perfil i les formacions singulars que la conformen provoquen un gran impacte en tot aquell que habita o visita la vall. El penyó Mulero, la Cua Bacallà, les penyes Roges o els Runars són enclavaments que reforcen la cornisa d'Aitana com a imatge identificadora del territori.

És un entorn molt altament valorat (6 vegades més en relació a Xortà), tant a través de cartografia com a través d'imatges del lloc. Les persones enquestades li atribueixen diferents qualitats, com són els valors naturals (per la presència de boscos, avencs i dolines, de recursos hídrics en forma de fonts, o com a enclavament d'alta biodiversitat), valors d'ús públic (espai altament apreciat per senderistes i passejants), valors identificadors (un paisatge altament estimat que forma part de la identitat local) o valors estètics (paratge de gran bellesa).

Les sendes que ascendeixen des de Benimantell cap a l'Aitana mantenen els vincles d'inclinació de la població cap a aquesta immensa mola; de fet, moltes de les persones entrevistades la consideren un lloc molt freqüentat. Els llocs utilitzats per a accedir a les parts més aèries de la serra són la font del Molí, la font de Partagàs o el pas del Comptador (segons ens conten els habitants de Benimantell, el nom ens recorda que antigament els pastors aprofitaven aquesta obertura en la muntanya per a contar les ovelles pel fet que havien de passar d'una en una fruit de l'estretor del pas).

Els caminants més intrèpids i coneixedors del territori ens descobreixen la presència de paisatges culturals recòndits amb un altíssim valor etnogràfic i patrimonial. Corrals com el de Senyores, el del Port o el de l'Albirec són vestigis d'un sistema agrari en profund declivi i que tendeixen a caure en l'oblit, ja que no són gaire coneguts ni tampoc valorats en la justa mesura.

XORTÀ-SERRELLA

Xortà i la Serrella conformen el fons escènic del paisatge, actuen com a referències espacials fonamentals per a les persones que recorren l'interior de la vall.

Xortà, és un espai molt valorat per la població. En el perfil d'aquesta serra destaca la penya del Castell, fita paisatgística de primer orde. No obstant això, no és un espai massa freqüentat pels habitants de Benimantell ni tampoc pels visitants. Tradicionalment "la part de baix" ha estat l'altre paisatge, el de l'altre costat del riu o de l'embassament.

La Serrella sembla comportar-se com un referent en el paisatge, un teló de fons de l'activitat quotidiana de la vall. Durant la consulta pública rarament va ser esmentada com un els llocs més valorats de la vall per part de les persones entrevistades.

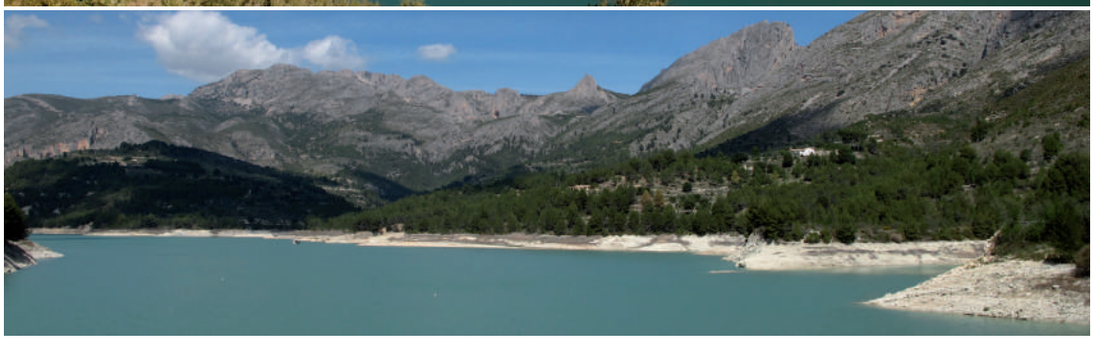

2D. L'embassament i el riu Guadalest

Durant la segona meitat del segle XX els habitants de la Vall de Guadalest anaven a ser testimonis d'una profunda transformació de la fesomia de la vall. Als peus de Xortà sorgiria una enorme làmina d'aigua que modificaria per sempre més l'antic curs del riu Guadalest i el paisatge de la zona.

Segons recull Ramos en la publicació de *La Villa y el Castillo de Guadalest*, la possibilitat de construir l'embassament ja va ser estudiada en 1935 per la Divisió Hidràulica del Xúquer. Finalment, la presa es construeix entre el 1953 i el 1966 amb l'objectiu de regular el cabal del riu Guadalest i poder millorar i ampliar tant com fos possible les zones de regadiu de la plana costanera.

Miguel Signes, en la novel·la *Pantano*, narra el rebuig dels agricultors davant l'ocupació de les terres de labor més pròximes al riu que anava a generar la construcció de la presa. Aquell nou element s'anava a convertir en el protagonista del paisatge.

L'embassament és una de les referències visuals més importants en el paisatge per a veïns i forasters, un lloc molt estimat com a espai d'ús públic i recreatiu i un enclavament d'un altíssim valor escènic. De fet, la imatge que mostra la combinació de la làmina d'aigua, els boscos i terrasses que descendeixen fins a tocar de l'aigua i les parets rocalloses de Xortà i de la Serrella ha estat escollida com la imatge de major preferència visual.

El riu Guadalest sembla desaparèixer de la imatge mental de la població com una frontera o límit en el paisatge, o fins i tot com un element identificable. L'escassa entitat del riu no ha significat una barrera física en el territori, segons ens conten persones coneixedores del lloc.

Tal com assenyalava una persona entrevistada, "la vall és un paisatge aeri en el qual un té en ocasions una estranya sensació de vertigen". Aquesta frase ens mostra que la percepció que es té en aquest paisatge és que ens trobem més prop dels cims i dels perfils de les serres que no del discórrer fluctuant de l'aigua en el fons de la vall.

3. Canvis en el paisatge. Perspectives

Les persones lligades a l'activitat agrària i alguns veïns senten com un problema important l'avanç de la vegetació natural sobre les parcel·les abandonades; consideren aquest procés com una pèrdua d'identitat del territori i un risc potencial pel perill d'incendi que suposa un progrés descontrolat de la massa forestal. De fet, la vall ha sofert en temps recents diversos incendis que es mantenen en la memòria de les persones que l'habiten.

Aquest sentiment no ha estat compartit de manera generalitzada per les persones entrevistades: mentre que uns senten que es desdibuixen els trets que marquen profundament el caràcter del lloc, uns altres perceben la naturalització del paisatge com un aspecte molt positiu. El paisatge de Benimantell, com succeí després de l'expulsió dels moriscs, es reforesta al mateix temps que es despobla el camp i falten mans per a treballar una terra que no és excessivament productiva. Es pot projectar el progrés del bosc en harmonia amb la conservació de l'abancalament agrícola? Pot nàixer un bosc que protegisca els aqüífers i no supose un risc ambiental? Com es podria arribar a gestionar aquests paisatges culturals agrícoles que han perdut la rendibilitat?

Juntament amb l'abandonament de les parcel·les agrícoles, hi ha una altra tendència de canvi que està modificant el paisatge: el poblament dispers que colonitza a poc a poc els vessants abancalats. La baixa integració paisatgística de certes edificacions és considerada per algunes persones com un impacte en el paisatge. L'assentament compacte tradicional de petits pobles de muntanya s'altera, apareixen edificacions disseminades que ens recorden la dispersió d'alqueries en el territori d'època andalusina. Es pot planificar i programar la dispersió de la població en el paisatge? Poden establir-se pautes d'organització de l'hàbitat dispers integrat en la matriu agroforestal abancalada?

En ocasions, determinats paisatges cobren interès o, per contra, desapareixen de l'imaginari col·lectiu. En el cas de la Vall de Guadalest, l'element que li atorga nom a la vall desapareix de la imatge cultural del paisatge, ja que el riu sembla no tenir una especial rellevància per a la gent de Benimantell, ni tampoc paratges d'extraordinari valor natural com el Carrascar o singularitats patrimonials com els corrals de l'ombria d'Aitana. Aquest oblit podria arribar a traduir-se en processos d'abandonament o falta de gestió per salvaguardar-ne els valors ambientals o patrimonials. Podem generar una didàctica del paisatge que compense els buits que té la manera amb la qual percebem el paisatge? Podem fer visibles aquests paisatges invisibles?

Més del 60% de les persones que van ser entrevistades van mostrar una forta preocupació sobre els canvis que està sofrint el nucli urbà. Segons els entrevistats, les noves edificacions han suposat una ruptura amb la lògica del lloc, una alteració del caràcter del nucli de Benimantell. Aquests canvis afecten a la imatge del perfil urbà, i són més evidents en el cas de la façana de ponent, on les noves edificacions, molt voluminoses, se situen en les zones de major exposició visual.

El poble de Benimantell ha sofert una transformació que sembla que no acaba de mantenir una relació harmoniosa amb les preexistències. La imatge del típic nucli urbà enclavat en el paisatge, reproduïda constantment per la mirada intencionada de l'art, sembla provocar un sentiment col·lectiu de voler mantenir una "imatge fixa". Podem trobar una lògica urbana que permeta certes modificacions sobre el paisatge sense alterar-ne caràcter?

És necessari mantenir un nucli urbà del segle XIX o pot, en lloc d'això, evolucionar i mantenir alhora l'essència i estructura, com també la relació amb el paisatge proper de bancals? Els habitants de Benimantell mostren una enorme preocupació per l'arribada d'una autovia que degradarà el paisatge de manera irreversible. Consideren que serà una agressió difícil de reparar, una alteració profunda de la imatge i estructura del paisatge. Podrà suportar aquest paisatge una modificació severa com aquesta?

El turisme que rep el Castell de Guadalest, si bé és cert que ha aportat riquesa i prosperitat a la vall, va ser assenyalat durant la consulta pública com una amenaça si no es realitza de manera controlada, ja que són necessàries actuacions que generen conflictes en el paisatge. Aquest turisme "consumeix" paisatge de manera accelerada, representa una manera d'acostar-se al lloc sense amerar-se del caràcter singular d'aquest territori.

Com a complement al turisme de masses, Benimantell pot captar l'atenció d'un visitant amb inquietuds culturals i que busque el contacte amb els paisatges de més valor de la vall. La ubicació central de la localitat en el context de la vall i la connexió amb els enclavaments de major singularitat a través de camins d'un alt valor escènic són una bona matèria primera per a crear una porta d'entrada al paisatge i per a oferir al visitant l'oportunitat de gaudir d'una localitat típicament mediterrània, de degustar-ne la gastronomia i de perdre's pels seus carrers, l'ocasió de recórrer els bancals d'oliveres i ametlers, de descendir a l'embassament; l'oportunitat també de visitar Benifato i Beniardà i d'ascendir fins als enclavaments que esperen en la serra d'Aitana o Xortà a través de les sendes que naixen del nucli històric. Pot convertir-se Benimantell en un nou pol d'atracció turística que genere una manera més pausada de visitar el lloc en harmonia amb la tranquil·litat que s'hi respira?

D'aquestes preguntes, en desconeixem les respostes, només el temps ens les donarà. Mentrestant, la imatge imponent del Pi Ver envoltat de bancals ens desperta la imaginació...

"Els cultius van quedar confinats als bancals més productius, el bosc mediterrani va recuperar les posicions que havia perdut. Sota els dossers dels imponents pins que ara dominen l'ombria d'Aitana i en fixen els esmunyedissos sòls, queden els murs de pedra en sec, els pous de neu, les construccions agrícoles i altres elements que ens parlen de la memòria del lloc. En aquesta vall es fonen naturalesa i patrimoni d'una manera singular, encara s'hi pot llegir l'adaptació al medi de la cultura mediterrània de muntanya mentre es recorre un enclavament de gran valor ecològic. Entre els magnífics troncs dels pinars s'ataüllen Benimantell i el Castell de Guadalest. Aquestes fites, envoltades de bancals d'ametlers en flor, segueixen captant l'atenció de tothom qui s'endinsa en la Vall de Guadalest. Abans de prosseguir el camí i visitar el paisatge recuperat del Corral de l'Albirec, provarem les aigües que ragen de la font de Salines..."

Annex. Resultats de la consulta pública

La consulta pública sobre el paisatge es portà a terme durant els mesos de febrer i març de 2011. En aquest temps vam enquestar més de 80 persones entre turistes i residents de Benimantell i vam recavar un total de 142 entrevistes personals. En l'apartat present es recull una síntesi dels resultats que vam obtenir usant dues tècniques de participació pública: l'enquesta de preferència visual a través d'imatges del lloc i l'enquesta de paisatge a través de cartografia.

Preferència visual

A la persona enquestada se li mostrava una col·lecció de 30 imatges representatives de l'entorn de Benimantell. L'enquestat havia d'ordenar-les en grups, de la manera que es mostra en l'esquema de sota, segons la seua preferència visual. Es van realitzar 78 enquestes de preferència vistal mitjançant fotografies.

Enquesta de paisatge

Sobre una cartografia de l'entorn de Benimantell, el participant havia d'indicar els llocs més estimats, els conflictes paisatgístics, els llocs més freqüentats, els referents visuals i les vistes representatives del paisatge. Es van realitzar 64 enquestes de paisatge sobre cartografia.

Preferència visual

En aquest mosaic es recullen les imatges del paisatge més valorades pels habitants i visitants de Benimantell enquestats.

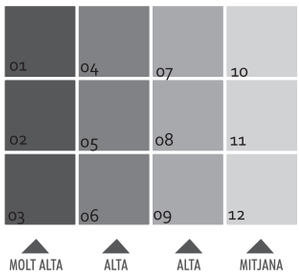

01 Embassament de Guadalest
02 Plaça Major de Benimantell
03 El Pi Ver
04 El Castell de Guadalest
05 El Molí
06 El Penyó Mulero. Serra d'Aitana
07 Benimantell, des del camí de Guadalest
08 La Penya del Castell de Benimantell
09 Bancals d'Ondara
10 La Penya del Castell de Benimantell
11 Benimantell
12 Bancals i boscos

Vistes representatives i punts d'observació

Com a punts d'observació van ser molt esmentats el mirador des del Castell de Guadalest i les vistes cap a Benimantell des del camí del Castell de Guadalest. D'altra banda, s'assenyalaren les vistes cap al centre de la vall des de les entrades per la CV-70, tant des de llevant com des de ponent, i els punts d'observació dominants des de l'Aitana sobre la vall, especialment des del Molí.

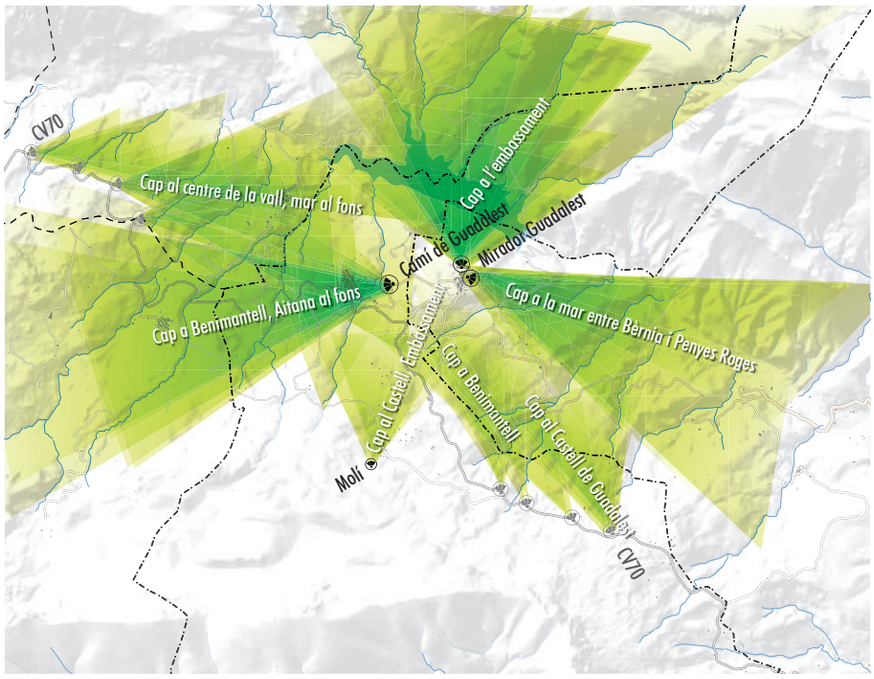

Mirador, punt estàtic
Punts de vista sobre la CV70

01 Embassament de Guadalest. Bruno Almela
02 Benimantell. Bruno Almela
03 Vista al mar des de la Vall de Guadalest. Nacho Díez

Referents visuals i llocs freqüentats

Com a referents visuals s'assenyalaren principalment els perfils de les serres, especialment es va destacar la serra d'Aitana. També s'assenyalaren les fites paisatgístiques de Benimantell i del Castell de Guadalest, així com l'embassament. Com a llocs més freqüentats s'esmentaren Benimantell, la font del Molí i la font de Partagàs, la serra d'Aitana i l'embassament. Les sendes més usades posen en contacte tots aquests espais.

- Molt alta afluència
- Alta afluència

- Perfil muntanyenc
- Fita natural-cims.
- Fita artificial-natural. Presència de castells
- Làmina d'aigua. Embassament de Guadalest
- Fita artificial. Campanar de Benimantell.

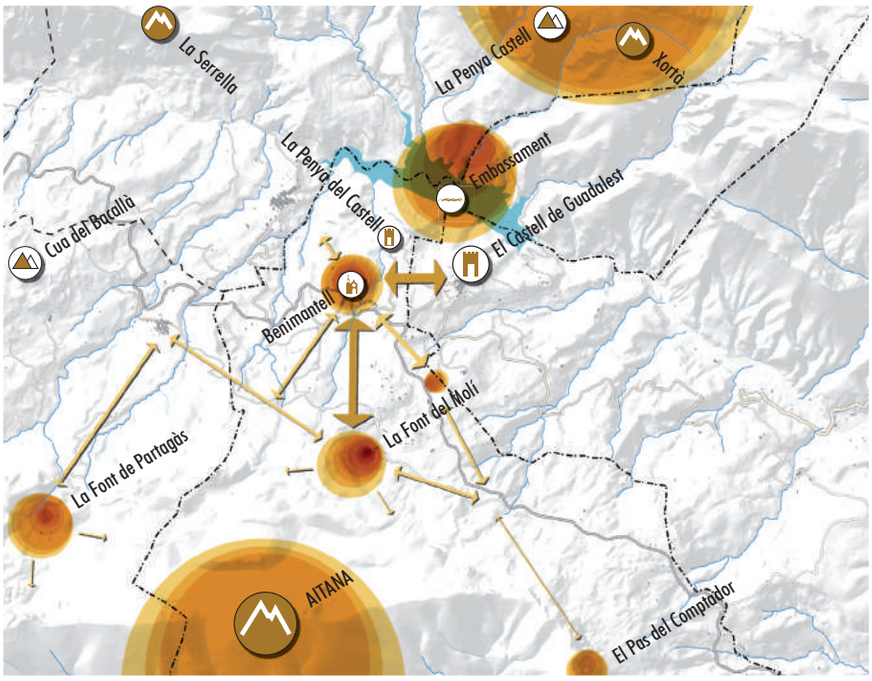

Llocs estimats

Els llocs més estimats apareixen en general del "poble cap amunt". S'ha de destacar la preferència cap al nucli urbà de Benimantell, cap a la font del Molí, els bancals d'Aitana i la serra d'Aitana. També es remarquen els valors de l'embassament i les serres de Serrella i Xortà.

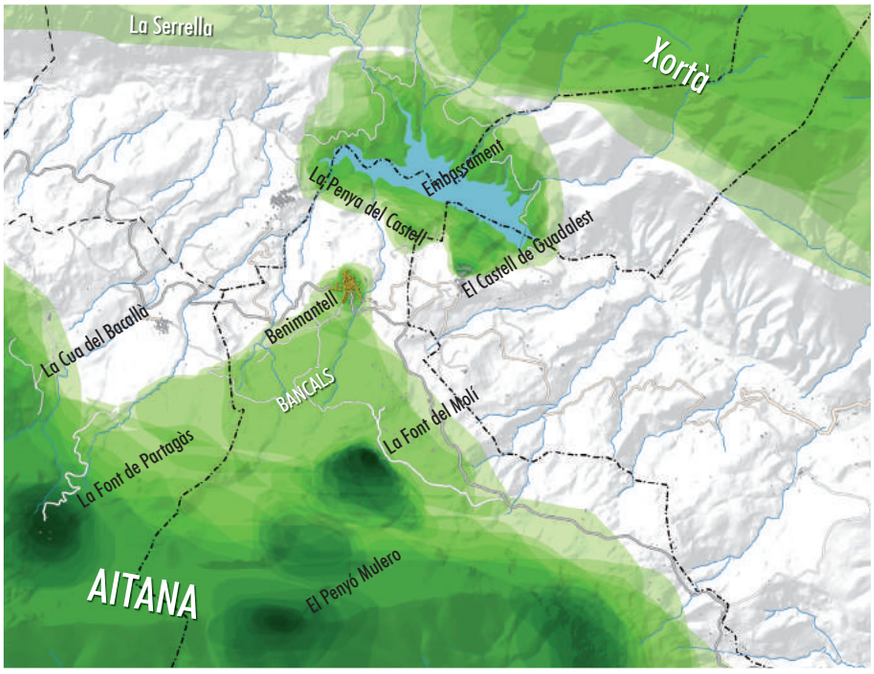

Valoració social del paisatge

- Molt alta
- Alta

Bibliografia

Bosch Vilà, J. (1963): «Notas de toponimia para la historia de Guadalest y su valle», dins *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos*, Granada, XII, p. 47-74.

Pla Alberola, P. (1983), La población del marquesado de Guadalest en el siglo XVII, Alacant, Diputació d'Alacant.

04. PATRIMONI NATURAL

04.4. RECORREGUT PER LA CULTURA MEDIAMBIENTAL A LA VALL DE GUADALEST

Anna Pont Solbes

Unes preguntes

Com ha canviat la participació ciutadana a la Vall de Guadalest en els últims 35 anys? Els veïns d'ara tenen els mateixos drets d'accés a la informació ambiental i a la participació que els d'aleshores? I les administracions, tenen les mateixes obligacions en este sentit?

Ha plogut molt des que a la Conferència de les Nacions Unides sobre el Medi Ambient i el Desenvolupament Humà que va tindre lloc a Estocolm, l'any 1972, es mostrara, per primera volta internacionalment, una preocupació per la qualitat de la informació ambiental i per la conscienciació de la població. Espanya ha passat d'una dictadura a una democràcia i açò ha anat acompanyat d'un marc jurídic en què cada volta s'ha donat més veu al ciutadà en els temes ambientals. Especialment en els últims anys i com a conseqüència, principalment, de les directrius europees, hi ha hagut un augment de la normativa estatal i autonòmica que regula la participació ciutadana en temes ambientals.

Però els veïns de la Vall, fan ús d'eixos drets reconeguts per la llei? És més, els coneixen? Senten la necessitat de participar en els assumptes que afecten el seu entorn? Quina és la cultura participativa de la població? I com ha canviat eixa cultura en els últims anys?

Este article descriu l'evolució de la resposta social de la població de Benimantell i de la resta de la Vall davant la problemàtica ambiental local, en les últimes dècades, vista des de l'experiència de l'autora. Al mateix temps, es donen a conèixer els drets bàsics quant a l'accés a la informació ambiental i la participació en temes ambientals.

Quan l'educació ambiental es rebia a casa...

La primera volta que es demostra, en l'àmbit internacional, una preocupació per la qualitat de la informació ambiental i la importància d'esta en la conscienciació de la població és en la Declaració de la Conferència de les Nacions Unides sobre el Medi Ambient i el Desenvolupament Humà que va tindre lloc a Estocolm, l'any 1972.

Eixa declaració va ser signada per 110 països i en el principi 19 destaca la transcendència d'una tasca d'educació en qüestions ambientals, dirigida tant a les generacions joves com als adults, per a eixamplar les bases d'una opinió pública ben informada i d'una conducta dels individus, de les empreses i de les col·lectivitats, inspirada en el sentit de la responsabilitat d'estes quant a la protecció i millora del medi en tota la seua dimensió humana.

En eixe moment, a les escoles de la Vall de Guadalest, l'ensenyament estava lluny dels principis de l'educació ambiental, un dels quals és conéixer el que ens envolta per a valorar-ho i així respectar-ho. En un context polític en què no es donava cabuda als localismes, no es donava cap importància al

coneixement de l'entorn immediat. Els xiquets sabien perfectament on naixia el Guadiana o el Miño, però no sabien on naixia el Guadalest. L'educació ambiental es rebia a casa i al bancal, on els mestres eren els pares i els avis, que no eren conscients, però, que per la vida que es portava aleshores eren un exemple d'utilització racional de l'aigua, d'aprofitament de recursos propis o de tractament eficient dels residus.

Davant dels problemes ambientals de l'època hi havia una resposta unida de la població. Els llauradors, associats en comunitats de regants i en cooperatives agrícoles, lluitaven per a defendre els recursos, i davant d'una catàstrofe ambiental, com un incendi forestal, no hi havia dubte que aniria tot el poble a apagar-lo.

Però l'entorn eminentment agrícola estava canviant, començaven a consolidar-se els primers negocis de caràcter turístic. El Castell de Guadalest prenia cada volta més força com a destinació turística entre els majoristes de viatges que aplegaven a Benidorm, i la població de la Vall veia en el turisme una font d'ingressos més rendible que l'agricultura.

En eixe moment ningú dubtava de l'encant del Castell per als turistes. Unes ruïnes penjades d'una espectacular penya, amb una història de regnes moros i senyors feudals. Però els habitants del lloc encara no s'havien adonat que això no seria el mateix si no estiguera envoltat per un entorn natural espectacular. Les paraules "medi ambient" i "paisatge" encara no s'havien sentit a la Vall.

Com sol passar, els habitants de la Vall no eren conscients d'uns valors que ja, fora d'ací, altres estaven intentant conservar. Prova d'això és la Declaració com a Conjunt Historicoartístic del Castell de Guadalest, el 1974[1], que inclou el Castell i el seu entorn. Però el que impressiona és que, anys arrere, el 1965, el text precursor d'esta declaració ja advertia de les amenaces del conjunt:

...La importancia de este bellísimo conjunto al que el menor desacierto estético puede producir perjuicios graves sugiere imperativamente incluso la creación de un patronato que vele por la pureza de su conservación ambiental y paisajística...[2]

A finals de la dècada, en el període preconstitucional, els alumnes de huité del curs 1977-1978 de l'escola de Benimantell, tenien les primeres referències mediambientals al tema anomenat *"Medio Ambiente y el Tiempo Meteorológico"*, on es parlava de contaminació atmosfèrica i normes per a evitar-la i dels avantatges de la depuració de les aigües residuals. I quant al marc històric i geogràfic, aprenien molt sobre "*la Historia de España, los grandes ríos y grandes cordilleras españolas y las actividades económicas del país*", però no sabien massa de la pròpia història.

Eixa falta d'informació sobre el nostre poble i el nostre entorn era patent a les aules, però també fora. Conscients d'esta manca, la Comissió de Festes d'Octubre dels anys 76 i 77 va publicar el llibre *Present i passat de Benimantell*, el primer recull dels aspectes socials, econòmics, històrics i de les nostres tradicions, que constituiria un document extraordinari a l'hora de relacionar la nostra identitat amb el nostre medi.

Faltava poc perquè s'aprovara la norma més important del nostre ordenament jurídic, la Constitució Espanyola de 1978. L'article 45[3] de la Constitució configura el medi ambient com un bé jurídic, el gaudi del qual és titularitat de tots els ciutadans i la conservació del qual és una obligació que comparteixen els poders públics i la societat en el seu conjunt. La Constitució atribuïx als ciutadans, d'esta forma, una responsabilitat directa en la conservació d'un medi ambient adequat, per a la qual cosa podran fer ús del dret a la participació que, amb caràcter general, es reconeix a l'article 9.2.

El 1979, a l'igual que a la resta de l'estat, també als pobles de la Vall se celebren les primeres eleccions democràtiques, a partir de les quals, la gestió local, respectant, entre d'altres, els articles constitucionals esmentats, haurà d'anar encaminada al respecte al medi ambient, la participació dels ciutadans i l'accés a la informació. Però encara faltava molt perquè estos aspectes estigueren regulats mitjançant una normativa i, sobretot, perquè el ciutadà fóra conscient de quines eren les seues responsabilitats i els seus drets en estos aspectes.

Comencem a conéixer el que hi ha fora de l'aula...

Un primer pas perquè el ciutadà siga més conscient dels problemes del seu entorn ve donat pel fet que Espanya es constituïsca en un Estat d'Autonomies. El nostre Estatut d'Autonomia (1982)[4] reconeix, tal com s'establia a la Constitució, el dret dels ciutadans a tindre un medi ambient de qualitat i el dret a participar i a obtindre informació. Però el que realment esdevé rellevant amb la creació d'autonomies és que la gestió ambiental s'aproxime als problemes quotidians dels ciutadans. Açò fa que l'educació formal, la que té lloc a l'escola, s'enfoque d'una manera més propera a l'alumne, en tots els aspectes, i també en el coneixement del medi i de les circumstàncies locals.

A la dècada dels huitanta, a les escoles es comença a parlar amb força d'ecologisme i l'aula no és l'únic lloc on els alumnes aprenen. A Benimantell este corrent aplega de mà de Don Jesús, un mestre que, pel seu caràcter alternatiu, trenca amb el model establit fins aleshores a l'escola, la qual cosa produïx rebuig en un principi. Jesús era criticat per la seua forma d'ensenyament però, sobretot, era la seua manera de ser i de viure el que de

veritat xocava a la gent. Era un enamorat de la natura i la vida senzilla, i així ho transmetia als alumnes. Alguns pares escandalitzats es preguntaven com era això que en lloc de donar la classe de Ciències Naturals com tocava, s'emportara els xiquets al camp. Inclús per als xiquets era xocant el canvi i, encara que ell insistia a eliminar el tractament de don, apropant-se així més als alumnes, els xiquets es resistien i acabaren anomenant-lo afectuosament "el Donje".

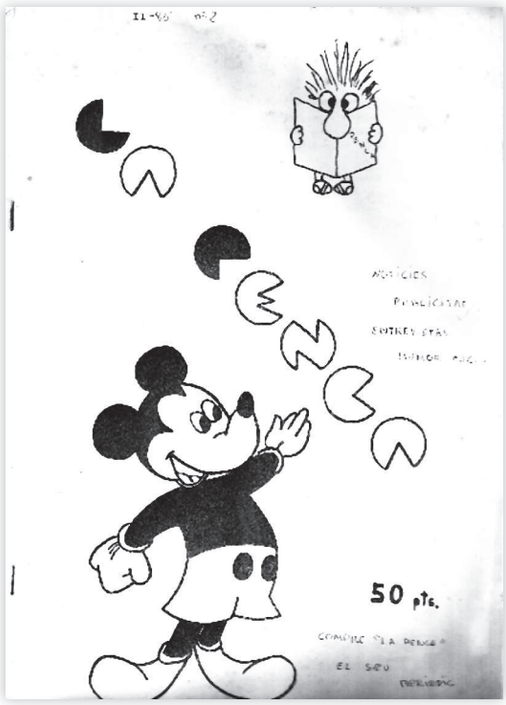

Les seues activitats, que en aquell moment sonaven tan rares, hui ningú dubta que són emblemes de l'educació ambiental, com la realització d'un hort escolar o la separació selectiva de residus. Al periòdic escolar "La Penca", el 1985 apareixia un article on es parlava de la situació dels abocadors de residus de la província i els inicis en el reciclatge: *"...Ya hay varias localidades medianas y grandes donde se seleccionan las basuras y se obtienen vidrios y plásticos por un lado y compost ("fem") por otro. Bien es verdad que aún queda mucho camino por recorrer para que los desperdicios no contaminen nuestro entorno...."*

Amb el Donje vam viure l'entrada d'Espanya en la Comunitat Econòmica Europea (hui Unió Europea), l'any 1986, que va suposar que a partir d'aleshores les directrius ambientals que vingueren d'Europa, amb eficàcia normativa o no, constituirien un referent a tindre en compte. I també esdeveniments amb un marcat caràcter ecologista com l'entrada en l'OTAN, o la campanya "Nuclears , No gràcies", davant els quals a l'escola hi havia sempre un espai per a la informació, la reflexió i l'exposició d'opinions.

La paraula "medi ambient" i "ecologisme" sona freqüentment en els mitjans de comunicació i, a nivell autonòmic, es crea el Gabinet d'Ordenació del Territori i Medi Ambient, dins la Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, per a assumir les competències delegades des del govern central. És des d'allà d'on es redacten les primeres normes autonòmiques per a regular la gestió ambiental d'una manera més propera i específica del que havia estat fins ara.

El Castell de Guadalest es presentava com un petit centre comercial i museístic, on es venia de tot i on la competència era cada volta més forta. Els altres pobles de la Vall també s'havien fet ressò del boom turístic i proliferaven els restaurants. Era època de millora de les infraestructures, creació d'accessos nous, abandonament de la terra, aparició de casetes il·legals per tot arreu, entrada del consumisme, de la vida d'un sol ús. Una actuació clau d'esta dècada va ser la carretera que connecta Polop amb Benimantell per les faldes de la serra d'Aitana. L'anomenada, en aquell moment, "carretera nova" va deixar quasi en desús la carretera de Callosa i va apropar de manera molt més ràpida Benidorm i la resta de la costa als nostres pobles. A la Vall arribava el "progrés", i amb això començava una nova època per a la problemàtica ambiental local.

L'any 1992, a més de les Olimpíades, que se celebraven a Barcelona, a l'àmbit internacional va tindre lloc un esdeveniment que seria l'impuls per a les polítiques ambientals locals actuals, la coneguda com a Cimera de Rio[5], on es reconeixia expressament, a nivell internacional, el dret d'informació ambiental i es fixava el lligam entre este dret i la participació ciutadana[6].

Tal com va quedar patent a Rio, l'exercici dels drets de participació i accés a la justícia passen pel fet que, en primer lloc, existisquen eixos drets i, en segon lloc, que el ciutadà estiga informat de les conseqüències que les decisions de l'administració poden comportar per al medi ambient, dels avantatges i els inconvenients de les distintes activitats humanes. I s'establia que la millor manera que els ciutadans puguen exercir els seus drets respecte al medi ambient és a través de les entitats locals, que són les que més prop té el ciutadà.

Mentrestant, a Espanya, la legislació vigent sobre procediment administratiu[7], prou allunyada d'este esperit, únicament permetia als ciutadans que digueren alguna cosa sobre els projectes una volta estos estaven definits en un període d'informació pública.

L'escola ix de l'aula i difon els valors ambientals...

Si l'any 1992 va suposar el punt d'inflexió respecte a la consideració de la participació en les qüestions ambientals, un any després, el 1993, va ser també molt important per a la relació de la població de la Vall amb les qüestions ambientals. Començava una de les activitats més significatives i de més duració en el temps si parlem d'informació i conscienciació: la Setmana Ambiental de Benimantell.

Els orígens d'esta activitat van ser les inquietuds d'un mestre unides a la implicació d'un grup de pares amb un objectiu comú: que els xiquets de Benimantell i de la resta de la Vall es criaren amb un coneixement complet del seu entorn, com a base per a desenvolupar aptituds per a preservar-lo.

La Setmana Ambiental comptava sempre amb la col·laboració de l'Ajuntament i la Cooperativa Agrícola, com també d'altres entitats que puntualment van donar el seu suport[8] i molts veïns de la Vall que van aportar el seu temps, els seus coneixements o la seua creativitat perquè la setmana reeixira any rere any.

Al llarg de les 12 edicions de la Setmana Ambiental van desfilar per Benimantell, amb l'assistència de gent de tota la Vall, professionals, tant de la zona com estudiosos de fora, que ens van donar a conéixer, amb rigor tècnic, les característiques naturals i socials de la nostra Vall i d'altres parts del món, la problemàtica al voltant de l'agricultura, el turisme rural o l'impacte de la pressió urbanística sobre el paisatge. I si un dels principis de l'educació ambiental és que per a respectar, primer hem de valorar i, per a valorar, primer hem de conéixer, la Setmana Ambiental va fer un gran paper en este sentit entre els habitants de la Vall.

Amb la Setmana Ambiental, Benimantell passa de tindre una escola on l'educació estava deslligada del medi local, a tindre una escola impulsora d'una activitat que fomenta el coneixement i el respecte a l'entorn fins a tal punt que es convertix en referent municipal.

Primers moviments significatius...

A la dècada dels 90 hi ha tres esdeveniments que suposen una agressió al medi, que creen opinió i que són importants per la participació que generen o que no generen en eixe moment, però també per l'empremta que deixen per al comportament social del futur. Són la compra de la Casa Ordunya, l'explotació de l'aqüífer d'Aitana, i el projecte de reforma de la carretera CV-70 (carretera de Polop o carretera nova).

1. El 1994, sota l'eslògan "La casa Ordunya no es ven", els veïns del Castell de Guadalest s'impliquen personalment i econòmicament per impedir que este bé patrimonial, símbol del poder senyorial del passat, passe a mans privades i aconseguixen que el compre l'Ajuntament. La compra de la Casa Ordunya pel poble constitueix una fita, pel que fa a implicació popular; era la primera volta en el període democràtic que a la Vall de Guadalest la gent s'unia d'eixa manera per a defendre un bé patrimonial.

2. El 1996, el Consorci d'Aigües de la Marina Baixa va iniciar l'extracció d'aigua dels pous de l'aqüífer d'Aitana-Sud. Davant la possibilitat que l'abastiment de les poblacions de Benimantell i Sella es veiés compromés, els veïns es van posicionar en contra de les actuacions, però mentre que a Sella esta postura es va plasmar en la creació d'una coordinadora per la defensa de l'aigua i en manifestacions al carrer, a Benimantell no hi hagué una acció social de resposta en massa.

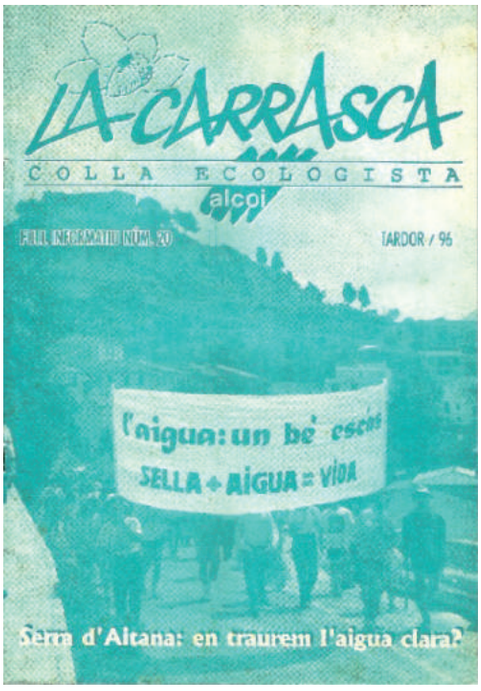

Encara que el conflicte no va provocar resposta social a la Vall, va ser l'espenta definitiva perquè un grup ecologista d'Alcoi, que havia intervingut en el conflicte, es donara a conéixer en esta zona. Era la Colla Ecologista la Carrasca. A més de denunciar totes les irregularitats i carències que es van donar en el procés d'extracció de l'aigua, a la tardor del 96 dedicava el número 20 del seu butlletí informatiu íntegrament al conflicte de l'aigua i als altres problemes que amenaçaven l'Aitana. Alguns dels joves més inquiets i rebels de la Vall van vore en aquest butlletí reflectits, tots junts, per primera volta, els arguments necessaris per a defendre la conservació de l'Aitana, i en La Carrasca, el germà major que els podria ajudar a fer-ho.

3. El 1997 es fa públic el projecte de la carretera Polop-Benimantell, que inclou l'eixamplament i la supressió d'algunes de les corbes més tancades, amb la conseqüent creació de talussos sense vegetació que augmenten el risc d'erosió i que tenen un alt impacte paisatgístic.

A la Vall es parla del tema, però no hi ha una resposta global de la ciutadania. La resposta es reduïx a algunes observacions fetes a nivell particular per alguns veïns a la premsa i en un joc educatiu amb els xiquets a la setmana ambiental.

A finals de la dècada dels noranta, el 1998, en l'àmbit europeu es fa una altra declaració que serà crucial per a la participació en temes ambientals, és el Conveni d'Aarhus[9], alabat per Kofi Annan[10], que determina de forma específica les ferramentes legals per a fer efectiva la participació ciutadana. L'objectiu és que la legislació permeta al ciutadà obtindre la informació de manera fàcil i immediata, participar en els projectes abans que les decisions estiguen preses i agilitzar els procediments de denúncia, per a aconseguir un major compliment de la legislació ambiental.

Els més inquiets s'organitzen...

Mentre a Europa es parlava de crear instruments per a fer efectiva la participació, a la vall un grup de gent inquieta es preocupava perquè eixe esperit sorgit en el moviment per la compra de la Casa Ordunya es mantinguera per a reaccionar davant les altres agressions sobre el patrimoni cultural i natural de tots els pobles de la vall. Seria una tasca difícil perquè no existia un sentiment d'unitat entre la gent dels distints pobles, en general, i menys per a la defensa dels interessos comuns relacionats amb el territori. Un territori, una vall, que tampoc es considerava com un patrimoni comú, on les accions que es portaren a terme en un poble, indubtablement tindrien conseqüències per a tots els altres. Ni tan sols el topònim Vall de Guadalest era utilitzat pels veïns de la zona i, amb penes i treballs es veia escrit en alguns llibres on se'n feia referència.

Era l'hora que els xiquets que en els 80 havien començat a debatre des de l'escola, i que havien seguit amb eixe esperit a l'institut i a la Universitat, ara en feren ús fora de l'àmbit reglat o acadèmic. A més, era un moment clau pel fet que a tots els pobles es començava a redactar els Plans Generals d'Ordenació Urbana, que podien suposar canvis en la que fins ara havia sigut la imatge i la forma de vida de la Vall.

Si la Setmana Ambiental havia cobert les necessitats de conéixer i donar valor al nostre entorn, ara era necessari crear mecanismes de resposta davant les agressions al medi. El model a seguir seria el que s'havia conegut feia uns anys amb el conflicte de l'aigua i l'actuació de la Colla Ecologista la Carrasca. Es creava l'Associació Cultural Ventpluig de la Vall de Guadalest.

Ventpluig naix amb un membre de cadascun dels sis pobles de la Vall i en totes les compareixences, orals i escrites, empra el topònim "Vall de Guadalest", com a element integrador amb el qual cadascun dels habitants de la Vall s'identificara. Era la primera associació de la zona que tenia en els estatuts, com a finalitats principals, la promoció, la difusió i la protecció de la cultura, la llengua i el medi ambient dels pobles que formen part de la Vall de Guadalest, i es presentava el dia 12 de març de 1999, com no podia ser d'una altra manera, en la Setmana Ambiental de Benimantell.

Les primeres activitats de Ventpluig van ser molt ben acollides per la gent de la Vall: un butlletí informatiu periòdic, un curs de pilota o la celebració del dia de l'arbre. Però quan es van començar a denunciar agressions al patrimoni, la reacció majoritària de la gent va ser la de girar l'esquena i mirar cap a l'altre costat o recolzar la causa però sense manifestar-se, ja que per a donar la cara ja estaven els de l'associació. I entre els que no simpatitzaven amb Ventpluig la reacció més comuna era, en el millor dels casos, desprestigiar-ne les accions i, en el pitjor, agredir físicament i moral els membres de l'associació i causar danys en els seus béns, i tot això sense donar la cara, és clar...

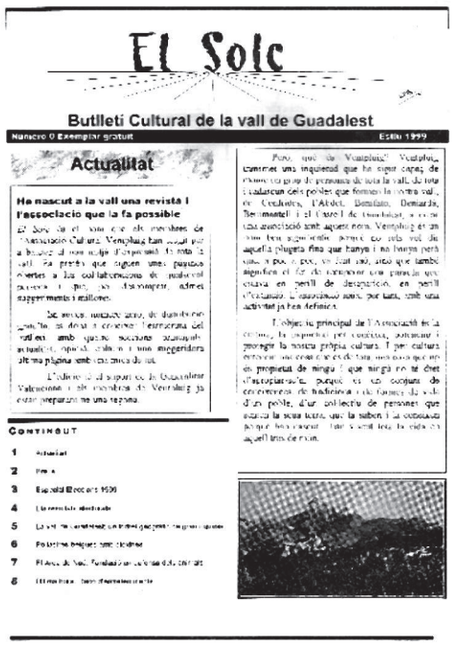

El Solc

Butlletí Cultural de la vall de Guadalest

Número 0 Exemplar gratuit — Estiu 1999

Actualitat

Ha nascut a la vall una revista i l'associació que la fa possible

Contingut

Amb el funcionament de Ventpluig es posava de manifest el que és habitual en la nostra cultura participativa: la gent, a l'hora d'opinar sobre els assumptes que l'afecten, preferix fer-ho abans en el bar que no en una organització estructurada.

Comença l'era del paisatge...

Els primers anys del nou mil·lenni són els anys del paisatge. La posada en valor d'este recurs, la creació de normativa que el regule i la creació de canals legals de participació en les actuacions que l'afecten, fan que la relació entre el paisatge i els ciutadans canvie totalment, tant a l'àmbit europeu, com autonòmic o local.

El Conveni Europeu del Paisatge, de l'any 2000[11], canvia la concepció de paisatge que es tenia fins aleshores. Entre d'altres, es reconeix el paisatge com un recurs favorable per a l'activitat econòmica i com un element clau del benestar individual i social i que contribuïx a la consolidació de la identitat. Des del Conveni s'anima les autoritats públiques a adoptar polítiques i mesures per a protegir, planificar i gestionar tots els paisatges, tant els notables com els quotidians i també els degradats, amb la finalitat de conservar i millorar la seua qualitat i portar al públic, a les institucions i a les autoritats, locals i regionals, a reconéixer el valor i la importància del paisatge i a prendre part en les decisions públiques relatives al mateix.

Mentre es redactava a Florència eixe Conveni, a la Vall es començava tímidament a parlar de paisatge. Fins aleshores, per als habitants de la Vall, parlar de paisatge era parlar de si un lloc era bonic o no, i no havia concepció del paisatge com a recurs turístic. Ventpluig ja portava el discurs de la protecció de paisatge en conjunt i de la consideració com a recurs turístic, però el missatge aplega al gran públic, una vegada més, a la Setmana Ambiental de Benimantell (2000), mitjançant la conferència de Josep Vicent Mascarell, que ens deixa frases tan reveladores en eixe moment com estes: "ací no viviu del turisme, ací viviu dels vostres recursos, el més important, el paisatge" "No hem de tindre por que s'acaben els turistes, sinó que s'acabe el paisatge".

Canvis davant el boom urbanístic...

L'època en què a la Vall es començava a tindre el concepte que el paisatge ha de ser tractat com un recurs econòmic i que la seua conservació és imprescindible perquè la zona continue conservant el seu atractiu turístic, era l'època en què més pressió urbanística hi havia. Els ajuntaments de tota la Vall rebien propostes de requalificació de terrenys per a fer urbanitzacions i els veïns, sense saber molt bé com funcionen les promocions urbanístiques, veien la possibilitat de vendre les terres als promotors urbanístics per molt més del que mai havien pensat.

Però enmig d'esta voràgine anava creixent la preocupació d'alguns sectors per impedir la destrucció de la Vall, inclús es van plantejar algunes propostes als poders públics d'aprofitament del paisatge, com ara el Centre d'Estudi del Paisatge, a una zona dotacional de Benimantell[12], o la conversió de les instal·lacions de la Cooperativa de Benifato en una oferta terciària d'agroturisme i interpretació de la natura[13].

Com sempre, la Setmana Ambiental de Benimantell reflectia la situació que es vivia a la Vall, i una de les conferències de l'edició de 2004 és la de Tomás Mazón, "Turisme i Desenvolupament Urbanístic a les zones rurals", on es posava de manifest que el debat sobre el model de desenvolupament social i territorial que ha de regir estes zones es trobava més obert i viu que mai.

En este escenari, gent de la Vall i d'altres pobles als peus de l'Aitana, de la Serrella i del Puig Campana, implicada en la lluita ecologista, es va reunir per a definir una estratègia comuna a seguir per a demanar la declaració d'Aitana com a Parc Natural, com única alternativa per a garantir el desenvolupament sostenible d'esta zona (Alcoleja, estiu de 2004).

Aitana, Parc Natural?....

La conclusió que es va traure d'aquella reunió és que demanar que l'Aitana fóra Parc Natural sense que la població estiguera informada de per què es feia podia paréixer una mampresa de quatre ecologistes amb ganes de donar la nota. Açò provocaria el rebuig de la major part de veïns davant la reivindicació d'uns quants. A més, la compatibilització de la conservació del paisatge amb la millora de la qualitat de vida en estos pobles no havia de passar necessàriament per la declaració d'una figura de protecció determinada pel govern autonòmic. Seria possible sempre que els veïns i les entitats locals ho volgueren així.

S'havia de donar el pas de la "Cultura del NO" a la "Cultura del SÍ", deixar de dir que no a tot (no a les urbanitzacions, no a les carreteres per tot arreu...), i començar a dir SÍ: sí al benestar als nostres pobles, sí a la preservació del nostre paisatge i la nostra identitat i, per descomptat, sí al debat ciutadà i a la participació social. Naixia així Opció Aitana (OA).

Esta associació cívica es presentava als mitjans de comunicació el 21 de maig de 2005 al castellet de Castell de Castells, a la Serra de Serrella, com un grup de gent preocupada pel futur dels nostres pobles, que proposa un debat ciutadà, destinat a plantejar, analitzar i discutir sobre els problemes dels nostres pobles, promogut mitjançant diverses accions: taules rodones, jornades, edició de documents, etc.

Entre les accions que OA ha organitzat a la Vall de Guadalest, destaca el taller d'arquitectura i paisatge pH00, organitzat per OA i Grupo Aranea. Eixe taller es desenvolupava al si d'un marc normatiu especialment rellevant; recentment s'havien publicat la Llei 27/2006 d'accés a la informació ambiental[14], d'àmbit estatal, i el reglament de paisatge[15], d'àmbit autonòmic.

Legislació per a participar...

La llei 27/2006 d'accés a la informació ambiental pretén respondre als compromisos assumits amb el Conveni d'Aarhus. A partir d'aleshores, les administracions estan obligades per llei a ser actives quant a la facilitació d'informació ambiental. És a dir, no és suficient donar la informació quan algun interessat la demana, la informació ha ser accessible perquè no siga necessari demanar-la. També les administracions han d'informar del dret a participar i de la manera en què es pot fer en cada cas. I esta participació, a diferència del que es donava fins ara, ha de ser en les fases inicials del procediment, en les que estiguen encara obertes totes les opcions de la decisió que s'haja d'adoptar. S'haurà de justificar la decisió adoptada, si s'ha tingut en compte el que el públic ha dit i, si no ha sigut així, el perquè. Finalment, la ciutadania haurà de saber la forma com s'ha desenvolupat el tràmit de participació.

El reglament de paisatge de la CV aglutina i regula tots aquells drets reconeguts fins aleshores quant a participació i quant al nou concepte de paisatge. Era pioner per això, i va obrir una nova època que, ben aprofitada per la ciutadania i ben gestionada per les administracions, podia canviar la cultura participativa del nostre territori. La norma reconeix que la millora de la qualitat de vida dels ciutadans i el desenvolupament sostenible es basa, entre altres criteris, en la participació activa d'estos en els processos de planificació paisatgística i establix els drets dels ciutadans en estos processos (article 13):

1. A participar de manera efectiva i real en la valoració dels paisatges.

2. A accedir amb antelació suficient a la informació rellevant i a rebre informació actualitzada, veraç i comprensible fins i tot per a un públic no especialitzat.

3. A formular al·legacions i observacions quan estiguen encara obertes totes les opcions i abans que s'adopten decisions.

4. Que es faça públic el resultat definitiu del procediment en què ha participat i s'informe dels motius i consideracions en què es basa la decisió adoptada; així com a rebre una resposta, escrita i motivada, sobre les al·legacions, suggeriments o recomanacions que hagen formulat

El reglament de paisatge obria uns canals de participació que difícilment podrien ser aprofitats per un públic que encara no reconeixia el paisatge com element bàsic del seu benestar i que no estava acostumat a participar de manera activa en aquelles coses que afectaven el seu entorn.

És el que passava a la Vall: al llarg dels últims anys, la Setmana Ambiental havia fet el seu paper com a activitat difusora d'informació i de reflexió; Ventpluig continuava responent davant accions il·legals d'atac al patrimoni cultural i natural, cosa que havia provocat el rebuig d'entitats i veïns que havien vist amenaçada la seua manera de viure i actuar que atenia només a interessos particulars; però la ciutadania en general no s'implicava, no participava, no alçava la veu, i les entitats locals no afrontaven l'ordenació del territori en comú.

Cap a una ordenació conjunta del territori ....

Conscients d'això, el Grupo Aranea, equip multidisciplinari, amb molta faena feta a la Vall a nivell d'ordenació del territori i medi ambient, i Opció Aitana, entitat que fomenta el debat ciutadà com a eina per a definir el futur del nostre territori, s'uneixen per a realitzar el "pH00 Taller d'arquitectura i paisatge Vall de Guadalest: sis maneres de viure un paisatge". Es realitza amb el suport d'entitats acadèmiques, organitzacions supramunicipals de tots els ajuntaments de la Vall.

El fil conductor del pH era una activitat acadèmica on alumnes d'arquitectura i d'altres disciplines, amb l'ajuda de professorat de prestigi, proposen nous models de desenvolupament, que s'integren al paisatge sense perdre la identitat rural, front a la inèrcia actual edificatòria.

Però més enllà de la activitat acadèmica, es pretenia assolir altres objectius:
- Treballar amb tota la Vall com una unitat territorial, de tal manera que les conclusions del treball hagueren de ser vistes des d'un punt de vista supramunicipal, sense tindre en compte els límits administratius.
- Que els habitants de la Vall perceberen també eixa unitat territorial.
- Incrementar l'interés i l'estima dels veïns dels distints pobles de la Vall pel seu principal recurs: el paisatge.

En la cloenda del taller els representants dels ajuntaments de la Vall i de les altres entitats col·laboradores[16] van coincidir que el desenvolupament havia de passar per una gestió adequada del paisatge a nivell supramunicipal. Arran d'este esperit, els organitzadors van redactar la Carta de la Vall de Guadalest, un manifest on quedava reflectit l'interés per les distintes corporacions d'afrontar una ordenació comuna basada en criteris de respecte al paisatge i on es demanava a la Conselleria competent en Territori i Medi Ambient, la redacció del Pla d'Acció Territorial del Paisatge de la Vall de Guadalest.

Encara que eixa carta no es va arribar a signar, alguna cosa va quedar d'eixe esperit a les institucions, ja que, des d'aleshores, Benimantell s'inclou entre els municipis d'estudi per a fer el Pla d'Acció Territorial del Paisatge de la Comunitat Valenciana. I anys després, quan des de Conselleria es treien a licitació els primers PAT del paisatge a la Comunitat Valenciana, un d'ells era el de la Vall de Guadalest.

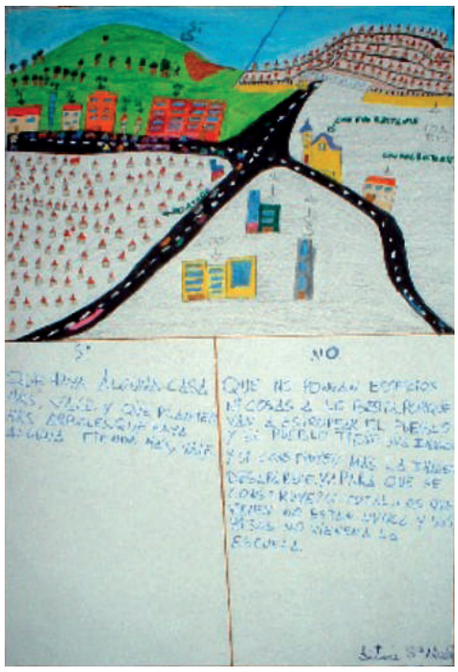

Es pot dir que, a partir del 2007, amb la recent estrenada legislació de paisatge, amb la creació de la Direcció General de Paisatge dins de la Conselleria de Medi Ambient, Aigua, Urbanisme i Habitatge, i amb les distintes activitats i estudis que tenien com a objecte la nostra Vall, s'havia aconseguit posar el paisatge en el lloc on corresponia, com a pilar fonamental del nostre desenvolupament; i pareixia que, a poc a poc, era percebut així pels veïns i per tots els ajuntaments dels nostres pobles.

La carretera...

En este escenari de calma i positivisme front al futur, irrompia amb força un nou projecte que amenaçava amb canviar la nostra imatge i manera de viure, i ens recordava que la ciutadania no pot quedar-se adormida mai. El 10 de setembre de 2007 es publicava en el DOCV la licitació per a la redacció del projecte bàsic i el projecte de construcció de la variant de la carretera CV-70 Alcoi-Benidorm.

Tot i que feia uns anys que els veïns dels pobles afectats (Benilloba, Benasau, Confrides, Benifato, Beniardà, Benimantell i el Castell de Guadalest) sentien parlar d'este projecte, fins ara era un rumor, davant del qual la majoria de veïns mostraven incredulitat. Fins i tot amb la licitació publicada, les úniques notícies que havien arribat als pobles afectats eren notes de premsa, però ni tan sols els ajuntaments tenien cap comunicat oficial de l'organisme promotor.

Davant la falta d'informació, davant la indefinició del projecte que es desprenia del plec de condicions en el qual en determinats moments es parlava d'autovia, i davant la fixació d'uns terminis que feien sospitar que no es podria complir amb el procés de participació pública, OPCIÓ AITANA va convocar unes Jornades Informatives al voltant del nou projecte amb l'objectiu que els veïns reflexionaren sobre el que podia suposar un projecte així per al futur d'este territori.

Davant les diferents exposicions al llarg de totes les jornades, els veïns assistents acordaren reclamar de l'administració promotora l'aportació de més dades sobre el projecte i demanarien que, tal com exigeix la llei, es portara a terme un vertader procés de participació ciutadana on la seua opinió es tinguera en compte en la presa de decisions d'un projecte tan determinant per al nostre futur. Estava gestant-se l'associació Amics de la Vall de Guadalest.

Cap acció sense informació!

Poc després es presenta a la Vall la nova associació, creada per a obrir un procés informatiu sobre les actuacions relacionades amb la CV-70, facilitar la participació ciutadana en el projecte de renovació i vetllar perquè la millora de la via es faça d'acord amb un model de desenvolupament sostenible que respecte les riqueses naturals de la Vall de Guadalest i en preserve el paisatge i les formes de vida.

L'activitat d'Amics de la Vall ha sigut, principalment, la de requeriment continuat d'informació sobre els treballs realitzats i sobre el procés de participació i la denúncia tant davant del promotor, la Conselleria d'Infraestructures, com també davant el Síndic de Greuges de totes les irregularitats detectades en la tramitació. També ha organitzat xarrades informatives sobre altres projectes similars portats a terme en altres llocs i les conseqüències ambientals i socials que han tingut.

Actualment i davant la paralització del procés per falta de consignació pressupostària per a la carretera, l'associació té un altre cavall de batalla, que és la versió preliminar del PAT de la Vall de Guadalest[17] i el seu Pla de Participació Pública, on es vulneren molts dels drets que reconeix la legislació actualment. Entre d'altres coses, no s'ha tingut en compte que els continguts del PAT siguen accessibles i adaptats als veïns de la vall, no s'ha portat a terme cap activitat de participació, la difusió de l'inici del procés de participació ha sigut insuficient, no s'ha consultat a tots els agents implicats, sinó que s'ha exclòs les principals associacions actives en la vall com és Amics de la Vall, i no s'ha fet cap activitat de conscienciació i sensibilització a la població.

Què ha sigut d'aquells...

Encara que ja fa anys que Ventpluig va deixar d'organitzar activitats i de participar en esdeveniments, va continuar amb els tràmits del contenciós administratiu contra el PGOU del Castell de Guadalest, fins que al setembre de 2007 un acord del Ple aprovava l'anul·lació del PGOU i la necessitat de redactar-lo de nou amb el consegüent Pla Especial de Protecció del BIC. Mentrestant, l'associació va fer alguna al·legació puntual a projectes concrets que afectaven la Vall. I en els últims anys, l'activitat de l'associació se centrava en el manteniment del blog de Ventpluig, primer fòrum virtual a la Vall, que permetia que els habitants tingueren un lloc on posar la seua opinió anònima o no i es creara debat. Hui en dia el blog ha deixat de funcionar.

Respecte a OpcióAitana, encara que, des de l'inici no ha sigut una associació amb una activitat constant i continuada, ha mantingut un grup poc nombrós de membres, sempre en contacte, que fa un gran treball en xarxa i un gran desplegament de mitjans sempre que s'ha organitzat algun esdeveniment.

Actualment l'única de les associacions que té una activitat continuada és Amics de la Vall de Guadalest. Té uns 200 membres i la junta directiva es reunix periòdicament a la seu, la Casa de Cultura del Castell de Guadalest. Amics de la Vall agafa el testimoni de les associacions que s'han creat abans, però amb una postura basada en la participació dels veïns com a pilar d'un desenvolupament sostenible

Ací, opinar costa...

Les dificultats que tenen les associacions en temes ambientals a la Vall de Guadalest són les mateixes de qualsevol altra associació i de qualsevol altra zona: la falta de cultura participativa i la falta de suport jurídic i tècnic. Però, a més, ací comptem amb poblacions amb un veïnat reduït on es coneixen tots i on es té por a mostrar públicament les opinions i a ser assenyalat per la resta.

Tots som responsables....

L'èxit de la participació passa perquè la gent se senta implicada i co-responsable del que passa en un lloc. Perquè això siga possible, ha d'estar totalment informada. És a dir, que el primer pas és, com ja s'ha anat demostrant al llarg dels anys, demanar a les administracions, començant per la local, tota la informació disponible. És més, instar els ajuntaments que prenguen una posició activa com a facilitadors de la informació, tal com establixen les lleis recents. No han d'esperar que se'ls requerisca la informació, sinó donar-la per defecte.

És una tasca pendent de les administracions apropar la gestió local al ciutadà i acostumar-lo a dir les coses i a fer-ho per escrit, i una bona manera és llevant ferro a la tramitació. És a dir, una instància pot anar escrita a mà i lliure de formalismes complexos, sempre que s'entenga clarament quina és l'exposició i la sol·licitud del ciutadà. Oblidar-se del secretisme dels plens, qualsevol veí pot acudir a un ple i fer les preguntes que trobe convenients, sempre que siga d'una manera respectuosa i educada.

En els processos de participació de determinats projectes, s'ha de vetllar perquè s'adapten a les característiques rurals de la zona i, una volta més, instar els ajuntaments perquè actuen com a facilitadors entre promotors i veïns. S'ha de fer vore que un projecte exposat en un edifici d'Alacant o una enquesta en Internet, no tenen cap efecte sobre els veïns.

Hui en dia a la Vall de Guadalest som molt més cultes des del punt de vista mediambiental que fa trenta anys. Ens arriba de manera immediata tot el que passa a Europa i a la resta del món. I, a més, la llei està del nostre costat. Per tant, ara més que mai, tenim la clau per a un futur més sostenible... només ens falta obrir la porta...

FONTS DOCUMENTALS

Alamany, Elisenda, Marc Serrà i Gemma Ubasart (eds.) (2010), *Construint municipi des dels moviments socials,* Editorial Icaria.

Apunts d'escola de Vicente Pérez Pla (entre 1970 i 1977).

Auerheimer Arguiñano, Carlos i Ricardo Almenar Asensio (1996), *Medio Ambiente y Comunidad Valenciana. Una experiencia de gestión*, Universitat d'Alacant.

Colla Ecologista La Carrasca, "Serra d'Aitana: En traurem l'aigua clara?", full informatiu núm. 20, tardor 1996.

Comissió de Festes d'Octubre de Benimantell (1977), *Present i passat de Benimantell,* Eliseu Climent Editor.

Estatuts de l'Associació Amics de la Vall de Guadalest.

Estatuts de l'Associació Cultural Ventpluig de la Vall de Guadalest.

Estatuts de l'Associació Opció Aitana.

Periòdic Escolar *La Penca* número 2 (1985).

Programes d'activitats de la Setmana Ambiental de Benimantell (1993-2005).

.....

1. (Decret 1463/1974, de 25 d'abril, pel qual es declara conjunt historicoartístic la vila de Guadalest (Alacant)).

2. Fragment del text de 1965, redactat pel secretari de la Real Acadèmia de la Història, l'almirall Julio Guillén Tato.

3. Art 45 de la Constitució:

> 1. Tothom té dret a gaudir d'un medi ambient adequat per al desenvolupament de la persona, i el deure de conservar-lo.
> 2. Els poders públics vetllaran per la utilització racional de tots els recursos naturals, a fi de protegir i millorar la qualitat de la vida i defensar i restaurar el medi ambient, amb el suport de la indispensable solidaritat col·lectiva.
> 3. En els termes que la llei fixi, s'establiran sancions penals o, en el seu cas, administratives per als qui violin el que es disposa en l'apartat anterior i l'obligació d'aquests de reparar el dany causat.

4.Llei Orgànica 5/1982, d'1 de juliol, d'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana, derogada posteriorment per la Llei Orgànica 1/2006, de 10 d'abril, de Reforma de la Llei Orgànica 5/1982, d'1 de juliol, d'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana.

5.Conferència de les Nacions Unides sobre Medi Ambient i Desenvolupament. Rio de Janeiro,1992.

6. Principi 10 de la Declaració de Rio:

> "Els temes ambientals són manejats d'una millor manera amb la participació de tots els ciutadans involucrats. En l'àmbit nacional cada individu tindrà accés apropiat a la informació que tinguen les autoritats públiques, concernent al medi ambient, incloent la informació sobre materials perillosos i activitats en les seues comunitats així com l'oportunitat de participar en els processos de presa de decisions. Els estats facilitaran i encoratjaran la consciència i participació pública, fent àmpliament disponible la informació. Es proveirà accés efectiu a procediments administratius i judicials incloent revisió i reparació.
> Participació de la societat en la conservació del medi ambient nacional, així com accés apropiat a la informació que tinguen les autoritats públiques, ressaltant la seua participació en els processos de presa de decisions."

7.Articles 34, 37, 38, 84, 86 i concordants de la Llei 30/1992, de 26 de novembre, de règim jurídic de les administracions públiques i del procediment adiministratiu comú.

8.La Caixa d'Estalvis del Mediterrani (CAM), la Mancomunitat de la Marina Baixa, el Centre de Professors de Benidorm, el PAEP de la Vall de Guadalest, el Centre d'Educació Ambiental l'Almafrà, de Benidorm, Médicos sin Fronteras, la Caixa Rural, el Centre d'Educació Ambiental Mont Benacantil, la Facultat de Belles Arts d'Altea, la Conselleria d'Educació, l'Associació de Mestresses de Casa de Benimantell i la Universitat d'Alacant.

9. Conveni sobre l'accés a la informació, la participació del públic en la presa de decisions i l'accés a la justícia en assumptes ambientals. Aarhus,1998. Ratificat per Espanya el 15 de desembre de 2004.

10. El Secretari General de les Nacions Unides, entre 1997 i 2006, Kofi Anan, sobre le Conveni d'Aarhus: "Encara que d'abast regional, el significat del Conveni d'Aarhus és global. És, amb diferència, l'aplicació més impressionant del desé principi de la Declaració de Rio, que establix la necessitat de la participació ciutadana en els aspectes mediambientals i que les autoritats públiques garantisquen l'accés a la informació mediambiental. Així, representa l'aventura més ambiciosa en l'àrea de la democràcia mediambiental presa sota els auspicis de les Nacions Unides".

11. El Conveni Europeu del Paisatge comença a gestar-se a mitjans dels anys 90, al si del Consell d'Europa i s'acabà l'any 2000 a la ciutat de Florència. Va entrar en vigor l'1 de març del 2004, Espanya el va ratificar el 26 de novembre del 2007 i va entrar en vigor el 1r de març del 2008.

12. Centro de Estudio del Paisaje en la partida l'Albirec (Benimantell). Promotor: Ajuntament de Benimantell. Redactor: grupo aranea. 2002.

13. Remodelación de las instalaciones de la Cooperativa de Agricultores de Benifato. Promotor: Cooperativa de Agricultores de Benifato. Redactor: grupo aranea.

14. Llei 27/2006, de 18 de juliol, per la qual es regulen els drets d'accés a la informació, de participació pública i d'accés a la justícia en matèria de medi ambient (incorpora les Directives 2003/4/CE d'accés del públic a la informació mediambiental i 2003/35/CE de la participació del públic en l'elaboració de determinats plans i programes relacionats amb el medi ambient.

15. DECRET 120/2006, d'11 d'agost, de 2006, del Consell, pel qual s'aprova el Reglament de Paisatge de la Comunitat Valenciana.
Desenvolupa part de la Llei 4/2004, de 30 de juny, de la Generalitat, d'Ordenació del Territori i Protecció del Paisatge.

16. Centre de Desenvolupament Rural Aitana, Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana, Conselleria de Territori i Habitatge, Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació, Diputació d'Alacant.

17. Inici de la fase de consultes de la versió preliminar i l'informe de sostenibilitat ambiental del Pla d'Acció Territorial del Paisatge de la Vall de Guadalest. DOCV 19.10.2010.

04. PATRIMONI NATURAL

04.5. L'EMBASSAMENT DE GUADALEST[1]

Joan Solbes Bou

1. Aquest article ha estat traduït per Miquel Navarro Manchón.

Les obres de l'embassament de Guadalest, en el riu Guadalest, afluent de l'Algar, van tenir per objecte la regulació del riu, de cabal molt variable, per al seu aprofitament en regs.

L'emplaçament de la presa va ser fixat en l'estret del riu, en el terme municipal del Castell de Guadalest, d'acord amb l'informe emès per la Jefatura de Sondeos, Cimentaciones e Informes Geológicos del Estado.

L'embassament té una capacitat de 15,3 milions de metres cúbics. Amb aquest embassament, es preveu la regulació pràcticament completa del riu que permetrà disposar d'un aprofitament de reg a una zona de 3.023 hectàrees. El pressupost total de les obres va ser de l'ordre dels 145 milions de pessetes, incloses les expropiacions.

Aquest embassament constitueix la peça fonamental del sistema de regs de la Marina Baixa. Els tradicionals regs existents en aquesta zona són de caràcter eventual i són freqüents els anys en què es malmeten les collites per falta d'aigua.

L'embassament de Guadalest, juntament amb el d'Amadòrio, són les dues peces fonamentals del sistema de regadiu del litoral alacantí entre Altea i la Vila Joiosa, i alimenten tots dos des d'extremitats oposades la xarxa de canals de la zona regable.

El projecte de replanteig previ de l'embassament de Guadalest va ser aprovat per O.M. d'1 d'agost de 1951, i les obres es van autoritzar per decret de 10 d'octubre de 1952. Foren adjudicades les obres per O.M. de 24 de novembre de 1952 a Ingeniería y Construcciones Marcor, S.A.

Iniciades les obres poc després, en el curs d'aquestes van ser aprovats els projectes per ordre ministerial de 3 de desembre del 1955, 11 de desembre de 1956 i 13 d'octubre de 1962. Un any després serà quan entre en servei.

Els habitants d'aquesta vall, malgrat les necessitats econòmiques, es van mostrar poc inclinats a acceptar la construcció d'aquesta presa; es deia que durant la seva execució moririen diverses persones per accident de treball. Com a anècdota, es comentava que havien portat fins i tot un camió de taüts. La gent del municipi, i sobretot pel que fa a treballar en la presa, es va mostrar molt desconfiada; en canvi en la construcció de la carretera d'accés, subcontractada per Marcor S.A. "Los josefinos" de Finestrat, sí que hi van treballar molts habitants.

Aquesta carretera d'accés es va dur a terme a principis de l'any 1953. Simultàniament s'estaven construint la casa Administració i les instal·lacions de pedrera, esquerdament i trituració i sitges d'àrids així com les sitges de ciment i formigonada.

El salari base en aquest any era de 17,50 pessetes, els casats amb punts i quilometratge arribaven aproximadament a les 23 pessetes. Els salaris a preu fet en moviments de terres arribaven a doblar-se i els treballs en altura i barrinadors també cobraven un poc més.

Superada ja la segona meitat dels anys 50 el sou base va ascendir a 31 pessetes les 8 hores. Per les necessitats de l'obra es treballaven 9 o 10 hores diàries. Les 2 primeres hores extraordinàries es pagaven a 6,40 l'hora més 1,20 pessetes el quilometratge: treballant 10 hores es cobraven 45 pessetes al dia.

Durant aquests anys, la gent de la vall, vençuda la por a l'accident que al principi tenia, va decidir treballar-hi: hi havia gent de Confrides, Abdet, Beniardà, el Castell de Guadalest i Benimantell; Benifato no recorde que treballés en la presa.

La gent es va adonar que, al contrari del que es pensava al principi, era una gran oportunitat treballar en la presa. Els treballadors merament agrícoles van aprendre diferents oficis i especialitats que llavors ja estaven ben remunerades.

Es va aprendre a conduir vehicles, a portar màquines al tren de formigonada i esquerdament i trituració d'àrids encofrats, transport de ciment ja que s'utilitzà el ciment "Sansón" de Barcelona i es transportava en vaixells fins a Altea i d'allí amb camions fins a la presa.

L'empresa disposava de dos camions "Man" de 10 tones de càrrega, cosa mai vista a la vall ja que els camions la gran majoria eren de 4 o 5 tones. També disposava d'un "Berliet" de 8 tones i un Renault de 6 tones.

La pedrera tenia en la seva part inferior un túnel que conduïa a una tremuja prefabricada en la roca amb el túnel i comunicada a través d'una comporta que servia per a omplir els vagons de pedra sense que intervinguera la mà d'obra (solament obrir i tancar la comporta), per gravetat baixaven els trens a les esquerdadores de mandíbula. Buits aquests trens, els pujaven al túnel amb cavalleries, "amb mules catalanes".

La tecnologia utilitzada era en aquells dies capdavantera i l'orografia del terreny va permetre una instal·lació d'àrids poc comú a Espanya, tant és així que entre 12 o 15 operaris preparaven àrids a peu de formigonada per a la confecció de 250 o 300 m^3 de formigó al dia.

Aquesta instal·lació es pot veure en el quadre executat parcialment el 1960 quan la presa estava en la seva penúltima fase, és a dir, mancant de desguàs i coronament.

Quant a l'impacte sociocultural i econòmic es pot dir que hi ha un abans i un després de la construcció d'aquesta presa; els termes "topogràfica", "parament", "talús", "galeries pendents", "formigó", "ciclopi", "formigó en massa", "formigó armat", "microclima", etc. eren totalment desconeguts abans, així com la confecció de grans encofrats efectuats a grans altures.

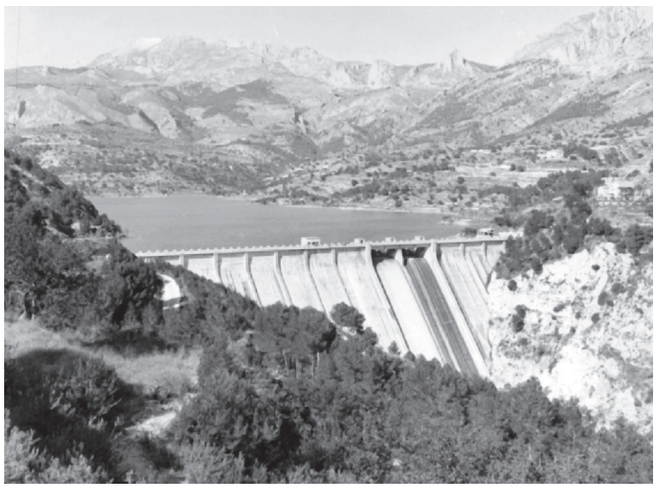

Abans i després de la construcció de la presa

Diverses imatges durant la construcció

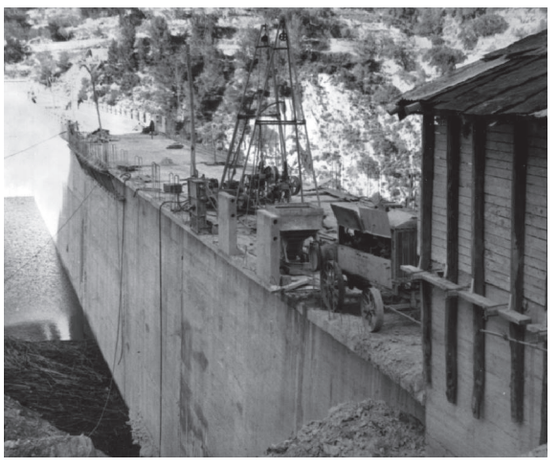

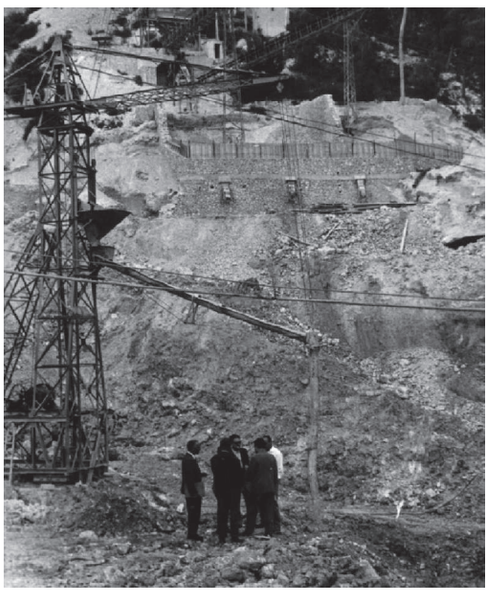

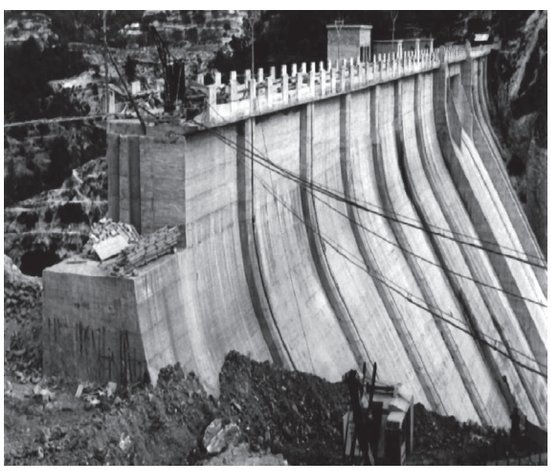

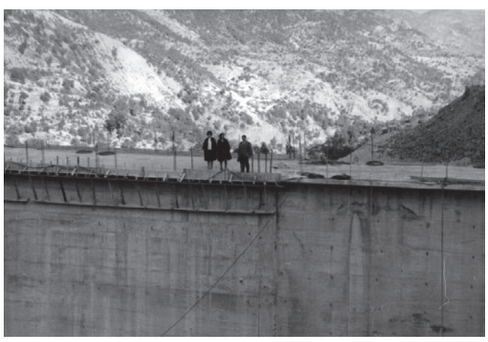

Dades generals de l'embassament:

DADES ADMINISTRATIVES	
Projecte	J.Aura Candela
Empresa	MARCOR S.A.
Data d'inici	24/01/1953
Data de finalització	1963
Data d'inici d'explotació	1964
DADES PRESA	
Riu	Guadalest (Alacant)
Termes municipals	Benimantell, el Castell de Guadalest i Beniardà
Longitud Greenwich	0° 11' 25''
Latitud Greenwich	38°40'49''
Tipus	Presa de gravetat
DADES EMBASSAMENT	
Geologia	Margues, calcàries i molasses
Superfície anegada	67,51 Ha
Longitud de costa	11,5 Km.
Volum inicial	15,35 Hm^3
Volum actual	13 Hm^3

Fonts: Joan Solbes Bou (empleat de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer) i documents cedits per la Presidència de la CHX (València).

04. PATRIMONI NATURAL

04.6. L'ESTACIÓ METEOROLÒGICA DE BENIMANTELL[1]

Joan Solbes Bou

1. La traducció d'aquest article ha estat duta a terme per Helena Camarena.

L'estació meteorològica de Benimantell està situada al poliesportiu municipal. Va ser fundada per Joan Solbes, el qual és també qui actua com a observador. Pertany a l'Institut Nacional de Meteorologia (INM), actualment Agència Estatal de Meteorologia (AEMET).

Després de quasi tres anys de gestions a la Delegació de València, al juliol de 2005 es va donar via lliure per a poder-la instal·lar, i l'1 d'agost del mateix any, va començar a funcionar.

Es tracta d'una estació catalogada com a «termopluviomètrica», amb recollida de dades els 365 dies de l'any. Aquestes dades es registren en uns impresos especials, que mensualment es remeten a la delegació de l'AEMET a València.

Tot i que l'estació té pocs anys de vida, vull mostrar el treball realitzat mitjançant uns gràfics —que al final exposaré—, el valor i la permanència en el temps dels quals tindrà un gran bagatge cultural i històric.

El coneixement del comportament del temps era ja una gran inquietud dels primers éssers humans que van habitar la Terra; no obstant això, la meteorologia ha sigut una ciència poc desenvolupada i molt poc valorada fins fa aproximadament 150 anys. Pel que fa a aquesta qüestió, vull oferir una breu ressenya històrica del passat recent.

L'11 d'agost de 1887, un Reial Decret de la reina regent Maria Cristina, a proposta del Ministeri de Foment, va crear «un Institut d'Instrucció Pública que s'ocupara de calcular i anunciar el temps probable als ports i capitals de província, sense perjudici de la resta de treballs científics i pràctics que se li encomanaren». El càrrec de director, proveït per oposició lliure, el va guanyar Augusto Arcimis Wehrle (Sevilla 1844, Cadis 1910), que va dirigir l'Institut durant més de 20 anys. Aquesta primera seu es va instal·lar al parc del Retiro de Madrid, l'oficina del qual constava de tres persones: el director, l'ajudant i l'ordenança.

A la Comunitat Valenciana, un dels il·lustrats espanyols més importants, el botànic valencià Antoni Josep Cavanilles (1745-1804) va ser un gran precursor en l'activitat meteorològica. Per aquest motiu, les estacions meteorològiques de València i Alacant són de les més antigues d'Espanya.

Com a conseqüència de l'esfondrament de la presa de Tous (20/10/1982) i de l'especial interés que ha suscitat aquesta ciència de la meteorologia a les terres valencianes, donada la freqüència del que hui anomenen «gota freda» —que ja els àrabs coneixien i per això van batejar el riu Xúquer com a riu devastador—, es decidí muntar un sistema de predicció de l'oratge i de comportament a temps real de les pluges torrencials per a evitar, en la mesura del possible, desastres com els que hi van ocórrer.

El 1983-1984 s'instal·la el Servei Automàtic d'Informació Hidrològica (SAIH), sistema pioner a Espanya i al món, ja que aleshores i amb caràcter experimental només n'hi havia dos en tot el món, un al riu Sacramento (els Estats Units) i l'altre al riu Garona (França).

Com qualsevol sistema informàtic, és complex i, més encara, quan s'aplica en aigües torrencials i en temps d'alerta meteorològica, motiu pel qual van ser necessaris uns quants anys per a dur a terme el muntatge, fins que el sistema fóra fiable. Així, des de l'any 1991, es disposa a temps real de dades del SAIH, fet que permet millorar la vigilància dels diferents episodis meteorològics i comprendre l'estructura de les precipitacions en aquesta zona, que en ocasions arriben a intensitats que superen el llindar de torrencials.

Aquests aparells estan instal·lats en tot l'àmbit territorial de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer, que comprén les províncies d'Alacant, Castelló, València, Albacete, Conca, Terol i gran part de Tarragona, és a dir, de la conca del riu Sénia, al nord, a la conca del riu Vinalopó, al sud.

Quant a l'AEMET, cal dir que disposa actualment a la Comunitat Valenciana de:

- 5 estacions principals, corresponents als observatoris de Castelló, València, Alacant, aeroport de Manises i aeroport de l'Altet

- 42 estacions meteorològiques autonòmiques

- 1 radar meteorològic

- 1 detector de llamps

- 156 estacions pluviomètriques

- 143 estacions termopluviomètriques (una d'elles la de Benimantell)

PLUVIOMETRIA

Des d'agost de 2005 fins a desembre de 2010

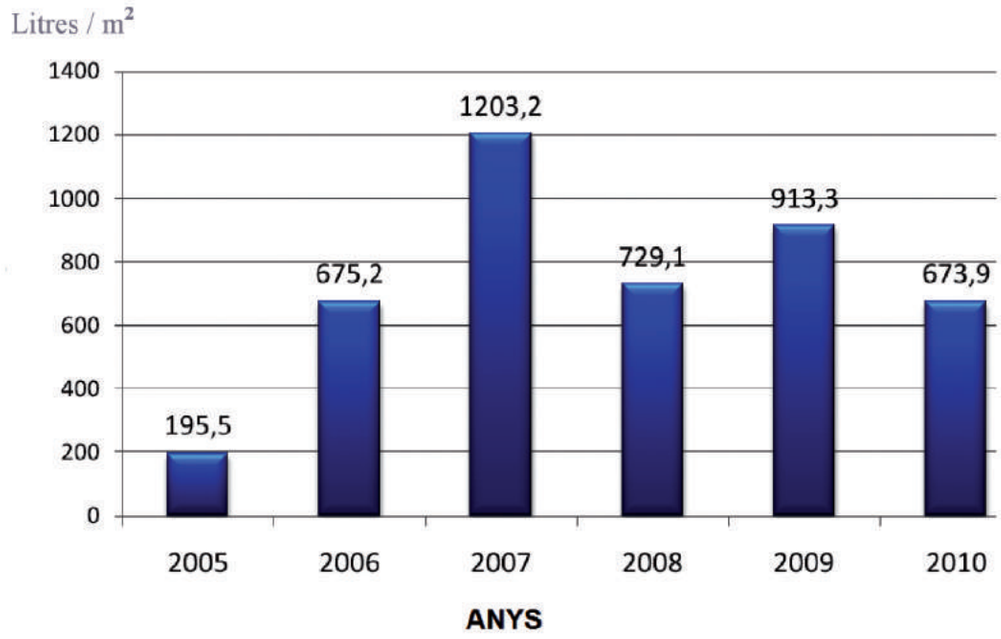

TEMPERATURES

Des d'agost de 2005 fins a desembre de 2010

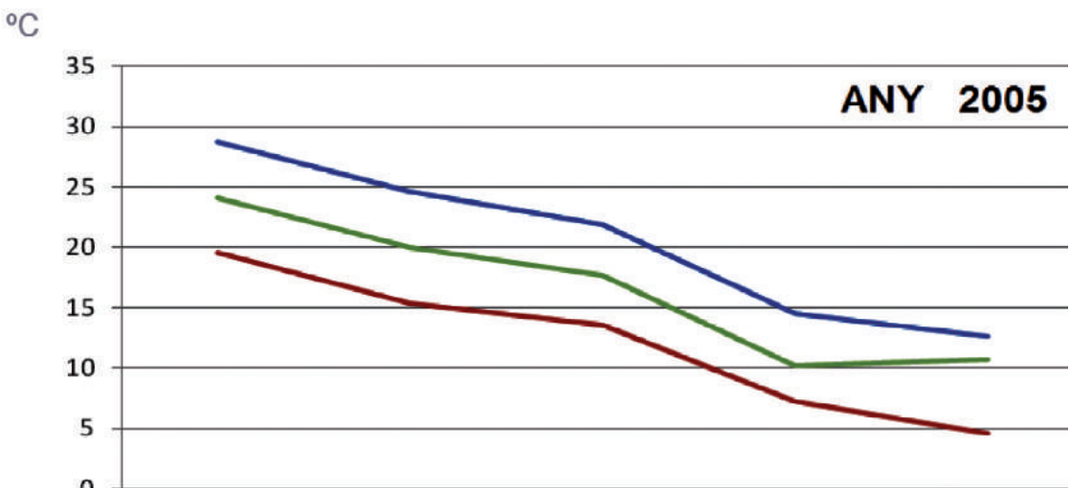

	Agost	Setembre	Octubre	Novembre	Desembre
Màxima	28,7	24,6	21,9	14,5	12,6
Mínima	19,6	15,4	13,6	7,2	4,6
Mitjana	24,1	20	17,7	10,2	10,7

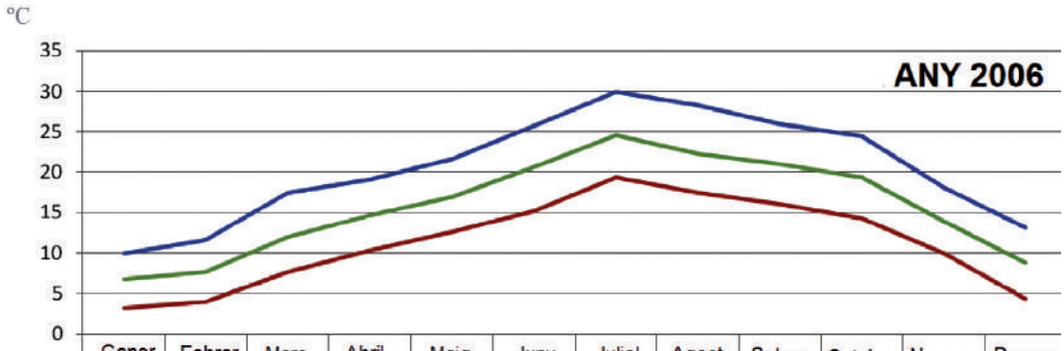

	Gener	Febrer	Març	Abril	Maig	Juny	Juliol	Agost	Setem.	Octubre	Novem.	Desem.
Màxima	10	11,6	17,4	19,1	21,7	25,7	29,9	28,3	26	24,4	18,1	13,1
Mínima	3,2	4	7,6	10,3	12,6	15,2	19,4	17,4	16	14,3	9,9	4,4
Mitjana	6,7	7,6	12	14,7	17	20,6	24,6	22,3	21	19,3	13,9	8,8

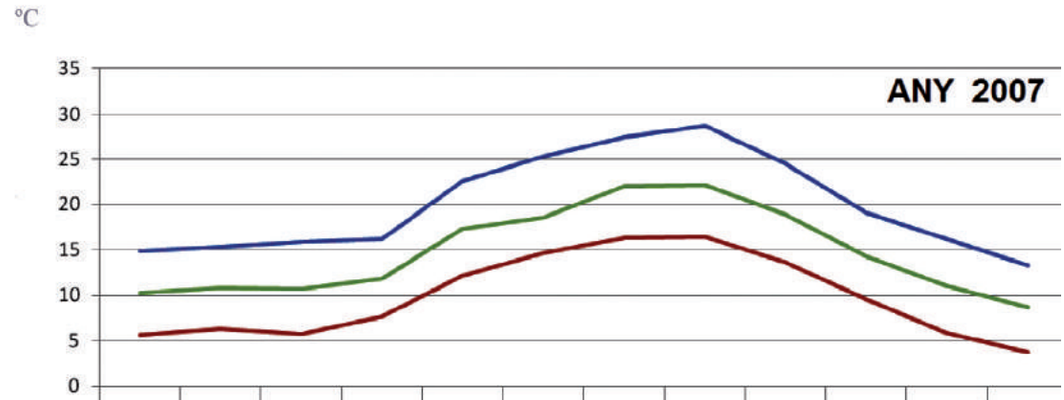

	Gener	Febrer	Març	Abril	Maig	Juny	Juliol	Agost	Setem.	Octub.	Novem.	Desem.
Màxima	14,8	15,3	15,9	16,2	22,6	25,3	27,5	28,7	24,5	19,1	16,2	13,3
Mínima	5,6	6,3	5,7	7,6	12,1	14,6	16,3	16,4	13,6	9,6	5,8	3,7
Mitjana	10,2	10,8	10,7	11,8	17,3	18,6	22	22,2	18,9	14,3	11	8,7

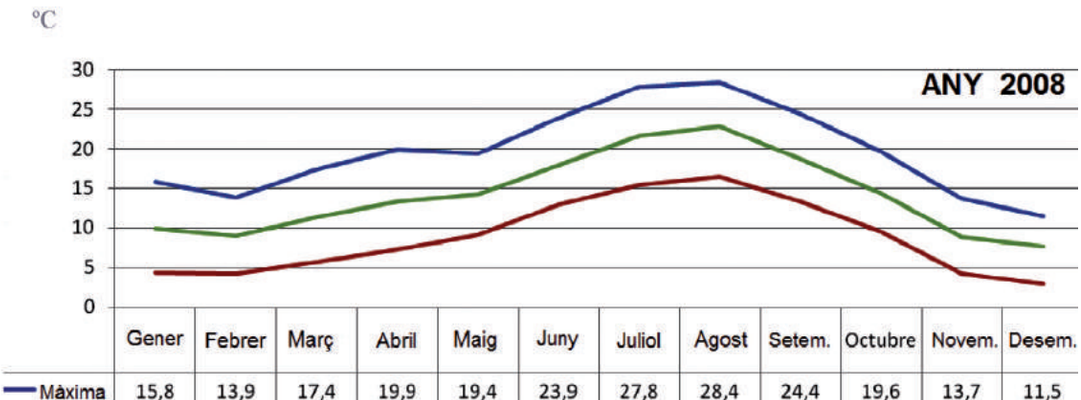

	Gener	Febrer	Març	Abril	Maig	Juny	Juliol	Agost	Setem.	Octubre	Novem.	Desem.
Màxima	15,8	13,9	17,4	19,9	19,4	23,9	27,8	28,4	24,4	19,6	13,7	11,5
Mínima	4,4	4,2	5,7	7,3	9,1	12,9	15,5	16,5	13,3	9,5	4,2	2,9
Mitjana	9,9	9	11,4	13,3	14,2	17,9	21,7	22,8	18,8	14,4	8,8	7,6

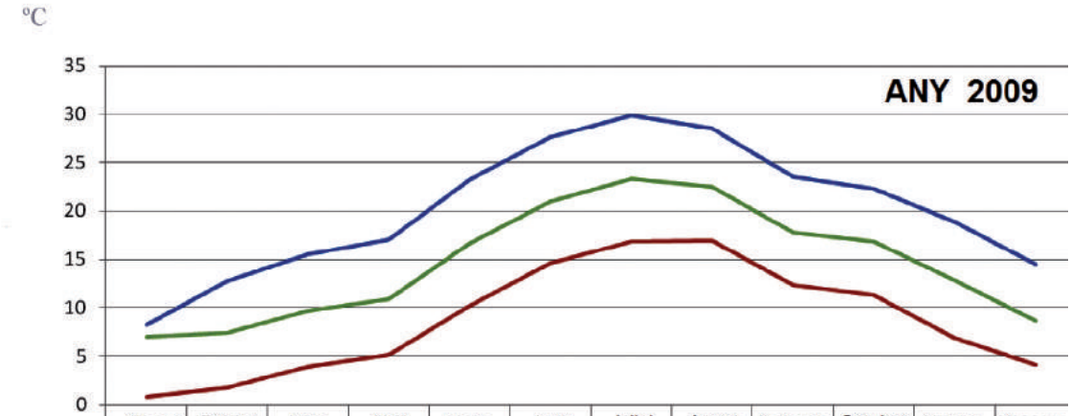

	Gener	Febrer	Març	Abril	Maig	Juny	Juliol	Agost	Setemb.	Octubre	Novem.	Desem.
Màxima	8,2	12,7	15,5	17,1	23,2	27,6	29,9	28,6	23,5	22,3	18,9	14,5
Mínima	0,8	1,8	3,9	5,2	10,2	14,6	16,8	17	12,3	11,3	6,9	4,1
Mitjana	7	7.4	9.7	10.9	16.6	21	23.3	22.5	17.8	16.8	12.8	8.6

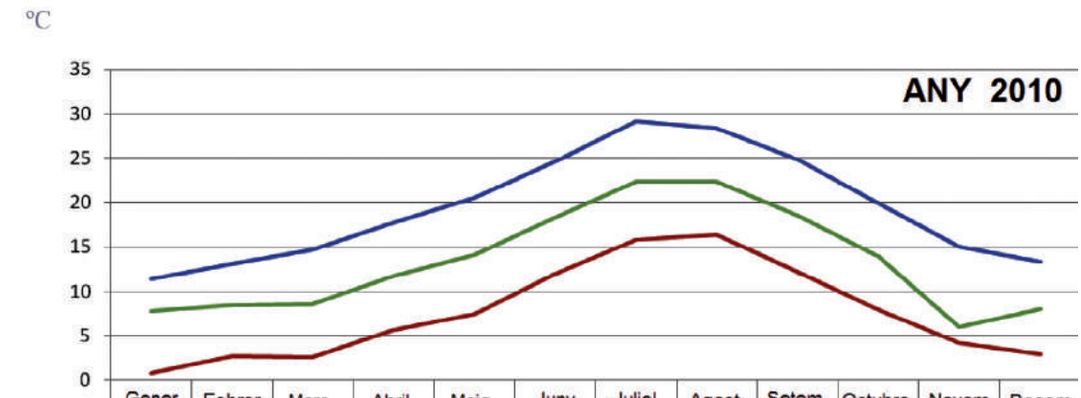

	Gener	Febrer	Març	Abril	Maig	Juny	Juliol	Agost	Setem.	Octubre	Novem.	Desem.
Màxima	11,4	13,1	14,7	17,7	20,6	24,6	29,1	28,4	24,8	19,9	15	13,3
Mínima	0,8	2,7	2,6	5,7	7,5	12	15,8	16,4	12,2	7,9	4,2	2,9
Mitjana	7,8	8,5	8,6	11,7	14,1	18,3	22,4	22,4	18,5	13,9	6	8

Cap part d'aquesta publicació no pot ser reproduïda, emmagatzemada o transmesa, de cap manera ni per cap mitjà, sense l'autorització prèvia i escrita dels autors i de l'editor, llevat de les citacions en revistes, diaris o llibres si se n'esmenta la procedència.